Раїса Іванченко

Княгиня Ольга

КНЯГИНЯ ОЛЬГА

Подяка

Складаю щиру подяку людям,

котрі підтримали автора при створенні

й підготовці до друку цієї книжки:

журналістам Аді Кулик, Яркові Бігуну,

професорові Омеляну Кушпеті,

подружжю лікарів Іванові й Тетяні Павличкам.

Хто вона, княгиня Ольга, ця мудра державна діячка, жінка, яка змогла потіснити владолюбних мужів, підступних варягів і сісти на древньому київському престолі? Яким має бути керманич держави, хто взагалі має право керувати долями народів і якою ж має-бути жінка — володарка держави? Роман відомої української письменниці Раїси Іванченко розповідає про тяжку добу X століття і проблеми, які хвилювали тодішнє суспільство і які є актуальними для кожної епохи. Княгиня Ольга, князі Олег, Ігор, Святослав, візантійські імператори Костянтин Багрянородний, Роман Лакапін, болгарський цар Симеон та інші видатні постаті виринають з пітьми історії. Автору вдалося надзвичайно яскраво показати ту атмосферу підступів, чвар, змов, боротьби не на життя, а на смерть, серед яких вистояла і утвердилася

княгиня Ольга. "Отрута для княгині" є своєрідним продовженням попереднього роману "Зрада, або Як стати володарем". Розраховано на широке коло читачів.

Від автора

Ви — сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її?..

Ви — світло для світу... І не запалюють світильника,

щоб поставити його під посудину, але на свічник,—

і світить воно усім у домі.

Євангеліє від Матвія, 5, вр. 14, 15

Це не вигадка, це правда. І розповіла мені її сама княгиня Ольга ще багато літ тому, бо я все життя, здається мені, хотіла написати про неї. Але вона була настільки незбагненною для мого розуміння, настільки міцно сповивали її уподовж цілого тисячоліття в сувої легенд, міфів, святих житій свідущі й мало свідущі ченці-літописці й різні новітні хроністи, що я кожного разу відступала.

І ось почалося. Перед кожним новорічним вечором, років з дванадцять підряд, готуючись до зустрічі Нового року, я давала собі слово, що вже тепер сяду за "Ольгу". Ставила келишок на стіл, наливала в нього вина, а поряд клала чистий папір і ручку й починала думати, з чого ж почнеться ця моя розповідь. Я уявляла собі цю жінку молодою, енергійною, неодмінно красивою, бо ж хто не знає, що тільки красиві мають успіх у житті!..

Так з'явився у мене дивний звичай новорічний: коли по телевізорах і радіо в новорічну ніч розносився мелодійний бій курантів і всі люди на

землі піднімали келихи вина за здоров'я і щастя, я піднімала свій келих ще й за княгиню Ольгу. Поспіхом випивала вино, хапалась за ручку і писала.., про Ольгу... Писала, що спливало в голову... В повітрі ще дзвеніла луна від мелодійного дзвону новорічних годинників і привітань, а в мене вже було змережано кілька сторіночок. І я вже звикла до цього ритуалу. Більше того, в тиху новорічну ніч мені здавалося, що в кімнату приходила сама княгиня. Проте вона була зовсім інакшою, ніж уявлялась спочатку. Стара, розповніла, накульгувала на обидві ноги, вона тяжко всідалась у м'яке крісло, і з її старечого зморшкуватого обличчя до мене іронічно всміхались гострозорі блискучі очі, і зовсім не великі і не голубі, а якісь темні, жваві, розумні очі мудрої людини, що все на світі бачила, пережила і всьому знає ціну. Спочатку вона, усміхаючись, таємниче мовчала, ніби вгадувала мої наміри.

Одного разу тихо запитала:

— Невже і ти віриш отим байкам, що сотворили про мене ченці,— ніби я псковитянка?

— Не вірю, але ж... Як дізнатися правду? Її знищили...

— Правди не знищити ніколи, треба тільки вміти читати древні писання. Читай, шукай — і знайдеш. Ні, не варяжка я... Не із псковських боліт...

І я знову читала — літописи, хроніки, житія, свідчення сучасників та дослідження різних авторів. Тонула в тих свідченнях і в тих складних подіях. Як же збагнути — хто вона, київська княгиня Ольга-Олена, як потрапила в родину Рюриковичів і в Київ? А Рюриковичі — хто вони, ці зайди, і як зуміли утвердитись у Подніпровській державі, яка існувала до них вже майже дві сотні літ?! Це вже була нова захоплююча тема. Вирішила спершу розкрити таємницю Рюриковичів. І тоді зродився роман "Зрада, або Як стати володарем"... А перед тим ще написала два...

Ольга ж терпляче чекала. Так само приходила в гості в новорічний вечір, щось радила, про щось оповідала. А я занотовувала в свої записники. Всі вони збереглися й донині. Ольга чекала — як і всі на світі жінки, вона звикла чекати й терпіти. Зрештою, в неї тепер було дуже багато часу — вічність!

Але одного дня я усвідомила, що, на відміну від княгині Ольги, у мене часу залишилось небагато. Я взяла в руки теки з різними виписками, які готувала для твору про княгиню Ольгу, почала знову переглядати їх. Спинилась несподівано на одному короткому запису із володимирського літописця. Там повідомлялось, що Олег женив Ігоря в болгарах і взяв йому в жони "княжну іменем Ольгу. І бисть мудра зело". В іншому місці повідомлялось, що Олег привів Ігореві жону "от Плескова, іменем Ольгу".

От він, ключ від таємниці княгині Ольги — болгарська княжна! Русь і Болгарія... Яка велика, яка животворна їх історія. І я поринула в неї, як у велетенський храм...

Княгиня Ольга катувала мою душу своєю мудрістю, милосердям і жорстокістю, розумом і незбагненністю. Чому все це співіснувало в ній? В чому велич цієї жінки — першої могутньої володарки на терені європейської цивілізації? Як зуміла вона стати справжньою Господинею великої держави без воєн, без грабежів чужих країн і земель, до яких тоді вдавались усі без винятку правителі усіх народів?

І ось уже завершено останні сторінки... Вийшло ніби як про володарку і керманича держави і — про жінку як

особистість. Чи легко бути жінкою-правителькою і взагалі — розумною жінкою? Розумною не серед жінок, а серед чоловіків, що вважають себе сильною частиною роду людського і дивляться на жінку — й понині — як на нижче і в цілому слабке й слухняне собі створіння! Я запитала про це у Ольги. Вона відповіла:

— Сама добре відаєш про це. І написала так. Але... ніякі слова не можуть розкрити болю моєї душі... Мої сини! Душею я любила Гліба, розумом — Святослава, Але тоді я не знала, яка доля буде в них...

Голос її здригнувся і згас разом з тінню, яку я вважала за княгиню. Може, то була її душа — не знаю.

Думаю тільки, що літописці несправедливо возвеличили лише одного з її синів — Святослава за його безперервні і безплідні походи в чужі й далекі краї, котрі висотували сили його країни і нічого не дали ні людям, ні державі, скільки б не заперечували цього літописці й історики. А от про Гліба, про другого Ольжиного сина, нічого не сотворили. Лишилося тільки одне скупе повідомлення невідомого літописця, якого процитував два століття тому російський історик В. Татищев. Повідомляючи про поразку Святослава в другому болгарському поході, цей автор говорить, що князь там "все військо погубив", що вельможі почали звинувачувати його в поразці християн, котрі були в дружині киян. І Святослав так розлютував, "яко и єдиного брата свого Глеба не посчаде, но разными муки томя убиваше... наипаче на призвитери яряся, якоби тии чарованием неким отврасчают и в вере их утверждают; посла в Киев, повеле храми христиан разорити и сожесчи и сам вскоре поиде, хотя всех христиан изгубити" (В. Н. Татищев. История российская с древнейших времен. М. — Л., 1962. Т.1. С. 111).

Бідна моя княгине! І після смерті немає спокою її душі від болю за синів... Як немає ні вдячності, ні співчуття її титанічній державній праці для Країни Руси, яку вона утвердила мудрістю і... твердою рукою...

— Чому спіткнулась твоя думка? — раптом чую над собою втомлений голос княгині. — Ти хотіла сказати інше слово — жорстокістю. То й скажи. Я не боюсь.

— Але — жінка і... жорстокість?! Це — несумісні поняття.

Ти говориш про жінку-правительку, про володарку великої Країни Руси, де було стільки сваволі, підступів і зради... Оті бояри київські... Бояри і князі деревські... і людність деревської землі... А волхви?.. Хіба можна було омирити їх лише твердістю? Вони ж бо підкорялись лише

одній силі — жорстокості. Не бійся цього слова — без тої жорстокості немає влади, немає і держави. її розхитають, розшматують свавільці, у які б окрили вони не рядились! Все одно, хто стоїть біля державного керма: чоловік чи жінка. Якщо вони хочуть залишитись керманичами, вони мусять випити отой келих з отрутою влади і бути такими, якими були...

— І ти випила також ту отруту?

— Мусила випити. Бо я ще й боролась не тільки за владу, а й за своє життя і життя своїх дітей. Хіба забула?..

Так-так, я не забула. Тепер я збагнула тебе... І схиляюсь перед тобою — не кожен здатен іти шляхом, яким мусить іти володар. Але мудрість у тому, щоб бути володарем і вміти залишитись людиною. Я намагалась такою показати тут мою княгиню.

Цим моїм думкам заперечень від Ольги не було. О велика Господине Країни Руси, може, ця книжка стане тобі пам'ятником на цій землі, який відродить пошану до тебе і який важче буде зруйнувати, аніж той пам'ятник, котрий поставив тобі в Києві єдиний справжній муж, що збагнув тебе і не відбирав у тебе влади, — скульптор Іван Кавалерідзе...

4. VIII.1987 — 30.I.1993. Київ — Конча-Озерна

І зійшла любов з неба

Колеса веремен котилися під білим сонцем, веремиїлися безконечними літами. Зими зміняли весни, за літами приходили осені.

Усе повторювалось, усе наставало в свій час, але все проминало у протиборстві. Збігали й роки під високим київським небом. І все тут мінялося — владці й воєводи, бояри й рукомесні люди, смерди-орачі й пастухи. Тільки Дніпро залишався незмінним, шумував хвилею у повені весен. Тільки сонце, як і раніше, ясно котилося над зеленими гаями і прибережними кручами, тільки, як і раніше, між людьми то напружувалось, то затихало протистояння, в якому народжувалось щось нове, добре й величне. Без тої напруги ніщо добре не заявилось на світ безболісно. Може, в цьому і є життя?..

У Києві знову цвіли вишневі садки. І знову люд веселий був і добрий. Товпився з піснями й сміхами, вирував довкола великого християнського храму, який славив і боронив їх і їхню землю. Князь, його старша дружина, велеможні бояри тут же розгорнули учту. На довгих дощаних столах лилися меди й пива. Дзвеніла здравиця князеві й княгині. Такого свята у граді ще ніколи не було. Бо ніколи владці, які зналися з Христовою вірою, не допускали до неї свій народ. Той же Оскольд. Старі люди пам'ятали, як він з дружиною хрестився і потім церкву поставив на схилах Дніпра. Але ж народ не був причетний до того дійства. Нині — інакше. Княгиня їхня народилася й хрестилася у тій вірі, яку хоче дати і всім людям? Щоправда, не всі до того охочі. Ні князь Ігор, ні його дружина не жадали хреститись. А вже хто хоче — ніякої заборони нема, як те було за Олега. І тому, коли християни поставили отсей храм-церкву во ім'я Іллі-пророка і раніше возвели церкву святої Софії для княгині — усі тільки й раділи! Завжди добре людині на душі, коли постає якась краса чи в храмі, чи в палатах, чи просто у доброму слові. Це краще, аніж палити й руйнувати. Тож поприходили люди, щоб подивитися на те диво, яке утнули подільські теслі з Гомоном та каменярі, яких князь взяв у Іскоростені. Здавна там уміли різати каміння й будувати з нього палати. Поприходили, щоб поглянути й пошанувати своїх владців — не завжди отак простолюдин може зблизька побачити своїх князів. Та ще й почастуватись з князівського столу!..

Тиша і спокій нині у країні полян-русів. Присмирніли чванливі бояри. Відкотились вежі печенігів. Кияни ніби забули за колотнечі і чвари.

Прихилялись і до християнських пастирів, які вміли говорити мудре слово, і своїх богів не забували. Щоправда, чимдалі неохочіше віддавали на капища бичків, кіз, поросят, ягнят, яких волхви мали спалювати на вогнищах. І_ще_одне: кияни вже не хотіли мати собі великого волхва. Смерть у вогні старого лукавця Славути, мовили, був знаком богів: не обирати більше головних віщунів.

Перед богами немає ні старших, ні менших, ні головних, ні неголовних — всі мають бути рівні.

Як ото і Христос каже: перед Богом всемогутнім всі є рівні. Через те кияни шанували усіх богів — і давніх своїх кумирів роду і племені, і нового Бога Христа та його апостолів. Всі вони жили на небі, всі захищали людину і всім їм і молились та просили в них прощення.

Тільки княгиня, що сиділа на учті за окремим столом, не була веселою. Може, вона єдина, хто знав істинну данину, яку віддано за цей день свята і весни. В її очах втома й настороженість. Зовсім інакше поціновує вона те, що нині так легко і весело підносять оці люди яко свою власну заслугу. Перед її поглядом глибини пам'яті вивергали пережиті нею кривди, обади, самозречення — і відвагу й жертву тих, кого нині немає за князівським столом і вже ніколи не буде. Не буде і її двох донечок... Не сяде за цей стіл і Степко Книжник, який з вітцем своїм цей храм і ставив.

Пресвітер Григорій спочатку сердився: що вони будують, ці поганини-язичники? Хіба то християнська обитель? Пощо звели сім веж — за ромейським законом має бути одна округла баня. А тут цілих сім! І не опуклих, а видовжених, гостроверхих. Чи буде це Богові догідно?

Степко сказав йому:

— Моя стара мати мудрі слова мовила: усяка краса богам славу творить.

Але мине небагато часу і на місці цього язичницького храму возсіяє справжній кам'яний собор християнському Богові. Він буде з одним округлим зводом, як у візантійських церквах.

Григорій довго не вгамовувався.

— Ота найвища баня як єдина дорога, що має піднести душу людини. Навіщо стільки веж?

— У душі людської багато небес, мій учителю. І до всіх вона мусить мати свою дорогу.— Це вже було святотатством — отак тлумачити Святе Письмо.

— Душа у людини єдина. Пощо гнівиш Бога своїм ізмислом? — розсердився Григорій. Таки ж не зламав тоді він цього впертого, як віслюк, русича! Має тепер клопіт з ним тут: осмілюється знову заперечувати йому, просвіщенному святителю, цей його виучень!..

— Якби то було так, то не говорив би в Одкровенні святий Іоанн Богослов, що перед Господнім престолом сім світильників вогненних, які суть сім духів Божих. Для кожної душі людської у Бога є світильник і Дух Господній виповнює їх.

Від такої Степкової впертости отець Григорій мало не впав у сказ.

— Єретик! Богомил!..

Степко засміявся.

— Ні, я не богомил. У болгарській землі нині чимало богомилів. Вони визнають рівними і Бога Добра — Ісуса, і Бога Зла — Сатанаїла, який, кажуть, сотворив мир і людей. Ісус же відкрив їм шлях до спасіння через душу, яка має сім доріг до порятунку...

Григорій уже трясся в злобливості. Він, його виучень, при княгині і при челяді показує, що Григорій не знає, що таке богомили! Знищує його!.. Себе вивищує в очах владців!..

— Згинь, Сатанаїлове чадо!...— почав хреститись, відпльовуватись і пішов від Степка.

Це була велика і тяжка чвара. Княгиня душею боліла за Степка Книжника. За його труд великий, за його самозреченість — йому плюнули в душу. І хто? Його навчитель колишній...

Та попри все пресвітер Григорій висвятив церкву. Кияни з цікавістю послухали його оповідь про подвиги святого Іллі, який, як і Перун-Громовержець, гасав по небесному простору на вогненній колісниці. І прийняли Іллю в свої душі. Новий храм святого Іллі бачили так, як нібито стояло пліч-о-пліч сім богатирів у гостроверхих шоломах на сторожі їхнього града. Стояли неподалік від Оскольдової могили — може, так він захищатиме пам'ять про першого князя-християнина, останнього Києвича... Кожен по-своєму приймав соборну церкву святого Іллі в свою душу. Для Ольги це був храм подяки цій землі, яка дала їй таке многострадне і таке високе життя, це був храм її надії на спокійне майбуття її синів_— Святослава і Гліба. Скільки пов'язано думок і сподівань у неї з цією державою. Гай-гай...

Кияни радіють, не відаючи, що, може, це останній їхній мирний день. Князь Ігор недаремно таку багату учту влаштував. Замиривши сусідів своєї країни, надумав іти до Царгорода, яко раніше київські владці ходили. Давня харатья Олегова з греками знову змертвіла. По смерті його ромеї перестали давати русичам данину, а купцям їхнім — пільги. Бачили, що Русь колотилась всередині, відбивалась іззовні — не до Царгорода їй. І зневажили Оскольдів ряд.

Надійшла черга Ігореві його відновлювати, примусити ромеїв сплатити русам все, що заборгували за багато літ за давніми угодами.

Князі в Країні Руси міняються, але руський закон має стояти твердо і вічно, як вічно стоїть Русь.

Тому сьогодні пресвітер Григорій ходить уздовж столів, розгойдує кадилом і басовито виголошує молитву за руське воїнство, знаючи, що дружинники, хоч і не всі християни, прислухаються, що просить він у Бога.

— Нехай розірвуться на ваших ратних руках кайдани, що страхом стримують силу! Хай воїнство руського князя поборює ворога в землі чужій і не буде чужинець гординю піднімати над іменем Країни Руси. Хай вої твої, княже, не знають ні хворостей, ні втоми. І Вседержитель простелить перед вами дорогу перемоги,.. Слава тобі, ратна сило... Слава...

— Сла-а-ва!..— підхоплювало то тут, то там застілля.

Знову Царгород... Знову ромейське золото-срібло сліпить очі воям. Як те колись було за Олега. Княгиня згадувала ті роки. Як не схожі вони були на теперішні. Тоді гриміла слава землі болгарської і могутнього царя Симеона!.. Тепер немає вже Симеона. І слава його розвіялась по родопських урвищах...

А Сурсубул є! Той самий! І так само владарює, тільки вже більше, разом зі своїм племінником царем Петром. Не хоче княгиня тепер їхати у болгарську землю. Ще тоді, коли помер Симеон, отець Гавриїл прислав до неї вість: вітець її Михаїл Симеонович, вирвався з монастирського заточення, зняв із себе чернечий одяг і чернечий сан і взявся за меч! До нього приєдналось багато бояр, супротивників Сурсубула... Півдержави захопили ці повстанські загони... Та одного ранку Михаїла знайшли мертвим з ножем у спині... Сурсубул знову переміг!..

І все ж доля приготувала лукавому царедворцю жорстоку помсту: всі навколишні народи повстали проти Болгарії, готові були йти й

розгромити свого душителя хорвати, серби, греки, мадяри... Сурсубул знову викрутився — одружив Петра з цареградською царівною Марією...

Ромея зламала свій давній звичай — не одружувати принців і принцес з чужими володарями, щоб вони не мали права втручатися в її справи... Але тут йшлося про могутнього сусіда!

Ромея тепер дістала можливість зламати свого давнього суперника зсередини, висотавши його життєві національні сили... І ось тепер болгарська земля лежала розпластана, безсила під ногами імператорів Константинополя... Вона доживала останні роки своєї величі і слави... Цар Петро геть зромеївся, кинув напризволяще свою землю; мадярські орди вздовж і впоперек проходять її вогнем і мечем, щоб далі нападати на Візантійську державу. Імператори звинувачують Петра, що він навмисне насилає ті орди на імперію, і гострять ніж проти Болгарії... Ось-ось покотиться царська корона з голови Петра, а землі колись могутньої держави роздеруть хижі сусіди — греки і мадяри...

Княгиня Ольга сказала мужу:

— Княже, будеш іти через землю болгарську. Пам'ятай, що маєш двох синів, нащадків болгарської корони!..

Ігореві довго думати не треба було.

— Ромея вже десять літ нам не платить данини.

— Не про данину мова. Ціла країна падає в руки ромеям — Болгарія! Твої сини мають право на царський престол у Преславі!..

Ігор подивився на княгиню своїми жовтаво-зеленими зіркими очицями. О, це була вже не та княгиня, якою звик її бачити князь. Від тієї доброї, ласкавої дівчинки нічого не лишилось. Вона ніби зробилась вищою, голос її звучав твердо, хоча й був тихий і рівний. І розмисл її не

жіночий — чоловічий, владний. Уміє вона якось дивитись далеко вперед, крізь літа... крізь времена. І знову мовить вона сущу правду — Болгарське царство падає в руки грекам, як переспіла груша. Кому ж, як не йому, забрати болгарську отчину своєї жони?

— Я кину тобі до ніг твою країну, жоно.

— Не мені. Здобудь її для синів. Але...— Але інша думка — то це ув'язатись у війну з греками! На багато років!.. Ні, не силою меча треба здобувати царську корону болгарської землі — силою закону і звичаю... — Люди болгарські мають самі покликати нас туди... Візьми з собою Григорія-пресвітера.

Княгиня мала велику надію на пресвітера — його там знали віддавна серед книжних людей і він зміг би підказати, хто є спадкоємцем болгарської корони, яку вже ромеї стягують з голови царя Петра. За онуків Михаїла мусив би нагадати святий отець!..

Та чи болгарські бояри кращі від київських і чи захочуть відмовитись від владарювання у своїй країні?.. Чи зможуть піднятися вище цих солодких своїх забаганок — взяти в свої руки владу, щоб повелівати і владарювати, і душити нижчих, і розчавлювати ближчих, щоб тільки їм — тільки їм! — славословили і співали, щоб перед ними — тільки перед ними! — так так принижувались і повзали горді, відважні, розумніші, красивіші, як ото вони повзали перед своїми повелителями?! Бо вони — тільки вони! — зможуть тоді розумних робити дурнями, гордих — лакузами, відважних — боягузами, красивих — каліками...

О, велика зваба є у влади! Того до неї і пориваються в усі часи ниці й посередні. І чим нижче людина стоїть у житті, чим порожніша її душа, тим шаленіше вона береться до того владарювання. Бо тільки висота влади змусить інших поважати нездарних і дурних...

Княгиня тяжко роздумувала в безсонні весняних ночей...

* * *

Семиглавий храм щомиті нагадував пресвітеру Григорію, що його Бог християнський оселився у слов'янській оселі, у такій, яку поставили йому найліпші подільські теслі й деревські каменотеси за своїми прадавніми звичаями і поняттями, а не в такій, яку придумали йому ромеї і яку бачив святий отець. Іншої будови не знав, не хотів знати, а тому — не розумів. Тож церква Іллі відразу стала йому осоружною. Навіть хтось чув, як одного разу у потаємній молитві отець Григорій просив відпустити йому гріх, що піддався на вмовляння свого впертого виучня, котрий поставив церкву по-своєму, а потім ще й зганьбив його перед княгинею.

Григорій повелів сторожеві міцно замикати храм і нікого з людей не пускати. Навіть Степка Книжника. У тисяцького Щербила випросив згоди виселити з Княжої Гори Степкову схолу і всіх його виучнів — аби не ліз на очі княгині, яка й понині чомусь завжди слухала його поради... І вірила в усьому.

Степко зі схолою переселився на Поділ. Відтоді ніби щось обвуглилось в його душі: обходив здалеку пресвітера, сторонився й княгині. Зневажили на Горі його щирість і працю!.. Нею користають інші.

Так одвічно: одні тягнуть плуга й орють, інші збирають врожай й поїдають твій хліб.

Добре, коли ще не оббрешуть! І з цим треба змиритись — іншого нема!

І княгиня лишилась з того часу на Горі як одинока горлиця — не було кому довіритись, не було від кого почути вірне, некорисливе слово. А воно, це слово, єдине, на чому тримається людське життя,.. Ольга розуміла Степка. Було йому гірко, що за ту красу рукотворну, яку він з вітцем і рукомесниками воздвиг, їх не похвалили, а осудили. Намість

нагороди, дістав зненависть. Чи від заздрощів, що має інакшу душу й свою думку, чи від захланности, коли люди підгрібають під себе все — і твою працю, і твоє життя, і тебе... І коли ти запротестуєш, захочеш лишитися самим собою, тебе знищать. Бо то твій найбільший гріх — бути самим собою! Через те інакомисли завжди гонимі.

Вищости від себе ніхто не прощає, а найпаче найблагочесніші й просвіщенні, що туляться ближче до владців...

Хто здатен визнати вищість над собою іншого? Хто здатен принести в жертву себе безкорисливо в ім'я високих сподівань?

Ніхто того на світі ще не зробив, окрім Ісуса Христа... Земні люди не здатні на той подвиг...

Знищеним чув себе Степко Книжник, але й гордим — над Києвом стояв величний слов'янський храм, його храм. Княгиня все ж таки розуміла Степка: храмину будував він, а господарює в ньому пресвітер Григорій. І з Гори його прибрав, і від княгині відсунув. І від її синів, яких навчав Степко, виштурхав. Тепер сам готувався бути їхнім єдиним навчителем.

Київський князь Ігор у Києві майже не перебував — походи за походами: то печеніги, то угри, то булгари, то ще хтось шарпав землю полян-русів чи уличів — мусив відбивати одну орду за одною. Тепер знову Ігор в поході. На Царгород. І Свенельд з ним.

Княгиня сам на сам з боярами. Біля неї нікого. Окрім Григорія. З Ігоревим військом не пішов на Дунай — то хай молоді їдуть туди за славою і золотом, такі як Гавриїл чи Степко. Він своє відходив. Зістарився, зсивів, обважнів. Лише в очах з'явилась якась нова зірка настороженість. Накликав із Болгарії багато книжних людей і писців, щоб вони перевершили руський гурт Степкових виучнів. І перевершували.

Княгиня збагнула Григорія. З роками у святого отця виріс неспогаданий острах перед руськими кмітливцями, які щосили почали підпирати княгиню і виступали проти усіх чужинців — і проти варягів та їхнього князя Ігоря, і проти зромейщених болгар, що жадали сіяти тут християнство не для просвітлення русичів, а задля утвердження власної вищости над ними...

І от нині є соборна церква Іллі Перед Ольгою постала нова загадка: кого зробити в ній головним пресвітером? Звичайно ж, отець Григорій і його братія рвуться до того. Але русичі свій храм будували не для чужинців, що хочуть панувати над їхніми душами й багатствами. Якщо землі й палати у русичів ще можна було відібрати мечем, то душу свою вони не віддадуть у чужі руки — хай це навіть святителі чи хрестителі. Інакше не потерплять тут ані Григорія, ані Ігоря. Її слов'янська душа, як і у русичів, повставала від спроби насильно одягти на неї вериги чужої волі й віри, та ще й від греків — одвічних ворогів болгар дунайських. Через те велика наука і книжність, що їх несла християнська віра, мали прийти до русичів доброохоче, з власної волі й бажання. Як те колись у Болгарії було за великого Симеона... Без тої доброї волі не буває ні великих володарів, пі великих держав.

Якщо ж і вона хоче піднести себе, то мусить піднести державу і народ цей — і все мусить робитися з високою і чистою душею.

Ольга дедалі частіше думала про це. Їй дано збагнути цю істину, а коли так, то взяти на свої плечі оцю працю. Бо коли знаєш, що потрібно твоїй державі і народові, і не зробиш того — согрішиш перед Богом і скараєш себе. Бо, знаючи, не зробив! А коли зробиш — буде й тобі воздано за твої дні страждань і праці, гарячих сліз та кривавих обад...

Тож перший крок у тій многотрудній праці — зробити вибір: Григорій чи Степко. Отак, ідучи до палат, ховаючи обличчя в тонкі мережані шалі, сама собі й вирішила: бути русичеві Степкові Книжнику головним священиком Іллінської соборної церкви. Тоді тут з'явиться і більше слов'янських писців та книжників, і більше схол буде...

— Княгине! — хтось знайомий окликнув її. Степко!.. Якась буйна радість рвонула груди, перехопила дихання — треба ж отак: вона про нього думає, а він біжить до неї... Як у молоді літа бігав... І ще раз було так, коли він повернувся із Царгорода, з Олеговою харатьєю... Слів не вистачало на всі ті спогади, які враз вибухнули в ній, заступаючи один одного...

— Послати б треба до Преслави нових отроків у науку. Зеле потрібні Києву й іним градам руським писці і навчителі. Пресвітер Григорій не хоче нікого зараз навчати, накликав сюди ромеїв. А вони що? Чужими руками мудрости не здобудеш. Догоджають йому, усміхаються і князеві, боярам, а нищечком намови бридкі плетуть на своїх супротивників-русичів.

— На кого ж? — дивується княгиня.

— Найперше на нашу схолу. І на тебе, княгине, — Ольжині очі миттєво округлились:

— Хіба я їм заважаю?

— А наша схола чому їм заважає?

Княгиня погоджується. Але ж чому вони це роблять? І чому Григорій чимраз більше кличе сюди ромеїв яких повно тепер у Преславі?

Болгарська земля... Її гордість і біль... Запах лісів родопських гір... Пошум тихоплинних рік... І неясний гомін у старих, занедбаних палатах її напівзруйнованого дому... Тепер і його нема... Немає у неї батьківщини — все відібрали лукаві владці. Завжди раділа землякам, що час від часу приходили до Києва, — то купчини-болгарини, то священики... Але Григорій все менше кликав сюди болгар — чомусь більше стали приходити гречини. З ними було важче — не знали мови слов'янської, не приносили слов'янських книг. Чому він це робив? Чому його душа

поверталась до ворогів болгарської землі? Чому частіше згадував царгородського патріарха?.. Нарешті здогадалась: Країна Руси прихилялась потроху до християнської віри. І Григорій уже бачив тут свою митрополію, бачив, як патріарх Константинопольський накладає на його голову митрополичу корону — митру...

Григорій жадав стати руським митрополитом! Патріарх уже міг його висвятити за його труди великі.

Київська митрополія — ще одна підкорена через християнську віру земля — пригорнеться до Вселенської імперської церкви. І його ім'я, ім'я пресвітера Григорія, навіки буде внесено у святці православної церкви... По церквах з'являться ікони з його лика... І ніхто не може заступити йому цієї дороги! Ні Степко Книжник із слухняною йому княгинею, ні інші болгарини, які швидко тут сходяться з русичами, бо мова їхня теж слов'янська,.. Митрополичий престол має посісти лише він! Мабуть, Степко про це теж здогадується. Бо сказав:

— Я гадаю, що пресвітер-навчитель наш боїться, щоб ніхто з русичів не піднявся вище від нього. А ти допомагаєш нашій схолі. Григорію невигідно мати навколо себе освічених і розумних русинів. Йому вигідні слухняні лакузи. Він хоче мати милість патріарха!..

— Я проситиму патріарха... щоб тебе висвятили в митрополити. Князь наш підтримає мою просьбу.

— Князь Ігор?.. У нього своя братія — варяжини та наші перевертні-бояри. Вони всі проти християн. Недосяжний для них цей подвиг державний, княгине.

— Правда твоя, Степку, хоч і гірко мені від цього... Але ж володар має дбати і про сталість своєї держави. Без просвіщення немає високої любови між людьми. Якби цар Симеон не утвердив у своїй державі духу

просвітництва, вона б давно вже упала під ромейськими і мадярськими мечами!..

— Це так, але нині в Болгарії інші времена, княгине. Цар Петро із Сурсубулом не дбають про просвітництво. Закриваються схоли, не пишуть більше книг слов'янських. Ромейська мова і книжність витіснили болгарську. Та й сама держава ось-ось упаде... Сточили влазливі ромеї зсередини її силу... через царівну ту — Марію...

— Знаю... Біда наша... усім слов'янам біда!

Царівна Марія, онука константинопольського імператора Романа Лакапіна, і справді спричинила погибель ще нетривкій, але буйно розквітлій Болгарській державі. О, як важливо обачно родичатися державцям з чужими, могутнішими володарями!..

— Біда і нам. Уже не лишилось у Болгарії великих подвижників духу. Немає святого Климента Охрідського, немає Іоанна Екзарха і їм подібних мужів. Безчасся настало в болгарській землі, княгине. Тому болгари священики радо ішли б до нас. І наша Країна Руси піднялась би вище Болгарії.

Ольга мовчала. Вище Болгарії! Вище її батьківщини хоче підняти свою державу Степко Книжник... Це її спантеличило. Чи вона хоче цього?.. Чи хоче цього пресвітер Григорій?

— Це можеш зробити тільки ти, княгине... Держави піднімаються не мечем, а духом просвітництва... Оце і буде твій подвиг, твій меч... А ми станемо тобі всі тверджею!

Ольга посміхнулась:

— Кажу ж, кращого митрополита для Києва не буде, як ти, Степку...

Степко промовчав — ні радости, ні подяки їй за довіру. Знав, що за цими словами і бажаннями Ольги стоїть багато що. І найперше — пресвітер Григорій. І Царгород! їм ні до чого просвіщати країнців-русичів і вінчати їх коронами. Хто може тоді володіти їхніми душами? Без підкори хто ж дозволить їм, ницим зайдам і захланникам, возвеличувати себе і привласнювати чуже добро?

О княгине, необачні твої слова...

* * *

Добре відав Степко, що у рідній вітчизні пророки завжди гнані. Тому й не гнівився ні на просвітера Григорія, ні на людський поговір. Терпеливо ніс свою чашу покори й терпіння. Яко болгарський мученик Іоанн Рильський, котрий відмовився від блазну світу, від чаші із золотом, яку дарував йому цар Петро. Мовив святий отець:

— Мені воїв не водити, нічого не потрібно купувати. .Забери те золото собі. Задля нього продав свою землю ромеям!

Степко також не шукав ніякої користи для себе. Шукав, проте, благости і слави для Києва і свого краю. Просив у Бога дати йому силу душі і силу розмислу, щоб зростити у своїй землі духовний сад, як те зробив Климент Охрідський, щоб його плодами наситились спраглі до знань. Перекладав книги про життя святих і шляхи до безсмертя, про те, як постав світ і звідки пішли многоязикі народи і які суть нині їхні держави, покони й обичаї. Люди прочитають це й інакшими очима подивляться на себе і на довкілля, коли знання увійдуть в їхні душі. І стануть розважливішими та мудрішими, так ніби вони самі прожили на землі від початку сотворення світу. Отож інакше будуть поціновувати і багатства, які шукають в стяжанні. А воно ж зовсім не там, багатство людини!.. Інакше поцінують і славу, і діяння державців, і свої власні труди...

Через те він, Степко, робитиме так, як те робили великі слов'янські навчителі — Климент і Горазд, Храбр та Іоанн Екзарх, котрі нощеденно тягли свого просвітницького плуга, зорювали велике поле і висаджували на ньому молоді сади. Настане час — і вродять великі плоди і в його саду... Ні, він не жадає уподоблятись пустельнику Іоанну Рильському, який поклав величезну силу своєї душі на те, щоб відірватись од світу людей, утримуватись од спокуси стяжання і кохання. Той великий подвиг його був не для блага людей — для власного спасіння. Тепер у болгарській землі, за царя Петра і Сурсубула, зовсім зникли просвітники, з'явилося чимало пустельників, що тікали від світу і його незгод. І — диво! — люди славили їх за це. Темні, нерозумні вівці стада чоловіческого, чи ви істинно славите, схиляючись перед стійкістю таких відважців, чи, славлячи інших, хочете й самі втекти від цього світу, тільки не вистачає вам мужности?..

Але ж чому ви не дивитесь, що робиться поряд із вашим сусідом — із вічно загребущою Ромеєю? Як потихеньку вона міцнить себе зсередини і прибирає до рук неслухняні народи, що відділились від неї?

Недавнішній флотоводець, вірменин Роман Лакапін, уміло відсунув від кермування законного малолітнього імператора Костянтина Сьомого — за нього ж видав заміж свою доньку Єлену, а матір юного імператора — Зою — відправив у монастир і... змусив себе проголосити кесарем. Патріарх Николай вінчав його короною, а скоро вінчав на царство і трьох його синів — Христофора, Стефана, Костянтина, ще й онука Романа... Невдовзі і четвертий син Лакапіна став державцем — патріархом!,.

І ніхто в Ромеї не ворохобив. Бо здогадався новий кесар видати закони, що ніхто не може відібрати у селян і воїнів їхніх дрібних ділянок землі і ніхто не може скуповувати їх. Отак знайшов собі опору в державі і державив, як хотів.

Полководці Лакапіна відкинули арабів на сході. А тепер дивились на догораючу знесилену ромейськими чиновниками Болгарію, яко удав на зайця...

Петро Симеонович і його наближені уже давно розтринькали всі набутки, надбані Симеоном. Тріщали їхні комори від багатств, розсіялися і зникли великі просвіщенні уми; золото, яке щедро платила Ромея Болгарії, перетворювало бояр і царя на слухняних лакуз, на безсилих і мізерних мздоїмців. Це був, мабуть, найбільший винахід Візантійської імперії: як можна безкровно знищити свого супротивника. Бо більшість людей відразу ж кидається на легший здобуток, на дармівщину, аніж бажає випрацювати його у поті свого чола...

Болгарія догорала. Країна Руси перебирала на себе іскри її вогнища, щоб тут, у Подніпров'ї, роздмухувати нове полум'я світла...

Отож Степко і кладе свої невсипущі труди в пергамен. А ще він пошле до Преслави своїх отроків — Ставра, Володаря, Борила, Полюда, Безмира.,, А ще є в нього Добря, Переніг, Богуслав, Замішайло... А ще є... О, скільки є славних, спраглих до знань парубчаків у його схолі! Ото буде гурт книжників, відразу ж переберуть на себе силу братії пресвітера Григорія. Нічого вони не роблять — служби у церкві не утнуть, писати по-грецьки — нікому того не треба, тож і байдикують за спиною свого учителя. Та язиками плещуть — хто до кого зайшов, хто до княгині чи від княгині, що дістав... Степко завжди чує на своїй спині їхні холодні, насмішкуваті погляди.

Але йому зараз таки ж треба до княгині знову. Князь у похід налаштовується — йтиме через болгарську землю. Щоб узяв його отроків з собою. Швидше й безпечніше хлопці дістануться до Преслави. Йшов через Поділ, повз почайнівське пристанище. Дивина — німують лодії князеві!

Ні Княжу Гору піднявся разом із сонцем. Тут уже шумувало зборисько, готувалося до походу, Біля княжих стаєнь метушилися бояри і діти боярські, мечники, тіуни, биричі, стольники, конюші, отроки і челядь. Ігоря забачив здаля — ставний, широкоплечий, дужий у тілі цей варяжин. Добрий вой і поганий господар своєї землі. Ігор гладить загривок свого тонконогого, тонкошийого скакуна —дарунок

приборканих ним печенігів. Біля нього перші содруги — Свенельд і Асмуд. І Мстиша Свенельдич крутиться, випинає груди, щоб усі бачили його нову боярську гривну — князь жалував! Уже, сопливець, пропхався у київські бояри!.. Певно, на тому замирився востаннє Ігор зі Свенельдом. І вже зовсім несподівано Степко побачив і самого пресвітера Григорія тут.

Може, захотів повернутись у Болгарію святий отець?

Було б добре — доправив би отроків просто до рук отця Гавриїла. Той священик лишився на своїй батьківщині, але киянам завше допомагав.

— Княже,— схиляє голову Степко перед Ігорем. Упіймав здивування в його очах. Він його сюди не кликав! Рудуваті брови на старості зрослися на переніссі стрішкою, з-під них чіпко вдивлялися в нього жовтаві очиці.— Уваж мою просьбу. Не за себе дбаю — за Країну Руси.— Степко хотів настроїти князя на мирний лад. Адже він державець. Мусить дбати не лише за війни і походи, а й за блага своєї держави і її просвіщенну силу.— Візьми з собою моїх отроків — до Преслави хощуть іти, до Гавриїла в науку. Вивчаться — то назад самі дорогу знайдуть.

Не встиг князь Ігор ще втямкувати, про що говорить Степко Книжник, як перед ним опинився розлючений пресвітер. Зблідлий, задиханий, ніби ощетинений.

— Се він супроти тебе, княже!.. Супроти мене тобто! Хоче русичів учити якомога більше. Силу над нами щоб узяти! Не вір йому, княже...

— Чому супроти? — ніяк не міг второпати князь.— Супроти кого Степко хоче взяти силу?

— Бо... бо... Щоб княгинею кермувати! Увесь Київ щоб обсісти! Прибрати до рук твоїх синів... Старший твій — Гліб — коли народився?

Знаєш? Ти ходив тоді за Джурджанське море... а потім на печеніжинів... Не твій син Гліб! Не твій!.. Степко потай і хрестив його. Потай від тебе і від мене, І до схоли взяв. Тепер хоче Святослава, меншого твою, охрестити!..

— Гліб не мій син? А чий? — князь почав тихо злютовуватись.

— Кажи чий! — гарикнув і Свенельд на Григорія й поклав свою важку долоню на плече пресвітеру. Григорій злякався свого спалаху. Зганьбив княгиню. Втопив у неславу князя-мужа... І все через того вислюка-простолюдина... І це він — він! — його вивчив на свою голову!..

— Та я... не знаю, люди мовлять... Прости мій грішний язик, княже. Прости...— Григорій упав перед ними на коліна.

— Великий гріх на душу взяв перед Богом і людьми, мій навчителю... За що ославляєш княгиню? — тремтячим голосом обізвався Степко.

— А-а, злякався...— скипів Григорій.— Тільки ж то не мій гріх, а твій! Твій! Чув?

Степко міг почути все, що завгодно, навіть що небо провалилось над ним, що він зараз буде поглинений гієною вогненною, та тільки не це. Адже ще тоді, в Болгарії, Григорій за непослух послав хлопця до ченців у Родопи. А повернувся Степко назад... Краще не згадувати. І ось ізнову його навчитель, його кат здатен на таку ницість!..

В очах у Степка перевернулись хмарки, під вії сяйнуло сонце — він гупнув глухо, важко на землю...

— На помийницю його...— кинув зневажливо князь до конюхів.

— Та не забудьте всипати по загривку! — це вже докинув дзвінким голосом Свенельдич Мстиша. І засміявся, заливчасто, срібно.

Не було кому сказати цим людям мудрі слова Ісуса про пророків у рідному краї. Не було ні в кого зичливого слівця. Бо всі перед князем один поперед одного запобігали в услужінні. Навіть конюхи.

— Роздягай оцього жеребця у рясі!..— реготали вони на стайні.

Степко всього цього нічого не чув. Прояснилась його думка, коли почув над собою оклик:

— Та він же скопець! Леле...

Тим часом пресвітер Григорій підкотився до князя Ігоря.

— Княже, доручи мені за княгинею доглянути і дітей твоїх навчати.

— Ти? Чого навчиш їх, довгорясий? — розреготався Свенельд, ткнувши Григорія кулаком у черевце.— Ти, княже, віддай синів у руки доброго воя, щоб із них зробив відважних витязів. Ось як мій Мстиша. Ану, виходь!

Мстиша хвацько вихопив свого меча з черен і тої ж миті наставив його на меч отця свого, який уже приготувався до герцю. Обоє на мить завмерли. І раптом — зблиск леза! — і меч Свенельдів розламався навпіл!

— Овва!..— захоплено примружився князь.— Це справді вояк. А хто ж твій навчитель, Мстише?

— Дядько Асмуд! — гордо випрямився Свенельдич.

— Асмуде, бери і моїх синів до себе в науку. Залишайся тут. І княгиню оберігатимеш.

— Але я маю знати, княже, як пошануєш мене за цю працю.

— Асмуде, проси у князя більше сіл. У нього он яка велика земля — і скрізь родюча,— сміявся Свенельд, підштовхуючи свого содруга в бік.

— Як виховаєш добрих воїв із моїх синів, віддам тобі в полюддя землю уличів.

— Таж вони ще не під Києвом!

— Забереш собі — пригорнем і до Києва. Маєш доброго меча, а мої сини тобі допоможуть.

— Ти мудро вирішив! — здивувався Свенельд такій спритності Ігоря. І з Асмудом хоче розплатитись, і землю улицьку під себе підіб'є водночас варязькими мечами...

— Княже,— підбіг старший конюший.— Там отой... Книжник!.. Що накажеш з ним робити? Він скопець...

— Що? Га-га-га!.. Ото розвеселив! Ну, то всипте йому батогів — і нехай іде геть!.. А де ж той брехун? Де Григорій?

Пресвітера вже не було. Ніхто не помітив, що, як тільки Степка потягли до стайні, пресвітер пішов геть, заблукавши серед парканів і комор Княжої Гори.

Степко очуняв після побоїв уже під вечір. Він побачив кімнату своєї схоли, де лежав на лавиці. Побачив кілька очей, що дивилися на нього з-під стін.

— Тобі як? Боляче били? — схиляється над ним золотистоголовий юнак. Знайомий розріз очей і зблиск їхній — зеленавий — такий

знайомий і рідний. Гліб! Княжич поправляє йому на грудях ряднину. Як схожий на матір. І також на Ігоря. Таке саме кучмасте бронзове волосся й відвага в обличчі.

Згадав підступний оклик Григорія: "А старший твій коли народився?.."

Гліб — старший син Ігоря та Ольги. Степко його і хрестив, і грамоти навчав.

Степко застогнав. Не від болю розшматованої батогами шкіри — від образи людської... Хотів би мати такого сина, та ніколи не матиме... Чого ж пресвітер так люто його обрехав? Навіщо? Щоб розправитись з ним руками князя і варягів!.. Але ж чому така жорстока помста? Невже спостеріг, що княгиня була для нього усім на світі — і сонцем-щастям, і бідою?.. Тільки ж коли він це спостеріг — чи ще тоді, в молоді їхні літа, коли вона з жалем дивилась на його порепані від морозу босі ноги, чи вже тепер, тут, на Княжій Горі, коли він увесь здригався, забачивши її легку ходу... Хтозна...

Але вона завжди лишалась для нього недосяжною. Княгинею. Мудрим владцею. Володаркою, яка вросла в цю землю розумом і душею. Він допомагав їй вкорінитись. Відірвана від старого дерева гілочка тут проросла, з неї розгіллячилось міцне деревце, яке квітувало і давало плоди. Він допомагав княгині вкорінюватись далі, обрости мудрими і досвідченими радцями, книжниками, здателями, які ставали її опорою. Щоб діти її не були чужаками на землі, на якій народилися і росли. Горе державі, коли нею кермують загребущі находники!.. Досить їх бачила вже Русь...

От і Гліб уже виріс разом із подільськими отроками. Найліпший виучень його. Може, стане колись просвітником-князем.

— Я тебе забрав із стайні,— розповідає княжич.— Вони так били, що не могли вже й зупинитись. Я почав кричати на них... Вони побігли до князя, а я із Ставром принесли тебе сюди.

— Спаси Біг тебе, княжичу... Мені не боляче. — рвонувся підвестись з лавиці. Але від пекучого болю потьмарилось в очах...

— Ми тебе посадимо, чекай! — отроки підняли сухорляве, вив'ялене тіло навчителя й допомогли сісти.— За що вони?

— За великий гріх, мої добрі отроки...

— У тебе є гріх?

— Великий. Бо хотів, щоб наша Країна Руси мала багато своїх книжників і навчених людей. А це небезпечно для тих, хто тут тільки наживається. Коли буде багато просвіщенних — ницим і невіголосам прийде кінець. То скороминущі люди...

— Князь... не згодився нас узяти з собою? — це доскіпливий до всього син подільського кожум'яки Ставро. Бач, здогадався, про що він просив Ігоря.

— Пресвітер Григорій... не велів. Каже, се супроти нього все...

— А знаєш, Степку, він істинно мовив: це було б супроти нього. І супроти його ромеїв, звісно ж... Боїться, що русичі розумнішими від них стануть,

— Твоя правда, Глібе. Усе ти збагнув.

Степко зрадів: княжич з гордістю говорить за русичів. Уже себе до них приєднує. Яку ж вищу нагороду хочеш мати, навчителю, за свій труд?

— Глібе, ти моя надія...

— А Бог покарає Григорія? — знову доскіпується Ставро. Мабуть, вони вже всі знають, яку кривду вчинив пресвітер із Степком...

— Хай Бог йому прощає... Дуже великий гріх узяв отець на свою душу...

— Асмуд забрав від нас Святослава,— повідомив Гліб.— Каже, поки не охрещений, почне його виховувати. А я християнин, з мене вже не буде доброго воя.

— Не журися, Глібе. Для спадкоємця держави головне бути не воїнником, а мудрецем.

— Мати теж каже це...

— Правду каже. Ось і вона стала справжньою княгинею, повелителькою. Люди до неї горнуться. Люблять її і проста чадь, і містечани, і багато бояр. Заповідав Господь: народи перекують мечі на орала і списи свої на серпи. І не будуть люди воювати, а почнуть благоденствувати кожен під своєю виноградною лозою і своєю смоковницею. Отож благодать приходить не від меча, а від власних трудів. Чи це оратай, чи державець.

— Я сказав матері — нехай забере Святослава від того варяжина.

Степко кивнув головою. Але бачив, чекають від нього ще якихось слів. О, певно ж... брехня Григорієва поповзла по Княжій Горі і по Києву...

— А Григорієві слова — все лжа, княжичу. Все облуда... Але я не хочу мстити. Хочу одного: ти маєш стати справедливим і розважливим керманичем у Країні Руси. І опиратися на чесних і вірних людей. На своїх побратимів. Станеш нашим просвітником, Глібе...

Княжич уперше чув ті слова, і щоки його почервоніли від хвилювання. Але... Але чому нічого більше не оповідає Степко про себе? Чому не виправдовується? Він вірить йому. І Ставро вірить. А інші?!

* * *

Посеред хижі яскріла купа жару. То сивіла попелом, то дихала вогнем і розсипалась іскрами. Отак і надії в душі боярині Гордини. Щезали ніби у безвісті, знову жевріли, обпалюючи іскрами її сподіванки. Вона стояла на колінах перед цим жаровинням, а над нею зігнувся сивий дідисько, залибідський всевидець-волхв Сивуля. Не хотіла вірити в його сухі й тверді слова. Потай поклала собі переінакшити зловісну долю, яка з роками стала зраджувати її. Тепер уже хотіла її покрови не для себе — для свого переємця і нащадка Чурині, що вже увійшов у свій сталий молодецький вік.

Горда бояриня не могла так безслідно зникнути з Княжої Гори. Не для того вона знала стільки її таємниць, не для того поклала свої молоді літа і свою красу, аби щезнути з пам'яті владців. Її син мав продовжити боротьбу за владарювання і посісти на Горі її місце. Він мусить стати врівень із синами кращих боярських родів — навіть із самим Свенельдичем, дурнуватим блазнем. Хизується лише силою в плечах, а в голові порожньо, вітер віє. Чуриня ж має вдатний розмисл, як і вона, і вітець його. Та не треба нікому згадувати вітця. Всі знають прихильність до неї Олега — отож, може, Чуриня Олегович! Кому яке діло?

Чуриня знає вже, хто і для кого на Горі розставляє столи, хто роздає землі для полюддя, перевісища, ловища, боброві гони, борті. Все те робить княгиня. Се вона забрала до рук своїх господарство країни. О,

лагідна й тиха гадюка! Се вона прибрала до рук усе життя в київській землі... В'ються навколо неї бояри і боярчуки, навіть хрестяться заради того, щоб увійти в довір'я. Ось і Претич уже хрестився, і молодий боярин Мостило, і боярин Кривченя... Але як бути з Чуринею? Йому треба стати найлішпим содругом і помічником старшого Ігоревича — Гліба. Тоді Ольга визнає її. За те й благає Сивулю: їй треба приворот-зілля для Гліба. І ще чогось, щоби Чуриня став найближчим соузником і собратом старшого княжича-спадкоємця.

А хлопець знав, як зробитися незамінимим, потрібним. Вона вже постарається йому все оповісти. Старий волхв упирається. Застерігає, щоб не кидала свого єдиного сина у пащу Пекельника, котрий каламутить рід людський заздрістю. Особливо на тій Горі.

Ніби подуріли усі від блиску багатств — всі тягнуться туди, де громаддя зрад, підступів і неслави. Чого претесь і ви туди, молоді, не з'їдені червою мздоїмства, сини чоловіческі? Якої слави шукаєте у лицемірів й упирів?..

Сивуля вопрошав більше себе. Знав, що словами нікого не спинити і не навчити — люди не вміють розуміти мудрости слів. Слухають лише свої жадання й болі.

— Поможи, волхве всевидящий. Віддячу тобі золотом-сріблом. У мене є скільки захочеш! — бояриня витягла з-під широкого паска великий вузлик, тремтячими пальцями розв'язала і висипала з нього перед собою на долівку дзвінкі кружальця, щоб старий віщун краще побачив блиск золота у відсвітах купи жару. Але старий стрепенувся.

— Що робиш? Забери сю нечисть! Вона з'їла не одну душу. Он... кров на них! Кров! Людська кров на твоєму золоті...

Гордина перелякано відхилилась убік.

— Де? Де?

— Забери і викинь, коли хочеш мати поміч від наших богів. Або вкинь у Дніпро — і нікому не кажи. Той, хто знайде його, загине...

Бояриня вдивлялась у золоті кружальця грецьких та арамейських злотників, які колись дарував їй Олег, хотіла побачити те, що бачив цей чародій. І не бачила. Каже: викинь!.. А чи знає він, як воно дістається людям? Звідки його везуть? І кому дарують?..

Почала згрібати тремтячими руками розсипані дзвінкі круглячки, знову зав'язала у вузлик й засунула за пасок. Вона викине, якщо звершиться воля її.

— Я зроблю се, коли поможеш Чурині моєму.

— Помогти йому можеш у цьому тільки ти... Іди... Гордина звелася з колін, осмикнула важкі поли чорного навершника. Певно, вона сама найліпше допоможе синові. Золото всюди дорогу прокладає...

Мовлять, княжич Гліб навчається у того книжникаподільського, що батько його сліпий тесля. Чуриня теж буде у тій сході. Діти боярські неохочі до навчання. Але не її син. За науку вона добре заплатить книжнику. Наперекір цьому злоречивцю знайде для свого сина місце на Горі!..

І поїхала на Поділ...

Книжник вельми здивувався. Дорослий син боярині бажає учитись? Це добре. Але тільки з осені він братиме нових виучнів. Тепер відправляє отроків у болгарську землю, щоб навчились і грецької, і латинської мови, щоб уміли священні книги переписувати для київських церков. Восени хай і приходить Чуриня.

— А княжич Гліб теж піде у болгарську землю?..— обличчя боярині Гордини ніби засвітилось усіма сіточками дрібних зморщок . Її старечі, вже зів'ялі уста умедливо всміхались.

— Який княжич?

— Котрий старший — Гліб.

— І він піде, як захоче.

— То й Чуриня нехай іде з ним. Аякже!

— Чуриня ще не вивчив ні аз, ні буки... Чого йому йти туди, він і читати не вміє.

— Нічого, колись вивчиться. А вже любитиме княжича Ґліба за те... Служитиме йому в усьому. Ось я тобі й плату принесла — візьми оце... Та не кажи княгині...

— Чого не казати?

— Що Чуриня мій син...

— Чому не казати?

— Не любить вона мене, І Чуриню не захоче...

— Думаю, що не так сина, як тебе...

Бояриня Гординя вислизнула з хатини. Ущухло шарудіння її цупких оксамитів. Щось намислила бояриня... Може, хоче у такий спосіб помиритись із княгинею чи якийсь підступ готує. Може, хоче повернутись на Гору... Спливали перед очима тремтячі її руки,

умедливий голосок. Навіщо вона залишила стільки золота? За яку зраду хоче купити його? Як ужалений, схопився на ноги й кинувся навздогін.

— Боярине! Гей!... Спиніть її!..— хтось перепинив повоз, на який уже всілась Гордина. Вона почекала, доки Степко добіжить до неї.— Ось!.. Ти забула... Забери!.. Мені не треба...

— Се я на твою схолу!.. Що ти, Степку!

— Твого Чуриню задарма вчитиму. Як усіх. Не кидай мені це золото — це чужий гріх!.. Забери!..

Він втиснув той вузлик в її долоні й побіг назад. Гордина заціпеніла. І цей відмовився... І, мабуть, ще й княгині скаже...

— Жени швидше звідси! — кинула до повозника. Відчувши в її голосі зачаєну лють, той шалено уперіщив батурою по кінських спинах...

Не знала, куди їхати і кого ще просити. Чуриня ж вірить у її всемогутність і чекає на неї... Вона не може обдурити його віру. Так, вона тоді поїде до самої княгині. Вона повиниться перед нею, не хоче носити на душі своїй давній гріх перед Ольгою.

— До Вишгорода! — це було несподівано для повозника. Він возив бояриню ще за Олега і знав багато чого.

— До княгині Ольги? Не віриться!

— Не твоє діло...— повозник ще раз уперіщив коней по крупах.

Чим ближче до Вишгорода, тим тривожнішало на душі. Це ж її дім! Її дворище... Колись їй волостель київський поставив у дарунок, і вона загородила його високим парканом. Веліла посадити навколо верби.

Веліла ставок прочистити. Тепер усе це прибрала до рук тиха княгиня. Як і її життя, і її долю...

Втім, вона не мусить показати новій володарці Вишгорода, як люто її ненавидить. Бояриня Гордина уміє переступати через свою ненависть, як і через гордість, бо вона всесильна у своїй терпеливості й приниженні задля своєї мети. Вона знесе все! Все! Буде просити... прощення, миру. Бо жадає вознестись із глибин забуття, у котре вкинула її доля.

Княгиня була вражена її прибуттям. Бояриня Гордина хоче з нею говорити? Про що? Зрештою, Ольга тепер тут, у Вишгороді, як у золотій клітці за ґратами, оточена гострими мечами Асмуда і його варяжинів. Вона тут чекає на Ігоря... Князь бариться... Чи ж кине їй під ноги її отчину дунайську? На Почайні, мовив боярин Кривченя, недавно стали гості із Корсунської країни, Мовили, князь із раттю своєю з'явився в таврідській землі, побрав багато городів і гаваней на Боспорі Кіммерійському, і в гирлі Дніпра, і на Білобережжі... Виходить, він пішов проти ромеїв — за Дніпровський торговий шлях, не через Подунав'я... Від чекання княгиня знемагала. Може, яку вість тяжку привезла їй бояриня.

Обережно розглядала похилену постать Гордини. Та несміло переступила дуже знайомий поріг і завмерла.

— Прости, княгине! — гаряче зашепотіла бояриня.— Винна єсть перед тобою. Давить мою душу гріх давній. Не можу .жити без твого прощення. Прости... — бояриня упала на коліна, тіло її здригалось в німих риданнях. Може, вперше у житті в її серці й справді прокинулось щире каяття. Може, й справді великий тягар гріха привів забуту всіма бояриню на поріг княгининої світлиці... Може, істинно так і є, що непрощені гріхи перетворили її життя в суцільне катування. Таки ж знає Ольга, що немає на світі більшої кари для людини, як пекуч усвідомленого власного гріха...

— Хай тобі Бог простить, Гордино, Моєї руки не буде на тобі...

— Присягаюсь і я: ні рука моя, ні мисль не будуть супроть тебе, княгине.

Бояриня звела до Ольги заплакані очі. Чула, що їй і справді стало легше на душі і на совісті, бо в її словах була та правда, яка вихлюпнулась мимохіть, але яка чаїлась у ній так глибоко, що навіть ніколи не давала про себе знати. Таки ж нині відчула і те, що та її усвідомлена вина перед Ольгою червивила її життя. З нею щось таке скоїлось — неясне... Але відчувала: щире каяття очистило її сумління й душу і Ольжине прощення дало їй якусь ніби окриленість, надію, всесильність...

Княгиня повірила їй насправді. Запізніле каяття боярині її збентежило й розм'якшило. Сіла на лавицю і Гордину запросила поруч сісти.

— Повір, княгине, се бояри колотили супроть тебе змови і мене завжди тягли до себе. Я не хотіла того... Лихий заплутував, мабуть...

— Прийми віру Христову — він очистить твою душу. Господь Бог усім прощає, хто щиро до нього приходить і розкаюється...

— Я зробила б це. Та боюсь кари своїх богів,— тихо зашепотіла Гордина.— Волхв Сивуля мовив, що боги і без того мають на мене гнів. І на сина мого єдиного... Чуриню... О, поможи знайти тихе пристанище моїй страдній душі!..— бояриня щиро виплакувала свою гіркоту...

— Повір мені, те пристанище в щирій вірі. І в добрих діяннях, у чесних помислах.

— Благословен твій розум і твоя віра, княгине... І ти будь благословенна, що не проливаєш крові для помсти... Але не можу

переступити я в інший світ. Волхв мені сказав, що твоя Княжа Гора — громаддя зрад, і облуд, і підступів, і неслави. Чи так?

— Правду казав той чародій. Так воно і є...

— Тож виходить, що немає людській душі ніде тихого пристанища?

— На цій землі немає ніде, окрім віри. Укріпи нас у вірі, святая Богородице...— перехрестилась Ольга на ікону Богоматері.

Бояриня зітхнула. Вийшло зовсім не так, як вона думала. Не для каяття їхала ж сюди. Але ж і те, що трапилось,— це її велика перемога! Може, найбільша перемога в її гріховному житті. Перемога над собою... Звелась, ґречно вклонилась...

— Щось хотіла попросити, Гордино?

— Та вже потім якось... Я за сина...

— Кажи.

— Не знаю, чи уважиш.

— Кажи!

— Візьми його до свого двору. Мечником... чи до коней. Служитиме вірно тобі і твоїм синам.

— Бачиш, у мене немає своїх осторожників-мечників. Довкола варяжини бережуть мене. Варяжини і синів моїх пригорнули до себе.

— Мусиш мати своїх мечників, княгине.

— Ба, не виходить.

— Чуриня набере молодиків і прибуде сюди.

— Ні-ні, не треба. Скоро вже князь-муж повернеться.,,

— То що ж тобі сидіти в цій клітці?

— Треба ж якось жити.

— Але щоб жити, треба і боротись.

— Не знаю, Гордино. Я нікому не вірю. Тільки Богу. А ти колись зайди,. Поговоримо.,,

Бояриня Гордина випросталась, очі її по-молодому заіскрились. Її переповнювала радість мисливця: вона стояла над повергнутою величчю!..

Ольга усміхнулась: чи й справді бояриня приходила до неї за прощенням...

Не збагнути душі людини, яка знала найпотаємніші глибини владолюбської величі й падіння.

Бояриня Гордина мчала вихором лісовими дорогами до свого задеснянського краю. Летіла на крилах радости — і сама ще не знала, якої радости було в ній більше: чи від каяття і прощення гріхів, чи від усвідомлення княгининої неволі, яку берегли варязькі мечі. Та вже відчувала: час її ще не минув.

* * *

Гуляли дніпрові води, розгойдувались над Києвом білі оболоки, коли востаннє звів до них свої сліпі очі подільський тесля Гомін. Глянув на них сліпо — і подався в Урай. Проводжали його всі подоляни. Ніхто не плакав, тихо гомоніли між собою люди, згадували храми, які він ставив на землі. Жона його — Житяна — стояла поруч з його вистражданим тілом і подумки дякувала Небу, що муж її не знебувся у безвісті, а лишився жити красою своїх творінь. Під стінами соборної церкви святого Іллі й поховали його. Священик Григорій не дозволяв спочатку тут його ховати, бо не християнин. Але люди не послухали: викопали яму, врочисто опустили в неї на рушниках труну і насипали могилу.

Раптом на той горбик опустилась якась стариця. Обвішана торбами, у драній свиті й стоптаних постолах. Обхопила руками могилку й заголосила, високо, пронизливо. Хто вона, ся жебрачка? Звідки взялася тут?

Житяна нагнулась над нею:

— Звідки ти, сестро? Хто ти?

— Оляна я...

— Оляна... Чула про тебе від нього. Ходімо до хати.

— Дякую, сестро, не піду. У мене своя дорога.

— Як знаєш. Але пом'янути його душу не гріх.

Оляна звелась на ноги, засунула пасма сивого волосся за очіпок.

— Я щодня його поминаю... у нашому храмі...— хотіла додати щось інше. Та махнула рукою: хто збагне її слова... Хто знає, що лише згодом вона зрозуміла, що той храмець у лісовому її краю він поставив на для корівки й підсвинка, поставив від переповненості красою... А вона!..

Коли він пішов від них, тоді лише збагнула, що то був храм її кохання... Але сивогриві літа уже промчали повз неї... Оляна завдала на себе торби і пішла геть.

Степко запитав у матері:

— Хто ся жона?

— То перша дружина твого вітця.

— Я думав — перша ти! — здивовано звів золотисті брови. Мати говорить про це так спокійно і жалісливо. Ні розпачу, ні огуди. Мабуть, все для неї тепер було далеким, у минулім житті і вже не торкалось її серця.

— І... діти у нього були?

— Діти були тільки в Оляни — дві дочки.

— Куди ж пішла вона?

— У світ...— хто ж запитує жебраків про їхні дороги?

Степко з виучнями своїми витесали з дуба великий хрест. Упокоївся великий будівничий біля свого творіння.

Увечері мати йому сказала:

— Не дочекався вітець онуків. Мабуть, не дочекаюсь і я. Що скажеш на се?

Він знав, що мати хоче одружити його. Знайшла й невісту йому і зі сватами домовилась. Привела її в дім — гожа і ладна собою вдовиця,

ковалиха Мальва. На голові мала тугий вінець коси. Тілом міцна, роботяща й путяща. Виховує пасинка свого, від мужа-коваля лишився хлопчик. Має добрий дім — великий, на підкліті. І в домі, і в дворі усе є. До Степка говорить без сором'язливости, але очима грає, аж рум'янцями щоки яскріють. Подобається їй Степко.

Та що йому на це? Опустить очі долу і чимскорше з хати. Тепер від матері зовсім спокою не стало. Що їй скажеш? Не оповідатиме ж їй про свою біду. А люди... Що люди? Їм теж не можна говорити. Бо осміють. Хоч іди з дому в пустельники!.. Але ж схола не пускає.

Одного дня Мальва застала його вдома самого.

— Скажи, се правда, що бають про тебе? — червоніючи до сліз, твердо запитала вона.

— Що бають, Мальво? — злякався Степко.

— Ну, що з княгинею у тебе... синок...

— Та що ти!

— Ага. Кажуть, ніби Гліб, старший.

— Ну хто таке придумав? — передавила йому горло тяжка образа. Ось вона коли вродила, Григорієва давня брехня!..

— Твої отроки в схолі теж знають про се.

— Отакої...— уже й зовсім розгубився.— І що, вони в цс вірять?

— Хто вірить, хто ні. А я не вірю, Степку,

— Спаси тебе Бог, Мальво!

— Кажеш, Бог. Ісус Христос? Я йому не хрещуся. Я тобі молюся, Степку.— Вона затулила долонями обличчя і заплакала.— Скажи: чому не мила я тобі? У мене женихів чимало. А я тебе уподобала. Що мені робити? Скажи...

Степко був розчавлений такою простою щирістю. На чесні слова мас чесно й відповідати...

— Мальво... Золота Мальво! Я не можу тобі сказати правди.

— Чому? Хіба це безчестя — відповісти правдою на правду?

— Не безчестя. Але... це страшна правда. Мальво. А люди... Різні вони, люди. Можуть насміятися з мене.

— Я не скажу нікому. Я не буду сміятись.

— Не будеш? Може, й так...— звівся з-за столу, відсунув убік пергамени й писала... Справді, Мальва не скаже нікому. Він буде з нею чесний.

— Мальво, цього ніхто не знає. Колись, ще в болгарській землі, мене настигла велика біда. Я дуже суперечив своєму навчителю, і він мене люто зненавидів. А я вірив у його розум і в чесність. І знову суперечив йому. Тоді він... відправив мене на каяття і смиріння до ченців, у монастир.

— Ти покаявся? — обнадіяно скинула на нього очима.

— Ні... Я суперечив і їм. І тоді... вони мене осмирили... оскопленням. Але й тоді... і тепер я не покаявся, Мальво.

— Ти?..

— Мальво, я цього нікому не казав. Сховай цю мою правду в собі...

— Який ти нещасний!.. А люди... О люди!..

— Люди не винні, Мальво. То все Григорій зі мною те зробив. Пресвітер. Він був навчителем моїм і нашої княгині також. І тут він мене оббріхує — хоче кермувати нашою княгинею на Горі. А я і тут суперечу йому.

— Не дай йому сили над княгинею, Степку! — загорілась Мальва, — І прости мені грішні слова...

— Ти чесна жона, Мальво. Знайди собі пару до серця.

— Ти так кажеш,.. Любиш свого Бога, а він тебе так покарав...

— Ні, це не Бог покарав. Злі люди. Усім буде воздано по заслугах на тому світі — за добрі й злі діла... Ми всі постанемо перед грядущим праведним судом.

— А Григорій?

— Він також. Повір мені.

— Тобі вірю. І серце моє аж країться. Як важко тобі жити!

— Важко. Тільки ти моїй матері скажи, хай відступиться від мене. Щось їй скажи про мене...

— А що сказати, хіба знаю?

— Ну, що я... що я не подобаюсь тобі.

— Нелегко це сказати. Але ж тобі також було важко мені признатись. А може, знаєш що? Переходь у мій дім. І будемо жити так. Про людське око.

— Навіщо?

— Не знаю, Степку. Мені так легше буде. Ти ось засів мені в душу — та й годі.

— Так не водиться межи людьми, Мальво...

— Але я тебе люблю, Степку! І більше нікого не зможу полюбити. Повір мені — я вже пробувала...

Степко знову розгубився. Знає добре, що таке німа любов серця. Але чи варта така любов жертви людського життя? Мальво, свята Мальво.

— Чи відаєш, що говориш?

— Відаю, Степку... Я це знаю твердо.

Вона говорила просто і навіть спокійно, але твердо. Мальва віддавала своє життя на требище свого високого кохання. Але він не міг прийняти цю жертву.

— Ти свята, Мальво... Але я на це не піду.

— Не кажи так! — скрикнула вона. І гірко заплакала.

Перед нею він був безсилий. Його звуглене серце тьохнуло, стрепенулось, безжально стисло йому груди. І тільки розум з усіх сил тлумив німий крик вдячности і жалости. Грішен єси, чоловіче. Не відаєш, куди тягне тебе оте палке твоє співчуття і вдячність... До прірви! А з неї тобі потім не буде вороття. Май силу й відвагу зараз, цеї миті, бо за хвилю буде пізно! Не оступись, чоловіче, зі своєї стезі, її накреслив тобі Господь. Тож і неси свій хрест до кінця. Коли не ти — то хто? Хто твоїй землі дасть оці книги, оцю мудрість віків минущих, хто буде підтримувати вогничок світла, що нищитиме пітьму, і людям колись відкриється світла й широка дорога.

Відсунув убік стіл, хруснув пальцями. Шкода Мальви, та його жалість і її жертовність лиш погублять і її, і його, і його справу. Так усе склалося... Узяв торбу, поскидав у неї все, що було на столі, і вийшов з оселі. Земля весняна стелилася перед ним широко і вільно.

Але всі дороги його чомусь завжди перетинали кляту Княжу Гору... Що там нині? Князь ще не повернувся, Ольга у Вишгороді, оточена варягами. Де княжич Гліб?

Ще не встиг і піднятись до княжих палат, як здаля побачив кількох верхівців у кольчугах і шоломах, що мчали до княжих стаєнь. Чого б то мечники-осторожники одягали бойові обладунки?

Прискорив крок. Біля двору воєводи Щербила наткнувся ще на кількох верхівців. Вони виїздили з розчинених воріт Щербилового двору. І сам Щербило, нетерпеливо приосторожившись стремена під боки воронька, вимчав на дорогу. Забачивши Степка, повернув до нього,

— Чи можеш на кош верхи їздити? — крикнув до нього здаля. Степко стривожився і розгубився. Звідки йому вміти, коли ціле життя він то навчається письменства, то сам пише. Мабуть, насміхається з нього цей

Щербило. Але воєвода не збиткувався над Книжником. Очі його тривожно оглядали довкілля.

— Тут боярин Дудко зібрав бояр і хочуть княгиню із Києва виперти.

— Як?

— Отак! А з ними і Свенельдич, і Гордина з Чуринею знову... Навіть боярин Ловель прибіг з челяддю. Нібито перекупили варяжинів — і вони теж проти княгині.

— Тоді... давай коня, Щербиле...

— Біжи до стайні, конюх дасть. І лети до Вишгорода. Скажи княгині, хай лишається там. І щоб нічого не приймала від челяді їсти. Чув?

Ні, не пускали Степка у великий світ тенета життя...

Не міг повірити собі, коли ще в сінях вишгородського терема почув голос боярині Гордини. Вона була у світлиці княгині. Коли ж це вона примчала?

Степко просив челядницю-покоївку покликати княгиню в сіни. Важлива звістка з Києва! Покоївка поважно підносила свою косату голову, велично хитала високими грудьми, на яких видзенькували срібні намиста, і ледве кидала через надуті губи слова:

— Княгиня зайнята. У неї поважна гостя... Кажи звістку мені. А як знайдеться вільна хвилина, якось уже перекажу княгині...

— Ні, я сам маю передати...

— То як хочеш...— кинула покоївка і поважно випливла. І треба ж... челядниця, прислужка, а як гордо несе себе... Мабуть, чує себе вищою за спиною київської володарки тут! Отакі вони, служки, всі. Величаються, що носять на собі срібні кайдани і можуть ще й принизити інших. Раби!..

Степко присів на краєчок ослінчика, біля якого стояла цеберка з водою. Чулися голоси із світлиці. Прислухався — не розібрати про що. Жіноча розмова, як пташиний щебіт. Може, Щербило щось наплутав. Ніякої змови, може, й немає. А може, насміявся-таки з нього!..

Челядниця знову перейшла сіни і попрямувала до стравниці. В руках тримала тацю з полумисками і срібними чарами. Княгиня, отже, частує гостю. Для замирення з такою бояринею варто і меду скуштувати!.. Чується ніби голос отця Григорія...

І далі Степко очікує. Враз на думку навернулися слова Щербила: нехай княгиня нічого не приймає від челяді їсти!.. Що це могло бути? Княгиня у своєму домі пригощає свою гостю своїми медами і наїдками...

Знову сіни перейшла та сама челядниця. В її руках щось забряжчало. Хряпнули за нею двері — покоївка була у світлиці.

І раптом якась сила підкинула Степка й зірвала на ноги. Він ускочив у світлицю й спинив свій збентежений погляд на полумисках і срібних чарах, що стояли на столі перед гостями. Бояриня Гордина сиділа навпроти княгині — напружена, розчервоніла, зблискуючи своїми дивними чорно-іскристими очима. Однією рукою вона подавала срібну чару пресвітеру Григорію, другою простягла княгині іншу чару. Степко вирвав із рук боярині ту чару... для княгині. І, глянувши в розгублене, сердите обличчя Ольги, враз випив напій до дна.

— Ой! — зойкнула Гордина і почала швидко вибиратись з-за столу. Григорій підніс своє питво до вуст й почав смоктати.

— Кинь! — крикнув на нього Степко й кулаком ударив по руці пресвітера. З чари хлюпнув на стіл зеленаво-жовтий напій, але пресвітер знову підніс до вуст свою чару: на дні ще лишався дивний пахучий мед, який так млосно бив у ніздрі. — Та кинь же! — Степко вирвав з цупких пальців пресвітера чару й відкинув до порога.

— Що з тобою, Степку? — гнівно крикнула до нього княгиня. А в цю мить бояриня Гордина уже була в сінях.

— Мені сказав Щербило... Ох!.. Доженіть її... не пускайте...

Ще ступив два кроки за Гординою, ще встиг учепитись руками в одвірок і сповз на мостини. М'яко й глухо гупнуло його тіло об дошки. На його вустах з'явилась синява, в куточках губ пузирилась піна. Ольга з жахом притиснулась спиною до стіни.

Пресвітер Григорій закам'янів.

Степку!.. Степку!..

Гуляли дніпрові води, над Києвом розгойдувались білі оболоки... Весна переходила в літо...

* * *

Вимирав старий світ, Вимирав на очах у боярині Гордини. І там, у київській землі, і тут, у деревлян. Невже вона також скоро відійде? Не вірилось. Хіба може вона покинути цей світ, не оволодівши ним? Гординя народилась для того, щоб владарювати. Але доля почала зраджувати її. Зоряний час її закінчився із часом Олега. Та в неї є син. Мусить він продовжити її силу і славу. Спочатку він має стати поряд із Свенельдичем і княжичами. А далі — то вже як вийде. Якби ж не Ольга. Вона постійно стає їй на дорозі ось уже стільки років, І цей задрипаний

Книжник... Коли б не він, Гордина уже розчистила б ту Княжу Гору. Чуриня мав би вже боярську гривну.

Немає давно на світі Книжника. Поховали його також біля Іллінської церкви, біля свого вітця. Сам Григорій панахиду служив... Але той блідолиций сухорлявий Книжник почав її щоночі тривожити уві снах. Тільки зімкне очі й почне провалюватись у солодке забуття, як над нею поставала його біла тінь. Дивиться на неї якимись прозорими великими очима, що потім зливались у одне око, яке то наближалось до неї — і ніби вона тонула в його глибині, а то відпливало в темряві і перетворювалось спочатку на білу пляму, а потім на зірчасту цятку. Тоді починав сипатися на неї колючий дощ, холодив спину, ціпенив душу. Вона від страху прокидалась, руками відкидала від себе ті гострі, голчасті краплини і знемагала, Боялась заплющувати очі, щоб не заснути знову. Інколи кликала свою покоївку. Та входила до її ложниці із свічею, а бояриня хапалась за її теплі руки своїми холодними кістлявими пальцями, аж здригалась челядниця. Ніби то були пальці Морани — смерті...

І так все частіше. Бояриня звелась нінащо. Але вдень від злостивости на себе шукала нових способів, як сплести тенета навколо Княжої Гори і її володарки... Вона не могла простити їй свого приниження перед нею — отого прощення, яке так великодушно дарувала їй Ольга. Украла в неї все: владу, ім'я Ольгове, терем у Вишгороді, славу повелительки, прихильність бояр. Ось і мусить тепер все створювати наново. Не сидиться їй у сіверських своїх володіннях.

Тягне її до Києва. Збирає навколо нього його старих недругів, намовляє, з'єднує, обіцяє... Тому і в Іскоростень заявилась, до деревлянських володарів. Добилась до старої княгині Ярки, до Малової жони. Бояриня хоче одружити свого сина Чуриню із деревлянською князівною. Як-не-як, вітець його — київський володар Олег, не худого роду жених. Деревській землі може послужити добре. До київських бояр не хоче Гордина звертатись, там вони всі хиляться до грецьких

пресвітерів, віру отців не пильнують, гріхотворні храми зводять чужим богам...

Стара Ярка слухала ті мудрі речі боярині і думала, що, може, й добре, що колись та болгарська невіста-князівна не доїхала сюди. Бач, що там нині коїться. Забувають старих богів, звичаї... Гріховодять...

— Коли б законний князь був у Києві, тої напасти не було б,— довершувала лестиво Гордина. Ярка, пожувавши беззубим ротом, напружувала обличчя, довго думала, доки нарешті здогадалась, на кого натякає бояриня. На мужа великого її, Оскольда...

— Давно вже немає законного князя в Києві.

— Як немає, княгине? Але ж Маломир — син Оскольдів — є. Він бо Оскольдич!

— Та ба! Варяжини повисли йому на шиї. Не ворухнути йому ні рукою, ні ногою. Наша чародіїця нам сказала: облиште Київ. Володійте своїм.

— Та звідки їй це знати, тій чародіїці? — обурюється Гордина.

— Вона все на світі знає. Подивиться лиш на хворого — і вже видужав. Дитина криком заходиться — вона рукою поведе — і все знімає... Зуб заболить — відразу і вгамує... Сина собі прийняла — тепер його навчає чародійства.

— Як се? Сина можна тільки народити! — дивується Гордина.

— Звичай такий є у деревлян. Самітні жінки беруть собі в сини кого захочуть, малого отрока чи навіть уже старшого хлопця. І все їм роблять, як справжні матері. І на одяг тчуть полотно, і дбають про взувачку, і яке є багатство у тої жінки — все йому у спадок лишається. А

наша чародіїця у спадок своєму названому синові має передати чародійство.

— Оввa! — аж підскочила від радости бояриня.

— Так, так. Тільки не кожен може бути названим сином у чародіїці. Не всім дано опанувати ту силу. Кажуть, що та сила йде від Чорнобога, хоча відунки її на добро кидають. А якщо захоче, то й во зло людині ту силу пошле! Але все одно доля її гірка: на тому світі вона вічно горітиме у вогні. Якщо син перейме її силу, то й він, коли помре, теж буде у пекельному вогні.

— Якже — за добро людям і приймати кару? — дивується Гордина. Радість пригасла в її очах.

— Є тільки один рятунок для чародіїці. Коли помиратиме, син її має добити тризубими вилами. Тоді її душа врятується від пекла...

— А душа сина?

— Вовіки горітиме у вогнищі Пека... Але коли і його вилами...

Ще не знала, для чого, але Гордина вирішила розшукати ту чарівницю. Та ще захотіла погомоніти із жоною Маломира, молодою княгинею. Заводила з нею ту саму балачку.

— Хочеш бути київською княгинею?

— А навіщо? — блимала сита, яко телиця, княгиня маленькими зажирілими очицями.

— Як навіщо? Щоби повелівати! По закону, ти і є київська княгиня.

— Ге-ге-ге,— трусився від сміху, що булькав десь у нутрощах, її округлий живіт.— Хіба?

— Маломир — нащадок київського князя. Має забрати стіл!

Княгиня знову гигикала, і на тому розмова уривалась. Не було в цих жінок ніякісінького честолюбства! Щоправда, Малко кинув своїм боярам:

— Гине країна Київська від чужаків. Гине!.. Оскверняється і земля наша, і віра...

Бояри перезирнулись — що б то означило, що Малко згадав свою занедбану отчину? Чи князь щось намислив?

— Мовлять, бояриня Гордина шукає для сина свого невісту. Накинула оком на твою старшу дочку.

— Та вона ще не доросла! І хто така та бояриня?

— Олегова любаска.

— Не княже діло своїх дочок за боярчуків чужих віддавати! — розсердився Маломир. Бояри згідливо хитали головами, але запам'ятали, що і їм не родичатись із князем. Забув уже, якого роду сам!..

— Мовлять іще, ніби київська княгиня, та, що судилась тобі, нині у полоні у варяжинів.

— Чув про се.

— Треба свою правду взяти — і княгиню захистити, і свою отчину повернути...

Маломир звів гордовито свою кучеряву голову. Його жваві блакитні очі зблиснули. Ожила в ньому надія! Думці заворушились — і справді, добра-таки нагода є у їхнього князя!..

— За Свенельдича забули! — загомоніли врізнобій. Той Свенельдич тримав над деревлямською землею варязькі тенета.

— Перекупити, він на золото падучий,

— Але є Києві тисяцький Щербило. Того не купиш.

— Набрався вже по вуха, Той буде за княгиню стояти.

— Та що ви, було б у нас золото, того Щербила на таці принесли б сюди!..

Де взяти золота? У деревлянських князів Ніскиничів не було його ніколи, З діда-прадіда сиділи на місці, свою землю боронили, багатіли від своєї землі і від лісу — у чужі краї не ходили.

Усе, що колись набрав Оскольд, осіло в Києві, Малкові не дісталось. Коли б повернув київську отчину, повернув би і скарб.

Таки не вмирала віками надія деревських бояр вознестись над багатим Києвом.

Маломир сказав:

— Пошлемо сольбу до київської княгині. Візьмемо її під захист від варяжинів. А не захоче, приведемо сюди силою.

— Мудро!..

Уже ввечері Гордина довідалась, що Маломир зробив відмову її синові. А на світанні її в Іскоростені не було. Подейкували, що кидала на їхні голови розлютовані прокляття. О, нищівна любов материнська, чи знаєш, що нищиш себе?

Боярина Гордина щезла, а її тінь ще довго ширяла над стольним градом деревлян. Люди баяли, що від її проклять почала падати на ноги худоба, корови всуціль перестали доїтись. Мор пішов морити людей, а найперше дітей. Померла тихо в ту нежитовицю і стара Ярка. Увечері перед тим пішла чогось до сина, до Малка свого. Посиділа на лавиці, розглядала його ніби здивовано. І сказала ні до кого;

— Якби царівна тоді добралась, був би ти царем.

— Ти про кого, бабусю? — спитав її малий хлопчик, онучок Добриня.

— Про вітця твого, онучку.

— Не слухай ту казку! — прикрикнула на отрока молода княгиня-уличанка.

Бабця Ярка пішла. Вляглась спати — і не прокинулась. Відлетіла її душа в Урай. А по Іскоростеню шелестів таємний пошепт, що Ярку звела зі світу ота бояриня, котра сватала свого сина. Немовби хтось бачив, як опівночі над градом кружляла велика мітла, а на ній сиділа ота бояриня — такий самий ніс довгий і гачкуватий і довгі кістляві пальці на руках.

Інші додавали, що та бояриня і в Київ отак прилітала на мітлі, хотіла згубити київську княгиню, та не вдалося.

Білобог те все побачив, вихопив срібну чару з отрутою, яку приготувала ця люта бояриня. Випив сам — і впав мертво. Коли почали ховати, побачили, що то був не Білобог — де ж бо є таке, щоб помирали

боги! А був то ніби знаменитий київський Книжник... Котрий схолу мав і котрий писав свій пергамен... Отаке буває на світі!..

* * *

Всьому виною були болгарські посли. Вони перестріли його у гирлі Дунаю, низько кланялись, просились до розмови. З лодій тягли великі дари князеві руському, кидали до ніг набиті добрами міхи і благали, аби він не йшов у їхню Болгарську країну. Оповідали, що ромейський імператор погрожував їхньому цареві Петрові відібрати царську корону, якщо він хоч раз пропустить через свою землю мадярську орду чи когось іншого до порубіжжя імперії. Цар Петро і Сурсубул ледве відкупились від мадярів — самі ж болгари не хотіли воювати і не було чим воювати, А тепер, коли і руси пройдуть через Болгарію до Ромеї, імператор Романтут же повергне їхнього царя і пригорне болгарську землю до себе.

— Не дай згинути Болгарській країні! — слізно просили посли.— Хіба тобі мало Корсунської країни слов'янської, що жде тебе, чи приморських кліматів. Вони тільки й чекають руського князя! Не хочуть коритися ромеям; бажають бути під київським владцею. Здавна ж торгують із Києвом та русами!..

Князь Ігор скликав раду. Старша дружина, воєводи, варязькі вої з витязем Свенельдом сказали:

— Підемо, де нас ждуть. Візьмемо Корсунську країну і клімати приморські, там у нас легка буде перемога, греків звідти дістанемо. З болгарами не будемо сваритися. Вони нам браття і нам завжди допомагають.

— Згода,— сказав князь. Гордо випинав груди, коли болгарські посли розкривали міхи перед ним і показували, що в них є. Ось правителі Болгарії уже без війни платять йому! Щоправда, обіцяв жоні

повернути отчину, а синам корону того боягуза, царя Петра. Далебі, Роман-імператор скоро задушить його в своїх обіймах! Безсилих ніхто довго не терпить і не шанує. Роман же принюхується до Петра, яко пес до курячого хвоста, яким вона метляє перед його очиськами, а сама ж і оком не змигне, коли, дурна, заб'ється в зубах грайливого друзяки!.. Цар Петро, звісно, не буде допомагати русичам зараз, а без тої помочі хтозна як дістати Царгород. З печенігами ж не домовився ще...

Через те Ігор і повернув од Білобережжя до сходу сонця. Вдень обминали великі приморські гради таврідської землі, де могли на них чекати диреми і триреми грецькі. Вночі висаджувались на берег, вривались у відкриті села й невеличкі міста, грабували людність, набирали прісної води, хліба, риби сушеної, коштовностей, вбивали всіх, хто захищався, і мчали на лодіях далі.

Скоро допливли до тмутороканської землі, де здавна осіли слов'янські племена. Вони платили данину то ромеям, то хозарам, то різним бродячим ордам. Дружина Ігорева пройшла всю Тмуторокань і підбила під свою владу велику її шматину. І нові клімати, і нові гради, й оселища русичі залишали за собою яко данників Києва.

Легка і велика була перемога Ігоревої раті. Допомагали їм місцеві люди радо — і споряджали лодії новими парусами, і своїх ратних людей давали, і веслярів посилали, аби князева дружина змогла-таки змусити Царгород віддати їй всю належну давню данину. Охочих до чужого золота було багато. Перемоги тут, у Таврідi, легко падали в руки, як переспілі сливи, і паморочили голови.

Вони робили звитяжців жадібнішими й загребущішими. Ігореві марився вже і Царгород, і болгарська земля. Послав гінців з добрими дарунками до печенізьких ханів — Рогдая і Сохана. Велів сказати:

— Русичі підуть на кесаря Романа. А ви заберіть у болгарській землі все, що можна там взяти. Ви наші добрі сусіди. І ми хочемо, щоб і ви мали собі золото й паволоки.

Хитрував князь Ігор. Печеніжинів припрошував не тому, що дбав про їхні набутки. А тому, що боявся, коли б лукавий Роман Лакапін не послав би їх супроти нього — адже орди печенігів були в нього за спиною! А ще... Ігор печеніжинами хотів усмирити болгар, якби на вимогу Романа вони здумали б ударити по русичах з другого боку. Так чи інакше, а Болгарська країна ослабне ще більше і тоді легко стане його здобиччю. Тоді, затиснута ромеями і мадярами, розгромлена печенігами, вона буде просити його, Ігоря, руського князя, про поміч. От він і прийде тоді... яко визволитель,,, і продиктує їй свої умови...

Зачувши про цей задум князя, Свенельд аж рота розкрив. Гадав, що той Єгорець таким же легковажним і донині лишився. Та, певно, на старість набрався чоловік мудрости. І вже почав обмізковувати, який шмат Подунав'я він випросить у князя.

У місяці червні, коли полуденна спека пірнула в теплі тумани морської рівнини, лодії русичів гуляли уздовж Понтааж до Пафлагонії. Добре повоювали русичі віфінські краї, розгромили передмістя Царгорода. І раптом поблизу містечка Ієрон їх оточила ромейська флотилія.

Імператор Роман Лакапін устиг поспіхом стягнути і своє піше військо — сорок тисяч воїв доместика Памфира, завернув ще з Македонії армію патрикія Фоки, прикликав із Фракії стратига Феодора... Старі, викинуті на берег судна швидко відновлювались. Та лише через два місяці зігнали вони лодії русичів і скеди варягів в одну місцину під Ієроном. Притиснули до берега — і почалося...

Ні варяги, ні русичі ніколи такого не бачили і не чули. Із суден ромеїв на руські лодії летіли із довгих труб вогненні блискавки. Вони падали на

голови, на спини, на руки воїв і запалювали їх; летючі вогненні шмаття розбивались на тисячі скалок і запалювали довкола все, що могло горіти, — волосся, одяг, шкіру, стріли, копія, дерев'яні лодії; все це піднімалося величезним тріскучим вогненним стовпом, вибухало снопами іскор і спопеляло дощенту все. Навколо лодій горіла вода... Горіли тріски від човнів і весел, горіло небо — і не було порятунку ніде...

Лише той міг врятуватись, хто встигав раніше вистрибнути з лодії й пірнути в глибину морську, попід човни. Ігор та Свенельд, обпалені, чорні, збиваючи веслами вогонь, прорвались з кількома лодіями через палаюче море, до якого боялися підходити грецькі судна.

На суші був рятунок од того всепожираючого вогню. Але тут їх оточили відразу ж легіонери...

У Києві ще не бачили такого плачу і такої ганьби, яку принесли з собою рештки Ігоревої раті.

— Усе те від жадібности,— розповідали бувальці, що лишилися живими. Їх було видно здаля — перев'язані полотном голови, обсмалені брови і вуса, обпечена шкіра. Прибігли з голими сідницями та синцями. Зате печеніжини тягли стільки добра, що тріщали їхні вежі й відвалювались од повозів колеса...

Пресвітер Григорій служить жалобний молебень в Іллінській церкві. Ольга стоїть осторонь з челядницями і покоївками в чорних, як у черниць, одяганках. Думки її теж були чорні, як дощові хмари.

Князь не послухався її. Пішов толочити таврідську землю, ромейські клімати і гради підбивати Києву, А пощо потрібно було йти до Царгорода? Слава Оскольдова не лишала його у спокої, як колись і Олега. Та слава жене всіх київських володарів-находників за ромейським золотом. Але хіба в тому золоті буде сила Київської держави? Київський волостель міг би дуже легко поставити Царгород

на коліна, коли б перехопив вінець болгарського царя... Що ж вийшло? Вороги русичів і вороги болгар люті печеніжини нажилися грабунком у болгарській землі і стали сильнішими і супроти Руси, і супроти Болгарії. Ослаблена Країна Руси і Болгарія тепер могли стати здобиччю і ромеїв, і печенізьких орд...

Лютиться князь у своїй гридниці. Раду радить із мудрим старим Свенельдом — київських бояр не беруть у спільники. Тисяцького Щербила теж обходять. Бо і Щербило, і Ольга, і багато бояр ведуть мову про дунайські городи і про болгарську корону. Князь замишляє щось інше. Може, новий похід, щоб відомстити за ганьбу. І за втрачені добра... Куди вже йому думати про Болгарію — на те потрібно мати високий розум... Не кожному державцеві він такий дається!.. Ольга сердиться, Ольга ще більше молиться і просить у Бога вибачити за грішні розмисли, але думка знову повертається: от навіть Щербило, той мудрий простолюдин, і той це розуміє!.. О прости Боже, за Щербила!.. Не можна князя-мужа рівняти навіть подумки зі слугами його... А таки прикро, пече серце... А ці варяжини тільки про одне можуть дбати — як відомстити Роману Лакапіну... Не державці, а звичайнісінькі розбишаки!.. І той же Ігор.

Відіслали до свеїв і данів варяжинів Карла і Ульфа — набирати нову дружину. Знову, кажуть, будуть брати в толковини собі печенігів і мадярів, через те підуть через болгарську землю; і будуть її руйнувати й грабувати; Бо цар Петро, знають тепер, сидітиме у Преславі, проливатиме баб'ячі сльози і запевнятиме, що він не хоче війни і через те ні з ким воювати не буде... А тоді прийде Роман і зламає Болгарію.

Ольга зітхнула. Не її це діло. Князеве. У неї мають бути інші клопоти — он сини вже повиростали — Гліб і Святослав. Гліб не хоче бути переємцем князівської влади. Хоче в Києві зробити книгозбірню. Каже, продовжуватиме справу свого навчителя — Степка Книжника. Проситься в болгарську землю, хоче обійти храми і монастирі... Святослав ще під рукою Асмуда ходить. Геть зовсім зваряжать дитя! Заплітають йому косицю з пухнастого, як у дівчинки,волосся, одягають

на нього маленькі варязькі лаштунки — і тоді він погордливо поглядає зі свого сідла, в якому підтримує його рукою Асмуд. Добрий воїн буде. Але для держави треба ще й добрий розмисл надбати... Варязька дружина вся гордиться, що Ігор віддав їм на виховання свого сина Святослава...

І вийшло, що ростила-пестила синів княгиня Ольга, а люди забрали їх від неї. І тепер вона сама-самісінька, Раніше спитала б Степка, що робити їй. Немає Степка. Змахнула зап'ястям руки тінь в очах — спогад про останню зустріч з ним... Не збагнути їй слів Григорія, що Бог любить також мудрих і добрих, через те раніше й забирає їх до себе. Але ж вони потрібніші людям тут, на землі, аніж там, на небї, де живе вічне добро і любов та вічна мудрість тих, хто відійшов раніше.

Тяжко їй без вірних радців. Доводиться самій пити гірку чару, яку підносить життя. І ніхто, ніхто вже не перехоплює її, щоб порятувати княгиню!..

О, тепер вона знає, що таке владарювання: це коли ти мусиш випити сам оту чару з отрутою людської ницости. То і є вінець для княгинь

— Княгине, княгине...— хтось тихо окликує її. Огледілась — дві жінки в темному вбранні. Одна старезна яко світ, зморщена й скоцюблена — чи від років, чи від горя. Друга — молода, налита рум'янцями, туга, як осіннє яблуко. Золотистий вінчик коси на голові. І очі у неї золотисті, тільки залягла в них глибока печаль.

— Се я, княгине, Житяна,— озивається стариця. Ольга ледве впізнає в ній матір Степкову.— А це Мальва-ковалиха. Хочемо тобі передати... лишилось від Степка.

— Вийдемо з церкви...— Ольга відчула, що якась важкота підкотилась їй під горло. Мальва? Невже у Степка була якась жінка?

Ольга нишком, ніби випадково, витирає з повік пекучі сльозини — негоже владній княгині показувати, що вона має звичайне вразливе серце. Не знала княгиня, що цей рух її завважила Житяна. Старій матері полегша упала в серце — Степка, її сина, оплакує і київська володарка!

— Кажи, Мальво. Усе кажи, не бійся.— сухими, вимученими очима Житяна глянула на Мальву, а сама обома руками схопилась за стовбур яблуньки, під якою вони спинились. Ноги вже погано тримали Житяну на цій землі.

— Ось! — Мальва витягла з-під поли навершника шмат згорнутого руркою пергамену.— Це Степко писав. Казав, що тут він описав усі діяння київських володарів, і старі харатьї, і хронографи. Вітець Григорій приходив зі своєю братією, щоб це забрати. Житяни вдома не було тоді, так вони всю скриню її вивернули. А я... ще раніше була... коли він пішов з дому — отоді, назавжди.,. А він не знав, що йде назавжди, і забув на столі... Я взяла це до себе додому і сховала... Бо чула, Степко гордився. Мовив: тут слава нашої землі. Не віддала я гречинові. Наша слава нехай у нас і залишається...— Мальва розпашілась від такої довгої балачки. Губи її вмить зшерхли. Вона дивилася з надією на Ольгу, яка розгорнула пергамен...

— Це літопис руський. Степко писав його! Як добре, що ти зберегла це, Мальво.

— А навіщо той чорний гречин хотів його забрати?

— Це великий труд Степка. А Григорій хотів, мабуть, той труд привласнити.

— Хіба так можна?.. І для чого воно йому?

— Щоб усім потім казати, який він великий подвижник. А володарі йому дали б мзду...

— А Степко! Він це робив так, без якоїсь подяки.

— Степко робив во славу нашої землі. Йому за це воздається на небесах.

— Воздається хай за його добро...— безслізно шепотіла Житяна. Не помітили, як із церкви вийшов пресвітер Григорій і підійшов до них. Мальва од переляку аж присіла. Може, чув щось про себе?

Ольга скручувала пергамен у згорток.

— Якийсь пергамен? Чий це? — прикипів очима пресвітер до згортка.

— Та ось... мені принесли... Подивлюся вдома.

— Та я вмить... ось тільки одним оком гляну! — Він уже взяв із рук княгині пергамен і пожадливо його розгорнув.— Хто се писав?

Ольга й собі почала заглядати в рядки, які були виведені великими й красивими азбуками.

— Що це за письмо? Якісь невідомі письмена. Це не наше — викинь його, княгине.

— Як це? — спалахнула Мальва.

— Певно, це давнє руське письмо, отче. Глаголиця.

— Я не втну його. І ніхто не прочитає, що тут написано.

— А його виучні? — обізвалась княгиня.

— Чиї?

— Степка. Певно ж, когось він учив цього руського письма.

Знову Степко... Ціле життя Григорій тільки й чує, що той Степко, котрого він навчав, виводив у люди, що він ліпший, дотепніший, мудріший від нього, його вчителя. Сердито надувся, злісно кинув:

— Княгине, не знаю, чого навчав той Степко своїх виучнів. Але Богові догідне інше письмо, яке створив святий Кирило для слов'ян. І тому всі книги священні для слов'ян пишуть кирилицею.

Пресвітер Григорій повчав княгиню, ніби вона була маленька і дурненька дівчинка. Забув, хто перед ним!..

— Так, я віддам цей пергамен його виучням. Вони прочитають і перепишуть його кирилицею.— Вона це сказала так, ніби слід було Григорію зрозуміти інше: я княгиня, я володарка Країни Руси — і сама знаю, що потрібно її державі. І які пергамени треба зберігати.— Маємо побільшувати славу країнців-русів.

— Княгиня забула, якого вона роду. Про свою отчину треба дбати. Цей дикий край має лишитись таким, який є. Інакше підніме голову і зробить себе вищим від Болгарського царства.

Княгиня не бачила, але відчула, як зіщулились, змаліли раптом обидві жінки від тих слів. От яке насіння сіяв тут Григорій і його братія! От чому Степко воював із цим потаємним Змієм! І навіщо він врятував йому життя?

— Отче, тепер моя отчина тут. І твоя також. І немає у нас іного.

Вона підняла довгі поли чорного навершника і рішуче повернула до палат. Потім оглянулась і кинула пресвітеру навздогін:

— Подумай, отче, що візьмеш із собою, вмираючи?

* * *

Князь постійно був у походах — навперейми зі степовими вітрами і печенізькими стрілами шукав собі золота й слави, підгортав під себе світ. А княгиня сиділа з дітьми на Київських горах і була беззахисною перед усім цим світом. Мусила захищатись від тенет, які розкидали навколо неї безчесні гордеці, беззаконники і пройдисвіти, аби зіпхнути її в прірву небуття. Мусила захищати себе, і своїх дітей, і свій град, і свою країну. Мусила постійно шукати людей розумних не на зло, а на добро. Купувала відважних, хоч і жадібних до набутків і дармівщини, тих, хто вмів утримати меча, який захищав її. Відбирала кмітливих і роботящих із багатолюддя київського рукомесного Подолу, щоб ставити нові князівські палати, церкви, нові стіни і заборола навколо Княжої Гори. Посилала гостей — своїх і боярських — до хозар, у дунайські городи, на далекий Рейн, аби привозили до Києва і паволоки, і зброю, і килими, і посудину срібну, і пахноти, і намиста.

Спочатку княгиню підганяв страх — боялась самотности і відірваности серед людей, бо всі жили сім'ями, родинами і родами. Їй не було з ким родичатись. Через те шукала людей простих і нелукавих серед жінок. Були в неї тоді і Житяна, і пізніше Мальва, і ще кілька. Але злісне боярське плем'я обплутувало її своїми сітями, звивало гадючі гнізда навколо її дому. І вона захищала себе від них — гнівом, силою меча. Збільшувала навколо себе вірних людей, одарювала їх багатствами і тому ставала захищенішою від злого світу, а тому й владнішою. Навчилась щедро платити за вірність і працю. І тому вона і її влада ставали сильнішими. "Сійте справедливо — і пожнете милість,— сказано ж. — Розорюйте перелоги, і дощем проллється милість на вас..."

Проте частіше відчувала, що її життя не належить їй. Що володарці не сховатись від лживих уст і від поговору лукавого. І хоч скільки б сіяла добра, її постійно ловили у сіті безчестя ниці духом, аби самим вивищитись. Оті спритники й ловкачі з добрими й лагідними очима й усмішками, з тихими і слушними порадами, оті убогі душею, мізерні

розумом — як жадали відомстити їй за те, що вона в усьому вище від них: у владарюванні, у розумі, у пошані від людей!..

Був лагідний зимовий день. Тепла сонячна повінь, провісниця весни, обгорнула Київ. Яскраве світило сліпило блиском в останніх снігах лютого місяця. Зі стріх скапували кришталеві краплини й мелодійно видзвонювали в крижаних лунках. Пахло весною. Збурились птахи, віщуючи час кохання. Веселіше заметались по дворах зграї псів. В очах людей зникла зимова паморозь — весна розбруньковувала і їхні душі.

Княгиня теж думала про весну. Була вона ще повною сил, хоч сивизною давно переплелись її русі коси. І, як завжди, була вона пекуче самотня.

Їй заздрили всі. Ніхто не питав, чи була щаслива, чи знала часи п'янкого кохання. Вона раділа, що про те ніхто і не натякав. Але сама була несамовито заздрісною до жінок, коли ненароком спостерігала в їхніх поглядах хтиву жагу і коли на ту жагу у відповідь летів такий же чоловічий позирк...

Кохання? Яке воно? Вона знала тепер, що душею завжди кохала Степка. І що так само і він її кохав. І тому Мальву не міг кохати так, як її. Але знала, що то було їхнє святе кохання. А їй хотілось справжнього, земного... Їй не судилося його пізнати. Її доля інакша — владарювання над людьми відібрало в неї право на земне людське щастя.

Нікому не поскаржишся, ніхто тебе не збагне. Хоча, мабуть, збагнув би один чоловік — тисяцький Щербило... Чому? Бо так само був самотній у житті... У своїй і не своїй землі...

Несподівано її покликано до князя-мужа. Покликано через Асмуда, а не через покоївку, стольника чи постельничого. Відразу душа її стиснулась — якесь неприємне віщування холодком обсипало спину.

Неначе йшла собі спокійно, та спотикалась на кожному кроці. Шовкові рукави сорочки чіплялись за клямки дверей; гостроноса, обшита перлами червона взувачка зашпортувалась об килими, на мостинах після неї залишався сколошканий слід. їй здавалося, що Асмуд бачить це її сум'яття і в його хитруватих зеленкуватих очицях зблискує лукавинка. Спинилась, набрала в себе повітря, затримала його. Відчула, що в її тіло вливається гаряча важкота і глухота. Вони витіснили з неї збурення й тремтіння. Осінила себе подумки хресним знаменням — Мати Божа, поможи їй, будь з нею у цю хвилю непевности в собі...

Асмуд ошкірив жовтаві з'їдені зуби — чи від радости, що княгиня в замішанні, чи від чемности, виявляючи їй співчуття. Забіг наперед неї, гупаючи немилосердно важкими закаблуками високохалявих чоботиськ. Відхилив дубові двері. Вони тихо рипнули й впустили Ольгу до гридниці. Князь-муж сидів за столом у білій лляній сорочці, скуйовджений, з підпухлим обличчям. Певно, цілу ніч кружляли тут кухлем сивуху та меди. Княгиня стиснула вуста. Задушливе хмільне повітря перехоплювало подих. В кутку гридниці запримітила непорушну постать пресвітера Григорія. А далі, поклавши голову на стіл, дрімав витязь Свенельд,

— Клич тепер і його.— Князь кивнув до Асмуда. Той метнувся в сінці, і через якусь мить поріг гридниці велично й поважно переступив... тисяцький Щербило.

Княгиня здивовано підняла брови.

— Кажи! — Ігор метнув кудлатою сивою головою до Григорія. Той ворухнувся:

— Сей тисяцький... є... є... хотів стати в Києві володарем. Княгиня... його підпирала.

— Що скажете? — Ігор важко звівся на нетверді ноги. Я дбаю про них, воюю з лютісними ворогами... А вони забрати у мене стіл надумали? Га?

Ольга гірко посміхнулась. Він дбає про них... А її тут бояри спалюють... отруюють. Він десь воює — а їй сусідній князь пропонує своє серце і меч... яко вдовиці... Добре ж дбаєш, княже, за свій стіл... І Григорій-пресвітер руками твоїми, княже, хоче розіп'яти її честь!..

— Княже, доблесний муже. Коли хочеш мене послухати — слухай. Тільки нехай отець Григорій вийде. Не Боже діло ставати поміж мужем і жоною!

— Я стою за честь київського князя! — засопів Григорій і спідлоба зиркнув на Ігоря. Чекав підтримки від нього.

— Князь не християнин, у нього є свій кумир. І він буде захищати честь князя! — різко відповіла Ольга.

— Нехай іде молитися своєму Богові, а ми тут — своєму,— погодився Ігор.

Ольга зсунула з голови білий шовковий убрус, що обтягував її рантух. Твердо глянула в очі пресвітеру. І пресвітер задріботів невпевнено до порога, озираючись і начікуючи, що його зараз завернуть. Але ніхто не попросив його залишитися в гридниці.

Тисяцький переступав з ноги на ногу, боязко позирав то на князя, то на княгиню. Він ладен був теж вийти... Але княгиня сказала:

— А ти лишайся!

Свенельд підняв був голову від столу, та вона виявилась надто неслухняною і знову звалилась на стіл.

— Маєш дякувати нашому тисяцькому, що твою владу врятував у Києві для тебе, княже. І твою княгиню! — сказала Ольга сердито.— Чи знаєш, що він переловив деревських послів, котрі йшли сюди, аби мене викрасти?

— Як се? — насторожився князь.

— Бач, ти слухав Григорія, а мене не спитав, як я тут жила без тебе. Без твого захисту, княже!..

Щербило вже осмілів і докинув:

— Хотіли нашу княгиню насильно віддати князеві Малкові і всю землю київську підгребти під деревлян!

— О, Григорій цього не сказав...

— А чи сказав Григорій, як бояриня Гордина хотіла мене отруїти? — розпалювалась Ольга.

— Коб не той Степко Книжник! Він випив чару з отрутою для княгині,— підтвердив Щербило.

— Гордина? — Ігор згадав ту бояриню Гордину, любаску Олегову. Це була єдина жінка, яка прибрала до рук віроломного Олега! Яка й кермувала у Києві замість нього багато років... Чому ж хотіла отруїти княгиню? Для чого їй, старій боярині, треба було позбутися Ольги?— Гордина? Це та сама владолюбиця... Що хотіла вона?

— Влади! — різко кинула Ольга в його захмеліле лице.

— А чому той Книжник випив отруту? Звідки він знав?..— раптом прозрів Ігор. І чому це всі рятують Ольгу — і Щербило, і Степко... А

Григорій каже все інакше! Ні, не треба йому ніхто. Не потрібен і сей молодий красень — сей тисяцький! Бач, як зблискують його сині очі... А чорнявець який! Тьху!..— Ніхто в мене не забере влади! Я — єсть київський князь! На всіх напущу варяжинів і свою дружину. І Свенельдову дружину! — раптом князь затупав ногами, замахав кулаками: — Іди геть, воєводо! Іди туди, звідки прийшов...

Ольга не чекала такого спалаху. Не чекав і Щербило. Його обличчя зблідло, чоло зросилось. Повернутись туди, звідки прийшов? А прийшов звідти, знизу, із дна, від землі, від багна, і своїми руками й звитягами служив їм, володарям Києва. Служив вірою, правдою і честю! Його підхопив Олег, його вивищив Олег, так само, як і цього рудого Єгорця, цього дурнуватого куцоумного приходня. Він хіба не знає, що сидить тут його милістю! Так, і милістю Щербила, який не піднімає проти нього свого меча, який не кличе проти нього свій народ... І він, Щербило, нікуди не піде.

Спокійно випростався, спокійно поклав велику важку руку на черень меча, ступив крок до князя:

— Я не піду, княже. Я на своїй землі, я не приходень якийсь. Не ти мене піднімав. І не тобі служу.

— Не мені? А кому? — аж присів розлючений князь від такої зухвалости свого челядина.

— Руській землі, княже, служу... І княгині руській. Вона дбає про землю Країни Руси, розбудовує й утишує її...

Ігор зненацька сів на лавицю. Щось було надто грізне в тих спокійних словах воєводи.

Ольга мовчала. У неї в душі зростала буря проти свого мужа-князя, проти очманілого від пиятики варяжина Свенельда, проти Асмуда, що,

певно ж, стояв за дверима і все чув,— проти усіх цих варяжинів, що обсіли князя і князівські палати, проти їхніх лакуз, що прислужуються їм задля власної користи, що плазують і розтинають душі русичів... О земле, пощо терпиш їх, пощо не проковтнеш разом з їхньою підступністю і ганьбою?

— І ти, княже, знай: сидиш у Києві нашою милістю, милістю русичів, киян!

Ігор зірвався на ноги, грюкнув кулаком по столу:

— Змова!.. Зрада!.. Геть!..

— Ні! — Ольга схопила його за руку.— Тисяцький Щербило — опора наша в Києві. Він нікуди не піде... А ти ж знову збираєшся в похід? Знову кинеш Київ і нас напризволяще?!

Ні, тепер буде так, як того захоче вона, київська княгиня. Для того вона й випиває свою гірку отруту з боярської зрадливої чари!.. Для того й несе на своїй зсивілій голові страшний вінець київської володарки...

— Щербиле, князь наш збирається цієї весни знову до Царгорода. Ти мусиш лишитися тут. Усі наші бояри, всі гості київські, і містечани, і слобожани — всі мають слухати тебе. Княже! Твій київський стіл у вірних і чесних руках. А тобі час відпочити.

Ігор важко звівся й подибав до ложниці. Свенельд посвистував носом...

Вона різко повернулась до дверей, розчинила їх — і враз з-під ніг хтось відкотився. О, вона не сумнівалась. Це був Асмуд...

Гукнула йому навздогін:

— Асмуде! Де княжичі? Де Гліб? Нехай збирається в дорогу. Він хоче піти у болгарську землю. Хай іде. Я згодна! Скажи йому.

Асмуд уже метався по двору і гукав:

— Глібе! Глібе!..

— Княгине,— несміливо обізвався Щербило.— Я говорив правду. Я тобі служитиму вірно. І князеві твоєму теж. Не пошкодую свого життя!

Вона не наважувалась глянути йому в очі.

— — Знаю, воєводо. Хай тебе рятує Мати Божа... Щербило все ще стояв, чогось чекав. Що він іще хоче почути від княгині?

— А як... Григорій? — обличчя воєводи зсіріло. Він ладен зараз же розчавити цього брехуна. Колись оббрехав Степка. Тепер його.

— Не чіпай. Його Бог покарає... Щербило скреготнув зубами:

— Чи довго доведеться чекати? З тої гниди вилупиться кусюча воша.

Воєвода ще затримувався, щось вертілось у нього на язиці. Відчувала, що то були слова, які вона так хотіла почути.

— Княгине...— ніби не його то був голос. Чужий, глухий!...— Бачиш, яке світле небо над нашим Києвом?

Ольга підняла обличчя до віконця. Справді, небо було, як чиста бірюса, а по ньому пливли легкі крилаті хмарини!.. Щербило теж дивився на ті хмарини й відчував, що з ним коїться щось нове і велике. Давав себе диву: як же могло статися, що він ніколи не дивився ні в

небо, ні в обличчя княгині. Мав її яко свою господиню. А вона ж мала очі такі, як оте київське небо. Але була вона ще й... владною володаркою!..

Це ще більше вабило його душу. Як колись вабила владність Гордини. Може, тому, що й він був тої ж породи владців. Що знав, може стати з тими володарями країни і душ людських поруч. І що він, син подільського теслі, простолюдин, воєвода, не згірший від них, яким дано владарювання самим народженням!

Сум'яття колотили його душу, але не розум.

Твердою ходою Щербило вийшов із гридниці.

* * *

Великого не буває без суєтного. Тому велике і мізерне веремііться в одному колобігу веремен, і не збагнути простому умом, де вічне, а де минуще. Недарма на світі з'являються пророки і вчать: розорюйте свої перелоги, і Бог дощем проллє на вас правду. Вічне і велике тоді підніметься в чистоті своїй, струсить сміття мізерности, а нечестивці згинуть від безчестя свого. Тож поки що нікуди не подітися від малих, дріб'язкових клопотів. Та як без них? Без них ніби немає й життя, бо немає боріння великих прагнень з дрібними справами.

У плині своїх днів і трудів княгиня й не думала — се велике, а се мале. Все видавалося їй значним. Все потрібно було лагодити й долати, до всього прикладати своє серце.

Ось і Гліб повернувся із Преслави. Привів кількох книжних людей і будівничих-здателів. Набачився там церков і монастирів — хоче й тут вибудовувати такі ж. Ольга й сама здавна мріяла звести свою невеличку церквицю, в якій би під склепінням витала для неї тиша і мудрість, О, як потрібна для неї та порадниця — тиша і мудрість! Не вистачає сил на все, що діється навколо: над урвищем ставить нові кам'яні палати,

неподалік веліла розширити майдан для Бабиного Торжка — щоб більше гостей сюди приходило, поки лежить ще санна дорога, веліла мечникам княжим по селах і градках зібрати данину. Князь-муж ще на полюдді у дреговичів і смолян, доки прийде, тут усе буде по-господарськи влаштовано. Треба і про схолу поклопотатись — негоже княжичу Глібу самому навчати отроків, на те є багато писемних і книжних людей — все то виучні Степка Книжника. Он уже і Ставр, і Володар, і Борило, і Полюд, і Безмир — всі вже дійшли свого поважного молодецького віку, час іншим свою науку передати. Ще ж треба їй поклопотатись і за малого сина — за Святослава. Дитина зовсім збігла з дому, разом із варязькими воями і дядьком Асмудом живе в їхньому домі. А вже давно час охрестити хлопця, щоб Ісус Христос і Мати Божа взяли його під свій покров. Далі відкладати не можна.

Веліла покликати Асмуда. Спочатку треба його умовити. Охрестить же пресвітер Григорій. Тепер він в усьому догоджав княгині, був запобігливий, низько хилив голову при зустрічах. Збагнув, що не вдасться йому накинути на свою володарку вуздечку. Краще з нею спільнитися, ніж сваритися. Біля неї крутяться все нові й нові люди і нові священики, що недавно прийшли з Болгарії. Всі вони молодші й спритніші від нього, кожен мріє стати особистим духівником своєї княгині. Бо користі піддані всі — від пророків до царів! Такий уже цей світ. Через те Григорій першим і нагадав їй:

— Час княжича Святослава охрестити, княгине. Таки ж час! І вже настає час подумати про наречену для старшого сина, нащадка Київської держави. Він мусить мати сильних і вірних родаків. У яких країнах взяти жону для Гліба?

Асмуд не забарився.

— Святослава хочу охрестити. Приведи увечері до церкви Іллі.

— Княгине! Не роби цього! — злякався вихователь-дядько.— Святослав ще дитина, він мусить Бога сам собі вибрати. А ти силуєш його волю — не по-божому це. Гріх береш на душу, княгине.

— Але ж він має бути захищений покровом Божим.

— Він і є під захистом наших старих богів — Тора і Перуна.

— Це ж неправдиві боги, Асмуде.

— Послухай старого воя, княгине,— впевнено почав варяжин.— Я вірно служив і служитиму князеві й тобі. І твоєму сину буду вірним до самої смерти. Я ж його випестив, як своє власне дитя. Він мій син і виучень. Але не боги тримають людину в житті — а сила душі. Опертя на свою волю і своє слово — і на власний меч. Чи не однаково, хто дає їх? Святослав серцем увірував у Тора і Перуна. Хай вірить. Головне ж — він має вірити в себе, в свою правду Як володар.

— Я не знала, що ти, Асмуде, і філософ. Тільки не християнський, а поганинський. Але ти повинен зрозуміти, що я хочу, щоб мій син став іще й володарем і будівничим будучини, а не лише добрим воєм.

— Княжич Гліб старший. Він і буде володарем цієї країни. А Святослав мусить завоювати собі землю, як те зробив його дід Рюрик. Він має бути добрим воєм, княгине, повір!

— Рюрик нічого не завоював, ти забув. Рюрика покликали добром. А він уже потім зламав своє слово. Олег довершив його криваву справу.

— Може, й так. Та коли б не це, Ігор не сидів би князем у Києві, а ти не була б княгинею... І не дбала б тепер про своїх переємців.

— Ти кажеш правду. Але ж забув, що Святослав і Гліб — мої сини. Я ж християнка, за моєю спиною велика християнська держава Болгарія. Хто знає, чи не доведеться моїм синам колись дбати про її долю.

— Якщо й доведеться, то будь певна, зробить це той із твоїх синів, хто міцно триматиме меч в руках. Повір мені, княгине, у твого Святослава — майбутнє в мечі...

— Болгарія ж — християнська земля. Народ прийме там тільки володаря-християнина.

Асмуд подумав. І все ж:

— Спочатку треба країну завоювати, а потім уже давати їй господаря.

Ну що вдієш з цим варяжином? Речe ніби й правдиво. І вона сама знає, що сила меча — у світі нинішньому — вирішує долі країн і народів. Зрештою, хлопчина ще малий. Можна й зачекати.

— Гаразд. Зачекаємо, Асмуде...

— Іще одне, княгине...— Асмуд якось незвично схилив у поклоні свою буйну сиву голову на бичачій шиї. Вкрадливо, яко шкідливий пес, глянув на Ольгу.— Прошу твоєї милости.

— Про що?

Цей добрий воїн мав би просити милости у князя.

— Хощу двір собі поставити на Горі. Яко й інші значні люди.

— Чого ж, місця тут достатньо.

— Я тільки оту місцину хочу, щоб ближче до княжича Святослава... оту, де нині твої здателі камінь почали класти.

— Там буде моя кам'яна церква, святої премудрости Софії. Візьми собі землю біля Києвих воріт, побіля Бабиного Торжка.

— Боярин Мстиша Свенельдич уже забрав її собі.

— Свенельдич? Кого ж він просив?.. Ну, тоді вибери деінде. Де захочеш.

Ігореві варяги все більше тепер бояряться, хапають, де найліпша земля, ставлять теремі і двори. І цей Свенельдич — ще не встиг боярську гривну одягти, а вже в Княжу Гору вростає...

Пресвітер Григорій був украй здивований. Пощо така мудра княгиня піддалась на вмовляння Асмуда? Пощо відклала хрещення? Як виросте, зовсім зваряжиться, до віри Христової не навернеш...

Ольга мовчала — адже вона не хоче сваритися з варягами Ігоря. Та в неї є іще один клопіт.

— Як гадаєш, отче, де будейо брати невісту для Гліба?

— У християнських володарів, гадаю.

— Мабуть, треба нам уже кудись сольбу слати. До Болгарії чи до Угрії. У них і просити будемо невісту.

— Гліб мовив, що хоще стати священиком, знаєш це?

— Не знаю.

— Не хощу, каже, бути володарем київським.

— Леле! Біда...— від несподіванки християнка-княгиня звернулась до старої богині слов'янського племені полян Лелі, захисниці дітей і всіх бідуючих. Григорій насупив брови, але промовчав.— Правду мовиш? Не переплутав?

— Істинну правду,— перехрестився пресвітер. І додав; — Сказав мені, що не буде брати шлюбу ні з ким, піде в ченці.

— Того не може бути!

— Кажу ж, що мені сам сказав. І хоче бути священиком у соборній церкві Іллі.

— То не княже діло! — розсердилась княгиня.

— Я так само сказав йому,— зітхнув Григорій.— А все виною був отой Степко Книжник. Занапастив хлопцеві душу!

Ольга захвилювалась, почала хрускати пальцями.

— Отче, на тебе уповаю і на Бога. Зберися швидше в дорогу. Візьми на стайні найкращих коней. Візьми мої сани. Поки лежить сніг — швидко домчиш до Корсунської країни, а звідти кораблем до Царгорода. Знайди у царя ромейського дівицю для Гліба.

Але що скаже князь-муж? Щоправда, він не збирається віддавати керма синові, марить про новий похід на Царгород. І тоді буде пізно родичатися з могутньою імперією... Гірко на душі...

— Але ж, княгине... Царгородські імператори не дозволяють давати царівен і царевичів іншим країнам. Не дадуть і нам царівни. І після того,

як Ігор грабував їхню землю?.. Ні, не дадуть, княгине... Кажи, куди ще можна поїхати?

— Тоді... може... в Угрію. В Болгарії — там Сурсубул клятий... Туди не можна.

— І я так гадаю, княгине...

Княгиня клопоталася — треба якомога швидше рятувати Гліба! Доки він ще не пішов у ченці, вона умовить його взяти шлюб...

Григорій, як міг швидко, по-старечому почовгав до стаєнь. Він був щасливий — повернув довіру княгині. Тепер має стати на двобій з варягами і за Святослава. Скидається, що саме Святослав буде переємцем князя Ігоря...

Але чому Угрія? Чому княгиня вибрала саме Угрію? Нова держава на Подунав'ї змусила себе визнати усіх відразу, її боялась Болгарія і Ромея. Коли Угрія стане соузницею Руси — Київ зможе диктувати і Царгороду, і Преславі. О, так! Він розгадав! Мудро робиш, княгине Ольго!.. Далеко вперед дивишся!..

Тим часом княгиня бігла до терема Гліба. Вона мусила бачити його зараз же.

І побачила. Княжич сидів за столом, читав товсту книгу, яку приніс із Преслави. Побачив матір, шанобливо звівся, пішов назустріч. Чемний, спокійний, уважливий — і собою ж який гарний! Оця кучма золотисто-рудого, аж бронзового волосся, невеличка, закучерявлена кілечками борідка — ну викапаний тобі молодий батечко його! А тільки в горіхових райдужках навколо зіниць не легковажна бездумна сваволя, а тиха мудрість. Господи, йому ж лишень сімнадцять літечок, а виглядає як поважний володар!.. От де справжні володарі, вони таки не робляться, вони — народжуються!..

— Сину, це правда? Ти відмовляєшся від столу?

— Правда, матінко-княгине. Мені не подобається тримати в руках меч. Краще книгу!

— Що ти!

— Увесь світ мені відкритий в тих книгах. Уся мудрість світу мені служить.

— Хто ж сяде на батьківський стіл тут, у престольному Києві? Ми стільки трудів своїх поклали...— Ольга ніби одним поглядом охопила усе своє напружене життя в Києві і могла б іще додати, що не лише багато трудів, а й боротьби і людських жертв віддано за утвердження її мужа і її в цій державі — Країні Руси.

— Хто сяде? Мій братець Святослав,— одказав Гліб.

— Він же... він...— хотіла сказати — варяжин, та ще й бундючний варяжин росте з нього під рукою Асмуда, Але тільки кинула недоречне:
— Він ще малий.

Гліб немовби почув недоказане матір'ю, усміхнувся кутиками очей і спокійно одказав:

— То не біда. З малих завжди виростають великі.

— А що ж ти сам хочеш робити? Чим жити?

— О, я багато чого хощу. І содруги мої так само... Хочемо поставити багато храмів пречудесних, в них завести схоли. Щоб християнство розлило тут світло спокою душевного і знань. Хіба це не велика праця — стати просвітником свого народу?

— Велика, мабуть...

— Знаєш, що я побачив у Преславі? Дивна і гірка доля болгарського царя і всієї країни. Ніхто не дбає про душу народу. У церквах грецькі священики, вони сіють невіру у болгарського царя... у болгарського митрополита... у будучину болгарської землі. Ніхто вже не згадує ні в проповідях, ні в книгах великого Симеона. Повсюди ґречини насадили стяжання і користь...

— Ні, народ мусить мати своїх пастирів, мамо. На Руси мають бути руські священики, не гречини!..

Ольга сіла за стіл і заплакала. Яку гірку правду розгледів її син і як може вона заперечити його святе поривання!.. Це правда, це вона й сама бачить, коли в народу відбирають його велике минуле,— народ мізерніє, знесилюється його подвижницький дух...

Коли народ забуває своїх великих пращурів і своє слово,— забудуть і його. Сійте ж, сини мої, свою правду у свою ниву. Розорюйте ж свої перелоги, сійте велике — і воно вродить величчю!..

Не може вона, мудра київська княгиня, забрати у свого сина його найбільшого багатства — мрію і жадання стати сівачем величі.

Поможи ж йому, Мати Божа, во дні його скрути і во дні його подвигу!..

* * *

На порозі князевої ложниці блискавкою вдарили слова київського тисяцького:

— Княже, дунайські угри всією ордою посунули на Царгород!

— Звідки відаєш? — схопився з ліжка Ігор.

— Щойно прибули на подільське торговище гості з Риму. Оповіли, що угри ті з мечем пройшли землю болгарську, а нині, певно, вже під стінами Царгорода...

— О, лукавий Роман у пастці! — весело, по-молодечому засміявся князь, і його жовтаво-цяткові гострозорі очі рисі сяйнули радістю.— Швидше в похід! Але де нині кочують печеніжини? Де хани Рогдай і Сухан?

— Латинські купчини проходили повз ординські вежі й велику мзду їм віддали. Мовили, що ті стоять ще на зимовому стійбищі біля Хортиці.

Тим часом Ігор взувався сам, забувши від таких несподіваних новин прикликати собі у поміч постельничого.

— Біля Хортиці?.. Жени туди сольбу — нехай беруть міхи із куницями й бочки з медами! Печеніжини!.. Коли їх ще не встиг перекупити цар Роман Лукавець!..

Справді, Роман Лакапін, цей колишній хитрий царедворець, що відібрав царський престол у законного малолітнього імператора Костянтина, уже чверть століття носив чужу корону імператора, вдало відбивався на півдні й на сході від усіх ворогів. Найуспішніше він перекуповував небезпечних сусідів, спрямовував одних на одних. Могутні його сусіди сварились, бились, а він спокійно царював. Нині Роман платив данину династії Багратидів та іверським князям, платив вірменським володарям, на Болгарію напускав мадярів, хорватів, сербів... Мечами свого геніального земляка Іоанна Куркуя погромив гніздище критських піратів, затишив африканських і сіцілійських арабів. Але... Печеніги...

Печеніги були ближчими сусідами Країни Руси, їхні жадібні орди легко було перекупити. Зараз, коли посунули на Царгород угри-мадяри, Роман може дати печенізьким ханам багато золота і напустити їх на руські землі, аби Русь борсалась з ними і не помогла уграм. Втім, якщо печенізьким ханам дати ще більше золота, вони стануть спільниками русів проти Царгорода.

— Щербиле, швидше відправляй сольбу до ханів. Візьми сина Асмуда Рулава, скажи: бути йому на чолі сольби!

У цю мить князь забув, що недавно гнав свого воєводу, що не вірив йому. Але — бач! — Ольга сказала тоді правдиві слова про вірність воєводи Щербила. Таку добру вість приніс він князеві...

Мадяри, певно, вже під стінами Царгорода. Го! Він знав, що його слушний час настане. За свою перебиту рать, за спалені лодії ромеї мають бути відомщеними. Тепер Ігор силою забере все, що ромеї не дали йому по закону і харатьї. От тільки не проґавити печеніжинів.

Першим вибіг із княжих палат воєвода Щербило і помчав до стаєнь. Слідом за ним по-молодечому пострибав, кульгаючи на ліву ногу, князь. Нога давала себе знати ще з першого походу на Царгород, коли він невдало вистрибнув із палаючої лодії на берег біля Ієрона... З роками кульгавість не минала.

Уже скоро київські лодійщики і теслі на Почайні почали піднімати білі паруси. Биричі, тіуни й отроки княжі помчали по околишніх землях кликати до раті кінної і плавної усіх бажаючих.

За тиждень тьма-тьмуща лодій, човнів, довбанок з доверху завантаженими шкіряними міхами з брашном, пшоном, сіллю, копченини ю, мечами і списами — з усім спорядженням, яке мусить мати воїнство у поході, рушило вниз по Дніпру. Князь Ігор з кінною раттю і дружиною своєю, Свенельд і Карло з варязькими воями пішо і комонно

посувались на полудень, до берегів Руського моря. А попереду летіли на веслах легкі лодії з сином Асмудовим Рулавом та воєводою Щербилом, щоб перехопити ханів Рогдая і Сухана. І таки перехопили. Рулав був сильний і спритний вояк, швидкий на руку і слово. Народжений матір'ю з народу водь серед слов'ян, знав і мову слов'ян, як і всі, зрештою, дружинники-варяги, що приходили до Києва в більшості не від свеїв, а від прибалтських народів. Рогдай і Сухан радо взяли дарунки київського князя. Коли велика руська рать підійшла до дніпровських островів, її чекала вже на осідланих конях печенізька орда.

Рушили разом до самого моря, а далі морем до гирла Дунаю. Уже встановились гарячі дні і теплі ночі. Руські ратники, проте, не відпочивали під тихими зорями. Швидко йшли і водою, і берегом. І не знав ні Ігор, ні його воєводи, що корсуняни і болгари послали гінців до Романа: "Тут ідуть руси, покрили все море кораблями, без числа кораблів... І печенігів вони найняли собі..."

Роман, який щойно відкупився від мадярської орди, кинувся збирати своїх послів назустріч русам.

Одної теплої ночі сон гребців розполохав плескіт весел і стукіт уключин. Чатарі перехопили незнайомих гребців:

— Хто і пощо? І звідки? — у відповідь бубоніли втомлені, глухі, як у джмелів, голоси. Табір проснувся. Заворушився, схопився за оружжа. Хто сі люди? Ромеї? Ні, говорять по-слов'янськи, тільки інакше, ніж руси. Нарешті з'ясувалось: це були посли від царя Романа. До князя Ігоря. Принесли руському провідцю слова царя ромейського про мир. І ті слова принесли на золоті. Ая! Убоявся Роман великої руської раті! Та ще й коли мадярська орда гуляла по окраїнах його держави. Отож прийшли посли умовляти Ігоря повернути назад. Взамін велика данина і честь...

Ігор скликає бояр, воєвод, старшин ратних. Розстеляють для князя і радців один килим, для послів — другий. Їх п'ятеро. У довгих сорочках із

багору, бісером і золотом розшитих, на плечах багрецеві окрили, м'які взувачки із зеленої хзи.

— Се боляри царя Романа,— тихо шумить пошепт над руськими ратниками. Посли тримаються пліч-о-пліч, ніби бояться, що окремо будуть прострелені тисячами зіниць, що націлюються на них із товписька ратницького табору. Ось посли знімають шапки, низько вклоняються, спочатку до воєвод, потім — нижче — до князя, а далі ратникам, що завмерли в цікавості.

— Від царя Романа, княже, слово тобі принесли.

— Кажи! — гукає з нетерпінням князь до бороданя, що перший заговорив.

— Мовив Роман: не ходи, княже, до Царгорода, а візьми, княже, руську данину, яку мав Оскольд і яку мав Олег. І додам тобі, княже, ще до тої данини,— так сказав Роман.

Князь дослухав, повернувся до воєвод і ратників.

— Що робитимемо, дружино? Чи згодимось на слова царя Романа, чи підемо, як задумали?

— Треба ще подумати. А отсі набутки, що ми їх мечем надбали, хай нам лишаються також!

— Краще підемо та заберемо все, що захочемо, а то цар обіцяє, а що дасть? Він усе віддав уграм!

— По Оскольдовій харатьї хай і віддає. Як Олегу колись.

— Пощо долю спокушати? Забули отой вогонь пекельний? Захотілось у пекло знову? Коли цар обіцяє, чого ще хотіти. Не бившися, матимемо і злото, і срібло, і паволоки!

— Правда — все будемо мати задарма. Без краплі крові. Що вона у нас — водиця?

— Згоджуйся, княже, на слова царя!

— Згоджуйся!.. Згода!..— розхвилювалось товписько ратних людей. Бояри і воєводи також згідливо закивали головами, щось говорили князеві. Тоді Ігор сказав:

— Моя дружина і рать уся пристає на слова царя Романа. Хочемо мати свою данину по харатьї і ще зверх того жадаємо на кожного воя і злота, і срібла, і паволок...

Посли збилися докупи, почали перемовлятись. Старший, чорнобородий, ще раз вклонився усім:

— Чекайте нас тут. Буде вам усе, що хочете. І те все запишемо в нову харатью. За звичаєм.

Усе так і сталося. І скоро Ігорева рать, обтяжена добрами, повернулася до Києва. Лодії, човни і довбанки доверху були навантажені даниною і дарами грецької землі. Посувались вгору проти течії Дніпра повільно й важко. А назирці за руською раттю йшла берегом печенізька орда. Ромеї обдарували і їх. Але в чужих руках кусень хліба видається більшим. Біля Хортиці, як водиться, коли почали вивантажувати лодії і ставити на волоки, сталася сутичка з ординцями. Кілька стріл долетіло і до князя Ігоря та його отроків. Одна з них уп'ялася в плече воєводи Щербила...

Та все добро доправили до Києва цілим.

Скоро до стольного руського града прибули і нові посли — укласти мир з русами. А з Києва до Царгорода пішли руські посли в числі п'ятдесят і один муж. Написали вони нову харатью: "...Ми од народу руського посли й купці... послані Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми руської землі, і ними заповідано нам обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолюбцем дияволом, який ненавидить добро, і утвердити дружбу межи греками і руссю..."

З цією харатьєю руські посли пішли до Царгорода, до царя Романа, щоб узяти від нього присягу на вірність. І взяли ту присягу у святій Софії Царгородській.

А другого дня після цього, коли руські посли вже збиралися вертати додому, їх настигла страшна новина: царя Романа вже немає! Його повергнуто з імператорського престолу! Зірвано з чола золотий вінець! І це зробили не чужаки, не люті ординці, не вельможі чи полководці, його власні сини — Стефан і Костянтин. А старший синок — Христофор, якому Роман передав гвардію, допоміг відвезти розвінчаного батечка до... монастиря!..— на острівець Проте...

Настав кінець гордому гласу Романовому!..

Доки повергнутий Роман приходив до тями від тої підступної дії власних синів, руська сольба почала домагатись присяги від Стефана і Костянтина. Нові царі пильнували один одного — хтось когось мусить знищити першим! Відповідно до закону віроломства, за кожну підступність треба платити життям. Нові царі шукали опори й підтримки всюди — їм був потрібен мир на всіх чотирьох сторонах їхньої землі, мир і поміч. Тож відразу погодились присягти русам дотримуватись цієї харатьї. І згодились дати пільги і на пошук челяді, і вільно торгувати купчинам, і вільно ходити в гирло Дніпра, і на Білобережжя, і на острів Єлферія, тільки щоб не зимували там і щоб у корсунській стороні не захоплювали ромейських володінь... Ще говорили в харатьї, щоб руський князь не пропускав чорних булгар в їхні землі... Мудра думка

Романа, щоб руками русів стримувати натиск ординців на імперію, була правильно поцінована зрадливими синами. А ще нові царі зажадали від руського князя, аби послати руських воїв до них. Сумнівались, мабуть, що зможуть утримати свою владу лише золотом...

Одного гарячого літнього дня Ігор повелів закликати прибулих царгородських послів до себе. І, зібравши їх, бояр і старшу дружину, рушив до Перунової гори, до велетенського кумира і захисника полянського племені Перуна. Тут уже, як і в давнину, горіло вогнище; червоні зблиски його переможно відбивались в яхонтових каменях очей кумира. Ніби він оглядав прибульців з великою цікавістю і торжеством. І здавалося, задоволено хиталась його велика срібна шапка.

Воїни з князем склали до ніг Перуна свої мечі й списи, щити й золото. Ігор став на одне коліно і, за звичаєм, сказав:

— Присягаю, що все те, що написано в цій харатьї, буде виконуватись мною і моїми людьми... в наступні літа і завжди, допоки сонце сяє і допоки весь світ стоїть у нинішні віки і в будучині!... Коли ж хто переступить се, хай помре від свого оружжа і хай буде проклятий богом Перуном за те, що переступив свою клятву...

Не знав князь Ігор, що того ж таки дня його старший син Гліб запише ці його слова в пергамен і що колись вони будуть вписані у великий руський літопис. І ще князь Ігор того дня не бачив, як менший його син — Святослав, що тримав за руку Асмуда, не поклав ні свого дитячого маленького меча, ні обруча, як і дядько — вихователь його, до підніжжя кумира Перуна.

Хлопчина тихо запитав у Асмуда:

— Чому вітець не відібрав мою болгарську отчину?

— Сам її забереш, княжичу! — суворо відповів варяжин. Його круте, вперте чоло було порите глибокими зморшками. Від того увесь його вид був затятим і крем'яним.

— Але ж вітець присягає на мир допоки світить сонце. А сонце світить вічно!

— У кожного свій вік, княжичу. У сонця один, у князя-отця — інший. А в тебе — і зовсім інший. Проси у Перуна сили!..

Коли всі покинули Перунів горб, хлопчик-княжич відійшов від свого вихователя, наблизився до кумира і впав перед ним на коліна. Зі сльозами на очах він щиро вигукнув:

— Перуне великий! Загостри мої стріли, натягни срібну тятиву лука мого, дай крем'яні копита коням моїм, а лодіям моїм дай крила вихору. Це коли я виросту і піду в похід. Добре?..

Склавши руки на грудях, старий варяжин з гордістю дослухався до молитви-слова свого княжича. Хай буде він удачливим воєм! Хай не боїться ні холоду, ні спеки! Хай не здригнеться його рука із занесеним мечем над новими землями. В ньому слава і сила. І будучина не лише його, Асмуда, а й сина його єдиного — Рулава.

Уже згасало Перунове огнище, коли двоє мужів — старий, суворий кремезняк і тонкий світловолосий хлопчик років семи — підійшли до того вогнища й кинули в нього свої обручі.

Вогонь сяйнув іскрами, спалахнув полум'яними пломінцями, які звились увись червоно-жовтими язиками. Перунів вогонь освітив круту стежку до Княжої Гори, по якій пішли ці двоє мужів.

* * *

Людина осягає себе лише в біді. І лишень тоді усвідомлює істину, що розплата за вчинені кривди завжди неминуча.

Покинутий і забутий усіма воєвода Щербило думав про це зі страхом, лежачи на пуховому ложі у своїй ложниці, у своєму великому теремі. Дім не радував тепер його. Був порожній і темний. У голові роїлися думки тяжкі й пекучі. Він прощався зі світом, а світ був до нього байдужий... Володарі клопоталися своїм владарюванням, властоїмці, ловчаки і спритники, блудодії і святителі, істочені злими намірами, потай точили сокири і на владик, котрих голосно славили, і на своїх суперників, котрим ласкаво усміхались.

Князь Ігор збирав на бучні учти варяжинів і радців, наслуховував їхні єлейні славослів'я і забував, що холопствуючі приведуть його до погибелі. Не думав, що серед цих холопствуючих чи й знайдеться хоч один, котрий щиро й безкорисливо захистить його, великого київського князя. Щербило знав напевне, що не знайдеться жодного. Чужими заповідями жив князь, зневажав тих, хто не вмів лестити й славословити, а тільки вмів добре трудитись та підставляти своє життя для утвердження цієї Країни Руси, де князює Ігор, як ось підставив своє життя Щербило, коли, перехопив собою одиноку печенізьку стрілу, що летіла князеві в спину. Неглибоко й зранила його, спочатку навіть не зажурився. Лише в Києві відчув, що навколо невеличкої рани утворилось червоне затвердіння, воно робилось синюшним, а далі по тілу розкидало великі червонясті плями. Отрута поступово добиралась до нутрощів — перестав їсти, ослаб і, нарешті, звалився з ніг. І ось тепер лежав, вибалушивши очиська до стелі, і вже не дослухався до пекучі всередині свого тіла. Бо ще пекельнішою була думка про те, що ось він нині має померти на самоті і ніхто йому не сказав слова вдячности за всі його великі труди во благо всієї землі та її володарів. А труди й справді були великі й тяжкі. Скільки мечів зламав, аби захистити владу Олега, потім владу Ігоря. Княгиня Ольга також завжди спиралась на його силу у своєму хисткому двобої з київськими боярами.

Та ба! Коли був здоровий — усім потрібен, а тепер, коли тяжко хворий, забули всі його на святі власної перемоги. Ділили між собою багату царгородську данину і набутки, що дістались після другого походу на ромеїв, веселились й упивались медами і собою. Навіть княгиня. А він!.. Як тремтів. душею перед її безпорадністю! Як пильно стежив за ізрадцем боярином Дудком та зловісною Гординою, котрі полювали на самотню княгиню, яко мисливці на звірину! Ніхто не знав і не дізнається ніколи вже, як страждав гордий воєвода від її ясного, осяйного погляду очей, що відбивали синяву неба, від поруху її тугих вуст, які були все ще свіжими й тугими, хоч у кутиках зрадливо засіли дві гіркі глибокі борозенки. Він їх навіть не помічав. Знав її обличчя від юних літ. Так і лишалась для нього золотистою легкокрилою пташиною. Всевладна Гордина спочатку вивищувалась над нею своєю палючою яскравою красою, гострим слівцем, владною рішучістю і владою, яку вона перебрала від Олега.

А княгиня була інакша. Тихо одцвіла, як пишна яблунька, й стала міцним деревом із соковитими яблуками. Нелегке князювання її, скроплене отрутою, постійна напруга зробили її тепер стрімкою, гострозорою, у словах повільною і скупою. Лише під пшеничними віями дуже рідко несамохіть змигне щось таке щире, жіноче. Але то — лише невловима мить. І її вона віддавала Степкові Книжнику, коли той був ще живий, тепер те віддавала пам'яті про нього... На воєводу ж завжди дивилась спокійно, суворо або м'яко, але все ж без спалаху. Проте з ним щось скоїлось після того, як Гордина захотіла позбутися його всевладности. В княгині він ніби зустрів уже знайоме відчуття, яке колись так тішило його там, на росяних луках, ще в юні роки. Тоді була з ним поруч Веселина і її відданість — неприхована і щира, і її любов, яку вона дарувала просто, як небо дарує тепло людям. Та хіба поціновується те, що доля дарує людині задарма? Хіба хто подякував сонцю, що воно щоденно світить, що воно приводить людям день і дарує життя?

Йому, Щербилу, як і всім, не спало таке на думку — подякувати світилові, що воно є. Йому це було нецікаво, а цікаво інше — взяти те, що було недосяжним і забороненим для нього, простолюдина, взяти,—

щоб відчути свою вартісність і рівність із найвищими володарями. Так було у нього з бояринею Гординою. Досягши свого, видряпавшись на ту скелю людської вищости, де стояла сама всевладна бояриня, молодий воєвода по-іншому поцінував світ і себе. Побачив по-іншому й свою кохану, яка використала його прихильність для свого утвердження — й відкинула отрутою... Тоді він опинився несподівано поруч із княгинею. Удвох вони вистояли проти самовладного київського боярства, проти підступного віроломства пресвітера і його братії, проти безчесної підозри князя Ігоря.

Так, вони вистояли удвох, але завдяки, тільки завдяки його прозірливості й трудам. Він, колишній простолюдин, урівнявся розмислом своїм і став поруч із княгинею! Він тримав її стіл і владу її князя-мужа своїми мечами!.. Хіба він не міг розраховувати на її любов? Чи хоча б на щиру людську подяку?.. Але його вже не помічали, бо він зараз хворий і не міг бути таким, як був. Його просто викинули зі свого життя ті, кому він не шкодував свого власного! І нічого йому тепер не лишається, як безвісно померти на самоті...

І ось він помирає. Він знає, що за його давні гріхи на нього чекає тяжка розплата і за Веселину, і за повсталих киян... Але що робити? Він не хоче помирати. Так, не хоче! Хоче піднятися в силі і гукнути на повні груди:

— До ко-о-не-ей!

Хоче почути сполохане іржання в стайнях, і тупіт ніг його мечників, і брязкіт кольчуг та мечів. І хоч на мить хоче побачити здивоване обличчя княгині, яка забула за нього у чадному вихорі свого торжества. Він хоче постати перед нею раптово! — грізний і величний — і своїм мовчанням, своєю німотою нагадати їй, кому вона завдячує своєю величчю. Кому завдячує, що її дім, її діти у спокої, що вони мають будучину.

Як би хотілось йому, щоб тої миті в її очах майнуло каяття жінки... Звичайне людське каяття, що поруч неї не він, не сивоголовий крутоплечий воєвода Щербило, цей вдатний собою і мудрий простолюдин, а якийсь недолугий, сірий варяжисько...

Авжеж, коли б він був боярського роду, не лежав би нині отак, забутий усіма. Поряд би крутились бояри і боярині, а князь із княгинею прислали б гінця запитати: чого потребує помираючий воєвода?

До нього ж, простого челядина, ніхто не йде і нікого не шле ні від князів, ні від бояр, ні від простолюддя, з котрого вибився так високо, що лише заздрість і зненависть висіялись услід його стежці між тими простолюдинами,

За віщо його ненавидять вони? А за те, що не вони, а він виліз на цю гору влади! У них же не вистачило на те моці. Й оті немічні кричать нині йому вслід, щоб їм, а не йому дали владу, що вони гідні її! Та коли немічні й безсилі візьмуть державне кермо до рук, зруйнують світ, зроблять його схожим на себе — таким же немічним і безсилим! Ні, не можна давати їм на це свободи!.. Лише сильні розумом і прозірливістю, лише вдатні на відвагу й терпіння мусять володіти світом!.. Тоді й немочей буде менше серед простих умом — бо кожен захоче урівнятись не з слабким, а з сильним і величним...

Але доля таких могутів завжди нещаслива, бо вони в душі самотинні. Тому він повний ізгой — від усіх вигнаний заздрістю людською. Оті багатичі-властоїмці визнавали його воєводою тоді, коли їм треба було захищати себе від грабунків. Своє багатство, владу й співчуття людське ніколи не розділять з ним! Для них він слуга, челядин, чужак, зайвий клопіт і непотріб во дні свят й учт. Бо де посадити його при застіллі? Поряд з боярами — без боярської гривни — він не може сидіти, поряд із челяддю-прислугою сам не захоче. Не для того він вибивався із дна життя, із невільничої хліборобської праці, з бідности, щоб знову урівнюватись з такими ж... Горда душа воєводи

Щербила прагла не багатства, не похвал — лише заслуженої шани і чести. Він знав, що того заслужив. Але в тому йому відмовляли.

І від того йому стало так розпачливо-гірко, що він розкинув свої могутні руки на ложі, вперся головою в бильце його — і заревів, яко дикий тур. Ні, він не хоче помирати! Він має ублагати долю, щоб вона допомогла йому продовжити життя, він мусить ще сказати їм усім своє слово, усіх їх поставити на коліна!..

Отрута ж у ньому розповзається повільно, владно. Але її виганяють знаючі знахарі, зелениці й чародії, відуни і волхвині. Гукати їх усіх до його дому! Усе золото, усе срібло, всі паволоки, і багор, і алачу, і багрець, і адамашку — все їм віддасть за своє життя! Все, що зібрав у цих хороминах!..

— Гей, хто є? Хто є у світлиці? — як грім пролунав його голос у порожніх виталищах терема. Згадав, що челяді в домі не тримав. Лише конюхів на стайні.

Зібрався на силі, скотився з ложа, доплівся до віконця. Кулаком видавив шибу і почав гукати. Перед ним постав конюх, колишній соцький Дерев'яка.

— Чи знаєш яких зелениць, щоб отруту з тіла виганяли?

— Хтозна... Десь же вони є.

— Знайди! Усіх клич! Віддам усе, що маю. Золото, срібло. І тебе не забуду. Поможи ж...— холодний піт заливав йому обличчя, з очей текли ручаї сліз...— Дерев'яка зіщулився — тяжко катується його господар...

— Я всіх знайду, господарю-пане... Коли хочеш, покличу відунку-знахарку з Іскоростеня. Мовлять, веле свідуща!..

— Клич, Дерев'яко! На тебе одного уповаю нині...

Її знали не тільки в Іскоростені. Тітка Велина — то й Велина. Хоч колись була, кажуть, Веселина. Була вона ні стара, ні молода. Говорила з усіма ласкаво, рівним голосом, в якому завжди було трошки співчуття, трошки впевненості й усмішки. Очі мала якісь чіпкі, відразу ж влипали в очі людини, що розмовляла з нею, і нікуди від того її погляду не подінешся. Тому людина мусила повідати їй усю правду про себе, без крутійства. Дерев'яка привів її до ложа свого господаря і, поклонившись, відступив до порога.

Щербило лежав із заплющеними очима і не бачив, як відунка, що зайшла до нього, скинула з пліч своїх великий міх, поклонилась на чотири сторони і підійшла до нього ближче. А побачивши його обличчя з проваленими очима, відсахнулась... Дерев'яка рукавом сорочки витер непрошені сльози на своїх щоках — що ж він без свого господаря робитиме?..

Відунка водила тонкими трепетними пальцями над бровами немічного Щербила, над чолом, губи її зблідли, аж позеленіли, і вона шепотіла якісь заклинання. Скоро і зовсім позеленіло її обличчя, вона почала безперервно позіхати. Потім повернулась до конюха:

— Ось тобі зілля,— взяла зі свого міха,— біжи напар цілу бочку. Тільки щоб вода не кипіла, гляди ж...

Дерев'яка прожогом вискочив з ложниці — може, й справді вона добра чародійка? Коли притяг бочку й налив туди свій напар, вона сказала:

— Бери за кінці рядна — і в бочку, просто з рядном клади його... Тепер поливай голову й плечі напаром... Заливай в очі, в ніс, в рот...

По обличчю старого соцького струменів піт, сорочка змокріла й прилипла до спини, а знахарка все підганяла, підштовхувала його своїми наказами. І все ніби щось руками здирала з хворого, відкидала, притоптувала ногою. Потім ще палила свічу — і віск зливала у воду. А Дерев'яка все поливав і поливав свого господаря, напоював його отим напаром — аж до безсилля в руках, до отерпу в колінах і в спині.

Лишень опівночі Велина дозволила витягти воєводу з тої купелі і закрутити тіло мокрим рядном. А зверху накидати кожухів. Сама знеможена звалилась на лавицю. Наказала соцькому на ранок приготувати ще напару — уже з інших трав. І так було три дні і три ночі... Аж доки схудлий, вимочений у напарах воєвода не розплющив повіки. Перше, що він побачив,— напружені очі якоїсь жінки. І поруч здивоване обличчя свого Дерев'яки. Знову перевів погляд на обличчя цієї жінки. Ніби десь бачив, ніби щось було знайоме в ньому.

— Як ім'я твоє, жоно? — кволо спитав. Вона мовчала.

— Як ім'я?

Жінка поклала палець на свої уста: — Тс-с...

— Це Велина, господарю-пане... з Іскоростеня,— повідомив Дерев'яка. Авжеж, це та сама деревлянська відьма-відунка, що людей з того світу витягує.— Ледве розшукав, через сина її, Могуту. Ото удвох ми й привезли її до тебе. От вона й виходила тебе, вимила з тебе печенізьку отруту! — Дерев'яка радів і плакав від радости. Він ще не вірив у порятунок свого воєводи. Потім кинувся до ларця, де стояли срібні й золоті чаші воєводи, згріб їх у пелену і простяг відунці:

— Візьми, Це тобі за воєводин рятунок. Він же тепер житиме?

— Житиме, Але навіщо це мені? Мені нічого не треба...

— Він сам сказав — віддати все за його порятунок. Ти ж його порятувала...

— Хтозна, чи радітиме він цьому порятунку. Але я це роблю не за мзду.

— А як?

— Отак! В ім'я спасіння... Чи є в тебе щось поїсти? Хоча б шматочок хліба...

Він тоді згадав, що відунка всі ці дні і ночі нічого в рот не брала, навіть води...

— Я зараз... пошукаю!..

Велина підняла з підлоги свій спорожнілий міх, низько натягла на брови темний убрус, вклонилась виталищу і нечутно вийшла. Вийшла — і ніби розтанула...

Коли Дерев'яка повернувся з шматком шліба і сала та з цибулиною, її вже не було тут. Почув слабкий голос воєводи:

— Де Веселина?

— Відунка ця? Вона Велина, мовили. Десь пішла.

Воєвода знову заплющив очі. Так, це була його Веселина. Вона вдруге подарувала йому свою любов і... повернула життя... Чим же він віддячить їй за цю пожертву? Чи буде до кінця своїх днів носити в собі той гріх перед нею?

А, певно, прощення йому не буде ні від кого. Та любов її — то дарунок Неба, і стрічається вона людині лиш один раз на життя. А він розіп'яв ту любов на хресті марнослав'я... Тож, мабуть, справжній суд йому буде потім. Тепер вона повернула йому життя, щоб згодом перетворити його в пекло.

Веселино, навіщо?..

* * *

Він віддав її розп'яттю, а вона порятувала його від смерти. Усе те було з волі Неба. Бо з Неба приходить і любов і помста. З Неба ж прийшла до неї і та чародійська сила зцілення. Допомагала усім страждущим безвідмовно — бо це була воля Неба. Веселина давно осіла в деревській землі і почала нове життя. В ній воскресла якась зовсім інша людина. І зовсім інакше життя почалося відтоді. Не захотіла мати свого давнього веселого імені. Навіщо воно їй, коли вона ніби несе на собі якесь прокляття. Хай буде Велина. Якийсь шмат від колишньої Веселини і від колишнього покаліченого життя. Деревляни прийняли її як свою, хоча поза очі більше називали відункою або відьмою.

Зникли в небутті Веселина і всі її муки. Вибрала собі, за тутешнім звичаєм, названого сина — отого цибатого Могуту. Кожна жінка повинна мати свого сина. Коли не було своїх — можна вибрати в селі будь-якого хлопця чи молодика і стати йому названою матір'ю, леліяти його, допомагати в господарстві, ростити його дітей.

Сталось так, що Велина-відунка вигнала нечисту силу із новозбудованої хати Могути. Тоді молодик на радощах, що вже худоба не дохне в його дворі, привів їй телицю. Вона ж відвела худобину назад. Придивилася до молодого господаря і його жони та й попросила бути їй названим сином, а самій стати йому названою матір'ю. Честь велика упала на Могуту!

З того часу від неї відступила самотність. Ніби нова любов зійшла на неї з небес. Що не робила, чого не набувала — все тепер було для сина, для Могути, для його жони. А коли в нього ще народилося двоє діточок — дівчаток, то вже більшої радости для неї й не треба було. Одне точило її душу — не судилося чародійці-відунці тихого життя і навіть спокійної смерти.

Небо подарувало їй чаклунську силу — і вона покірно її прийняла. Во благо людей все й робила. Але знала, що за цю силу її чекає жорстока розплата — це буде вже по смерти, коли вона потрапить у безодню. Там на неї чекали пекельні катування, як і на всіляких чародіїв. Бо, як мовлять свідущі, сила чародійства неодмінно з'являється у людини від Чорнобога, від його чорного племені. І хоч відуни користають нею для блага людей, все одно по смерти мусять віддати Чорнобогові борг — віддати йому свою душу, Смерть Морана, яка забирає душу у чародіїв і віщунів, зелениць і знахарів, довго катує тіло людське, щоб відібрати ту душу з усіма знаннями й уміннями, щоб зникли краплинки відання!

Але люди таки навчились обдурювати лукавицю — вони не хотіли знищувати ті знання, а жадали залишати їх між собою для своїх нащадків. За звичаєм і поконом, ту душу з усіма віданнями треба неодмінно передати синові чи дочці. Через те в останні передсмертні години чародія його переємець мусить подати вмирущому руку — і тоді все й перейде на нього. І тоді вже з'явиться новий чарівник або чарівниця, які будуть рятувати людей від болістей і недуг, випрошувати у Неба їм здоров'я — і люди благословлять їх.

Коли настане час помирати такому обранцю Неба, він має знати сам. Помирати мусить неодмінно під піччю — звідти й відправлятись у пекло. Велина знала цей закон. Одного тільки не могла збагнути: оту несправедливість долі до таких людей. Чому після смерти вони мусять каратися у Пековій безодні? Чому за добро людям вони повинні жорстоко розплачуватись вічним перебуванням в огнищі? Може, за те, що ці відуни-чародії залишають ті відання-знання на землі?

Щоправда, можна ухилитись від тієї розплати. Якщо переємець забере собі ті таїнства і подасть руку вмирущому, а потім візьме тризубі вила і заб'є його. Тоді відун-чародій не потрапить у вогонь Пека, а буде перенесений в райські сади Ураю, де не знатиме пекельного катування. Тільки ж знову біда: переємець сам тепер неодмінно потрапить до Пека, бо гріх убивати батьків своїх!..

Отаке зачароване коло. Велина все це розповіла Могуті і дуже благала, щоб у годину її смерти він не приходив до її хати і не подавав їй руки. Не треба йому перебирати її чародійського відання, не треба занапащати свою душу знаннями. Вона собі помре, Морана забере її душу з тими віданнями, а він хай пам'ятає її добро та інколи з дітками прийде на могилку. Вона знатиме це, і їй буде радісніше там, що її рідня не забуває її на землі,

Могута вислухав її просьбу й подивувався складнощам її долі. Відтоді став добріший і уважніший до названої матері, допомагав їй збирати цілющі трави, прислухався до її молитов. Його добре серце боліло від такої несправедливости долі до людей, які творять добро. Але ніяких обіцянок матері не давав. Хтозна, як воно все обернеться. Нехай мати довго-предовго живуть, пощо нині говорити про смерть?

Так і жили. Час підкидав нові клопоти, нові негаразди, треба було жити, виборсуватись з них. І люди так і живуть, не думають про свою кончину, відчуваючи себе вічними. Бо коли б думали про свій кінець, то чи засівали б зерном ниву, чи писали б хронографи, чи ставили б храми... Як добре, що люди відчувають себе вічними!..

В тихий клопітливий плин життя Велини несподівано увірвалась непосидюща і всюдисуща бояриня Гордина. Приїхала зі своїх сіверянських пущ й постала на порозі хати відунки. Велина відразу ж упізнала її. Вслухалась у лагідні, умедливі слова, в її гарний оксамитовий голос... Певно, саме ним зваблювала колись кароока бояриня київських владців!.. Спокійно розглядала її зморщене, але рухливе, живе обличчя і ніяк не могла збагнути, що бояриня від неї жадає. Проте відчувала — не

з добром з'явилась тут Гордина. Велина не осуджувала її підступности — зрештою, хіба вина жінки, що якийсь парубок з подільського низу захотів стати в один рівень з нею... і навіть оволодіти нею. То він того хотів. І то була його зрада. За це, здається, він мало не поплатився життям — врятував його тоді пес Ведмедко!..

Тепер же Велина вслухалась у м'який, рокітливий голос боярині, чула зовсім інакший його дзвін — ніби десь дзвеніла криця. Вдивлялась у мармурово-смагле лице, в гнучкі ще свіжі вуста і бачила за ними кам'яну впертість, змііїне сичання. Нарешті вловила думку, задля чого ж бояриня-велеможиця об'явилась в її убогій хатині. Син Чуриня! Він у неї і добрий, і мудрий, та немає в нього ніякої впертости й навіть бажання дертися до влади. І це той Чуриня, вітець якого Олег! Усі те знають у Вишгороді, а найперше витязь Свенельд. Отож, коли б добра чародіїця зняла з нього оту лагідність, а додала б жадання й силу бути велеможцем.

Велина стрепенулась. О, така лагідна, така турботлива мати вийшла з гордої боярині! Либонь, чи не вона колись підсунула княгині отруту? Як і Щербилові?.. О, бояриня багато чого може робити, та не може робити одного — добра людям. І тепер те зло, яке вона колись принесла іншим, повертається на неї і на її рід — за обичаєм і поконами Неба. Так воно й має бути. А поки Велина розмірковувала про це, бояриня кинула слова:

— Мій же Чуриня ліпший від того лютого Свенельдича. А бач, той повісив уже й гривну боярську, і терем свій ставить на Княжій Горі, — заздрість чорною судомою звела їй щелепи й горло.

Мстиша Свенельдич!.. Велина не хотіла згадувати його в цьому новому своєму житті. Але навіщо бояриня згадала його?.. Бояриня завершила свою балачку:

— Добра жоно, візьми мого Чуриню собі названим сином. Щоб ти передала йому силу чародійську. Може, тоді увійде в нього мужність і розмисл державний.

— У мене вже є названий син, боярине. Іншого не потребую.

— Це той цибатий? Та він же простолюдин, смерд вонючий. А Чуриня світлого роду, від князя Олега. Має право успадкувати його державу. А ти довіку будеш вшанована.

От про що мріє безсонними ночами бояриня Гордина! От чим клопочеться її голова! Ось чому іде вона на гріх,тому й принижується перед нею, простолюдинкою. А коли б знала, що це та сама давня Веселина, яку Щербило колись проміняв на неї, на Гордину? Мабуть би, також не спинилась — знайшла б у собі виправдання. Жадоба влади спалювала її невситиму душу. Божевільна! Не відаєш, що божевіллям своїм не переінакшиш світ, лиш зчервивиш його.

— Боярине, не те речеш. Маю досить шани і від людей, і від князів. І від сина свого. А твою жадобу не можу вдовольнити. Я учу добру. Шукай інших чародіїв — злих. Добрі не підуть на гріх, щоб недолужця зробити державцем! Повір...

Бояриня завмерла на мить. Не вірила в те, що чула. Але зустріла спокійний, навіть співчутливий погляд великих сірих очей відунки-чарівниці. Чомусь з її вуст не зірвались тої миті прокляття. Вона з шумом втягла в себе повітря, кінчик носа її зблід — і, чіпляючись за кути лави, за діжу, за поріг хатини, Гордина вискочила на подвір'я.

Більше ніколи не бачила її Велина. Зате частіше почала згадувати Мстишу. Певно, бундючним став, коли вже гривну боярську носить і терем на Горі ставить. Певно ж, його серце добродійством не кровоточить. Вона знає це. І безслізно ридає над сином своїм рідним.

Довго розмірковувала і вирішила — оповість усе Могуті. Увійшовши в мужній вік, Могутило розпростався в плечах, побільшав у силі. Як ухопить вола за роги — може невнарок їх викрутити! Мусить же сей добрий муж, її названий син, знати і свого названого брата, мусить і дбати про нього — хто, як не він, зможе прийти йому на поміч найперше? Хто зможе заспокоїти у відчаї, без заздрощів, щиро розділити його радість...:

Коли все те Могута дізнався, від подиву аж очі витріщив. Отакої — якого братця йому доля послала! Першої миті це йому сподобалось, аж споважнів ніби. Та подумав трохи, завагався чоловік: Свенельд і його Мстиша Свенельдич — зненавиджені людом, яко здирці і роздягателі сиріт та вдів. Своєї ж доброти його не навчити, коли власної нема. Ніхто людину не звільнить від зла в ній, окрім неї самої! Ні, немає чого йому радіти від того родича, як і самій матері Велині. Недарма ж вона стільки літ мовчала, недарма взяла собі іншого сина, простого хлопця.

Невдовзі рознеслася чутка, ніби Свенельд із дружиною і Мстишею з'явились у деревській землі на полюдді. Могута не захотів їхати до Свенельдича знайомитись: хтозна, як той бояринчик зустріне свого названого брата, чи не приб'є мечем. Тож молотив снопи гречки, востаннє перевіював зерно, закладав у комору збіжжя. Поліські зими довгі й снігові, а їсти всі хочуть щоденно — і діти, й худоба.

І раптом у нього на подвір'ї зацокали копита, загули гультяйські голоси. Невже дружинники? Адже він усе належне воєводі Свенельду і князеві давно одвіз до погосту, ще затепла. Розгледівшись, упізнав розбишак-мечників Свенельдича і його самого.

— Відмикай комору, господарю. Не відаєш хіба, витязь Свенельд своє полюддя збирає! — гукали йому.

Могута анітрохи не злякався тих зухвалих вигуків, стояв серед двору, на своїй землі, віяв своє зерно. Тільки й кинув через плече:

— Усе належне давно звіз до погосту. Там і беріть.

— Ба, який господаровитий! Там усе забрав ваш князь Маломир. Свенельдові нічого не лишив. Го, відчиняй, бо самі відчинимо!

— Коли не боїтесь гріха — то відчиняйте самі. Кажу ж — усе звіз до погосту.

— Ану метніться, хлопці! — викрикнув якийсь безвусий молодик із боярською гривною на грудях. Ще й на стременах звівся, оглядаючи подвір'я.

На лемент у дворі вибігла з хати жона Могути, заломила руки, заголосила. Дзвінкий та високий голос у його Улади, яку він колись здибав у біднячки Оляни, що самотинно билася в нужді в лісовій оселі під Іскоростенем. З нею ж нащадив двох діток, третє вже на світ просилося. Заголосила, залементувала Улада, а Свенельдич і його мечники ніби поглухли — металися по двору, розчинили комору, витягли міхи із зерном, торби із в'яленим м'ясом і засоленим на зиму салом. Могутило тільки зубами скреготнув. І віяв, віяв зерно, яке сіялось на білу ряднину, як золоті краплини його життя.

Раптом Улада підскочила до безвусого боярина й упала перед ним на коліна:

— Бояринчику лагідний та добрий! Не забирай добра з двору… З чим же будемо зиму зимувати? Діток чим годуватимемо? Не вели тягти з комори! — вона перехопила повітря і враз зашепотіла: — Муж мій Могута є твій названий брат. Бо мати у вас єдина — наша добра відунка Велина. Згляньсяж… змилуйсяж… діти…

Молодик з боярською гривною крутнув навколо неї коня.

— Який ще такий названий братець у мене? Отой, що віє зерно?

— Та він, він же, Могута мій. Він і є названим сином Велини. Всі люди її шанують. І в Київ кликали — зцілила воєводу від отрути. Хіба ж не чув? — обнадійливо лепетала, посміхаючись крізь сльози, бідна Улада. Навіть почала заспокоюватись, долонями змітала сльози зі щік.

Молодий бояринчик зареготав. То в нього мати відунка? Суцільні дива у цій землі!

— А нехай-но та відьма почаклує мені,— зажадав, ре-гочучи.— Може, це та сама, що колись його за поли тягла? А Могутило — це отой, що все віє? Тю! Чи не захоче він помірятися зі мною силою? — реготав Свенельдич, аж за боки брався.

Могутило, почувши такі зухвалі слова, кинув із серцем решето на рядно, повагом підійшов до Свенельдича.

— Чим хочеш мірятися — мечем чи списом?

— Мечем! — крикнув Свенельдич, бо знав, що у простолюдинів мечів немає. У них лише рала, та плуги, та серпи й коси, ну ще хіба яке ратище знайдеться. Ото й усе оруддя. Але Могутило вскочив у сіни — і за мить уже стояв перед ним з мечем в руках. Відточений, тонколезий, він сліпуче блиснув холодним блиском в осінніх променях сонця.

— Оввa! Це не руський меч. Дамаський! Де взяв?

— Ти злазь з коня. Либонь, хотів зі мною силою мірятися,— розсердився Могутило й тріпнув розсипчастим білим волоссям.— Ану злазь!

Свенельдич, відчувши впевненість у голосі Могути й забачивши оту його рішучість, притиснув коліна до спини коня й заверещав до своїх мечників:

— Заберіть-но у цього злодія меч! А заодно і кожуха здеріть з нього. Бач, вирядився змагатися зі мною.

Тої ж миті його дружинники, схопивши за руку й за груди, повалили на земйїо і відібрали в Могути меча й кожух. Це було все багатство, яке він колись надбав у болгарській землі. Та ще були в нього добрі чоботи, і пильне око здирців тут же угледіло їх:

— А ще чоботи зніміть! Он які добрі!

Улада вже й не голосила, від жаху і відчаю заціпеніла. Безмірна людська ненасить...

Отак Могута й познайомився зі своїм названим братом...

Велина незрушно слухала оповідь Могути й Улади. Який великий жах перед життям у людей! Не бачать перед собою ні доброти, ні співчуття. Як загнана для убою худобина — оті оратаї, годувальники, простолюдини. А що здатне їхнє слово? Воно не доходить до розуму здирців.

— Злі розумом з'їдять себе,— обізвалась Велина.— Не журіться, діти! Від переситу зла людина робиться гіршою від чуми. Але все стане на своє місце.

Відтепер відунка Велина знала, що в неї таки єдиний син — Могута. І дякувала життю, що навчило людей зберігати покони пращурів і передавати свою доброту нащадкам. Ще Могута з Уладою не встигли відійти від її обійстя на сотню кроків, як на порозі постав мечник.

У добрій вовняній свиті, шапка з куницею, підперезаний широким шкіряним паском із сріблистою застібкою. Дивні мережива були на тому паску — лев серед виноградної лози. Ніби десь колись бачила його. Про когось він нагадував їй.

— Витязь Свенельд велів тобі зараз прийти до нього.— холодком війнуло їй в груди, затерпло в колінах.

— Перекажи доброму витязю: відьма Велина запрошує його сюди. Мусить постати переді мною сам.— пальцем ткнула перед собою на долівку, притрушену сухою лепехою і полином.

— О відьмо, не знаєш, що верзеш. Свенельд — володар цього краю. Маєш коритися йому.

— Скажи йому: тут, у пущі, владарюю я.

— Велено взяти тебе силою, коли не схочеш добром.

— Тоді бери силою! — вона метнулась до печі, вхопила рогача й наставила на вістуна.

— Тю-тю-тю... оце відьомське лігово! — мечник прожогом вилетів з хатини.

— Отак-о! — зітхнула Велина.— Щоб не внаджувався. З подвір'я вбіг Могута.

— Що він тобі зробив? Ми з Уладою не добігли...

— Не турбуйтеся, я його вигнала рогачем!

— А коли він іще дружинників приведе сюди? — зашепотіла Улада.

— Піднімемо на стань усіх селищан,— пробасив Могута. Йому було легко на душі — коли той мечник перелякався жіночого рогача, то що буде, як вони всі наставлять на них ратища й мечі? — то вони відважні та зухвалі на безоружних. А коли що, розбіжаться, яко таргани! — Його

обличчя сяяло переможно, ніби це він щойно відігнав нечестивця. В ньому пробудився дух воя, впевненість у своїй силі, та впевненість і той дух, яким завжди тримається кожен народ на землі...

— Гадаю, Могуто, не треба нам чекати нової напасти. Іди до людей, роби заклич, сину. Виженемо цих здирців людських,— сказала Велина, глядячи кудись в куток. Ніби там бачила щось таке, чого іншим не дано угледіти. Тому й голос у неї був спокійний і впевнений:— І я також піду по селах, діти. Не буду тут ночувати. Вони прийдуть сюди, я знаю...

Велина зняла з жердини свою темну хусту, низько пов'язала її над очима. Накинула на плечі товсту свиту. І пішла... За нею попростували Могута й Улада.

А вночі хатину відунки обступили Свенельдові мечники. Обійшли тихо, а коли наблизились до віконечок, почали голосно гукати й бити по рамах. Ніхто на ті гуки не обзивався. Тоді вони відчинили двері, бо й не були заперті, вскочили до хатини. В печі дотлівали жарини. Вдома нікого не було. Стояли в кутку горшки та рогачі. Та ще снопики різного відунського зілля засушеного.

Поперекидали й побили горшки та макітри. Хтось витяг із печі жару й кинув у снопики сухого трав'я. Воно спалахнуло, освітило порожню хатину й злісно-радісні обличчя синів чоловіческих.

— Спалити сю відунку на огнищі!

— Однаково їй горіти у Пековому царстві.

— Чекай-но, хай згорить оце все зілля чародійське. А може, воно зачароване і не згорить? — метався Свенельдич по хатині й підкидав у вогонь нові пучки сухостою.

— Не треба, Свенельдичу. То ж поміч людям.

— А вона на мене рогачем отако-о! Ще й називає себе матір'ю нашого Свенельдича...

— А ти злякався баби. Х-ха!

— Вона ж відьма. Хтозна, що може з людиною зробити.

— Дивіться, он загорілось рядно на лаві.

— Хай горить усе! Тікаймо!

Стара хатинка Велини горіла цілу ніч, як велика свіча. Здавалося, що горіла світла душа доброї чародійки. Щоб люди стереглися ненаситства й захланности. Бо то непростимі гріхи людські, котрі перетворюють людину в нелюда...

* * *

Пресвітер Григорій повернувся до Києва нескоро. І повернувся ні з чим. Царгородські велеможці відмовили в проханні київського князівського дому — не дали невісти для Гліба. Мовили: Київ далеко від Царгорода, живе там нехристиянський народ, дикий, варварський. Через те царі не дадуть туди своїх дочок.

Ольга міцно стулила вуста, аж збіліли їй вилиці. Примружила напружено очі й мовчала. Вчепилась у край столу в гридниці, куди був покликаний пресвітер. Отож вознесливі царгородські велеможці мають русичів-полян за дикунів. І золото дають Києву, як і іншим диким ордам — печеніжинам, уграм, чорним булгарам, аланам, щоб ті воювали між собою або воювали з ворогами Ромеї.

Ось і Країна Руси має тепер в обов'язку не пропустити чорних булгар до Тавриди, щоб ті не поруйнували багату країну Корсунську, яку захопила Ромея.

О княже-муже, ти даремно возгордився легкою перемогою над ромеями. Переможена не вона, а ти. Бо перемога вимірюється не золотом. Мир і ряд із Царгородом зробив тебе безпечним, вдоволеним і збайдужілим до державних справ. Горе безпечним! Вони наближають торжество насилля і твою правду перетворять на гіркоту. Безпечних і байдужих одоліє той, хто живе тихо, в мирі й трудом, а не мечем, постійно множить достаток...

А Григорій все ще оповідав про свою подорож. Стрепенулась, струсила з себе задуму, коли пресвітер сказав:

— Дунайська Угрія стає християнською. Князь їхній Такшонь хрестив свого сина Гейзу і чотирьох дочок. Ромея — боїться його меча, княгине. А менша князівна дуже славна...

— Звідки знаєш?

— Я ж оповів уже... Тоді пішов я із Царгорода до Пешта. До мадярського володаря.

— Коли? — невпопад перепитує княгиня. І Григорій з досадою повторює:

— Ну, коли дали відмову в Царгороді.

— Добре зробив, отче...

— Володар мадярської країни радо віддасть нам свою дочку-красуню. За Святослава. Я домовився.

— Чому за Святослава? Він же ще малий. Гліб же...

— Григорій похитав головою.

— Гліб хоче стати ченцем, шлюбу не хоче брати. Хоче будувати у Києві монастир.

Княгиня перемінилась в обличчі. Вона це знає, та ще не втратила надії, що княжич Гліб душею повернеться до владарювання. І буде з нього великий князь-просвітник, яко болгарський Симеон... Лиш своїм мечем він зробить Слово... А Святослав — ще отроча, можна й почекати. Ось вона поговорить з Глібом.

— Як же звати мадярську князівну?

— Сфандра.

— Мудро зробив, отче, що домовився за невісту. Бачу, дбаєш про майбутність київського князя.

Пресвітер витер вологе чоло — княгиня таки дорікнула йому за минуле. Звісно, він дбав і про себе, коли відтручував від неї отого Степка Книжника, царство йому небесне. Бо той замахнувся на його святе місце, на його першість — саме він, Григорій, має стати київським митрополитом. Він! Виучень царгородських схол, охоронець князівської чести і майбуття їхніх дітей. Що ж Степко — він лише його виучень. Все життя ходив у постолах, а щойно навчився у нього письма, уже взув болгарські чоботиська...

— Княгине, час уже випросити у царгородського патріарха, щоб поставити в Києві митрополію.

Княгиня суворо глянула в лице пресвітера. Ось чого він переслідував Степка! Тепер Григорій один стає пастирем усіх християн-русів... Але правда й те, що Руси не обійтися без християнського архіпастиря.

— Я теж думаю про це, отче... Треба слати нам сольбу до патріарха. Кого послати?

— Може, нехай сам князь попросить...

— Не знаю... У князя свої клопоти, чи згодиться він. Нині збирається на полюддя у деревську землю. Хтозна, коли повернеться. Подумай...

Княгиня пішла до Глібової палати. Угорська князівна — це мир і соуззя з великою державою, це завше підтримка київського двору і честь для Києва і для Пешта. Угрія входить у християнство. Русь іде тією ж дорогою. Гліб мусить це розуміти. Монастирі можна ставити і без нього, аби правителі були до цього схильні. У Києві уже чимало християн і охочих до святих, подвижницьких трудів також багато.

Коли переступила поріг Глібової вітальниці, рішуче сказала:

— Глібе, нехай гордість твого серця не обдурить тебе. Бог посилає тобі добру жону — угорську князівну. Задля блага Країни Руси мусиш її прийняти.

Гліб здивовано підвів очі від книги. Мати дивилась на нього з надією і впевненістю. Він знав, що за її словами чаїться її тверде рішення. І також — правда. І що вона вже все виважила на терезах державницьких потреб. Отож він має чинити згідно з користю своєї держави. Бо є сином володаря великої країни.

— Я...— хотів щось сказати, але слів у нього не знайшлося. Якась глибока обада втискувала його душу в землю. Знав, що він тільки мусить... тільки зобов'язаний виконувати волю своїх владних батьків. Іної путі у нього нема...

— Її ім'я Сфандра.— мати-княгиня була щаслива. Вона перемогла Глібову впертість! Бо він розумненький хлопчик у неї.

Гліб закрив книгу. Мав хилити свою голову перед Долею і перед Богом. Бо ніхто не відкриє йому таїну світу й людини. Ніхто не почує

гласу його сумління, ніхто не побачить, як убивається в тобі веління і прагнення твого серця.

Оглушливе мовчання запало навколо нього.

Ольга вийшла на ґанок і тільки тоді відчула оту мовчанку довкілля. Мовчали тьмаві небеса. Мовчала і земля, прикрита вже посірілим ніздрюватим снігом. Напружене гілляччя верб і калин ані ворухнеться. У цій тиші вона раптом почула дзвінкий лемент синички. Та це ж весна знову приходить у Київ!

І враз загуділо, зашуміло в скронях — уже вкотре вона зустрічає київську весну! У відповідь дихнув легенький повів вітерця. Підставила йому свої вуста і шию, зірвавши теплу хусту з голови. Київська весна вже пахла підталим снігом, відживленою корою сосен, ялин, кленів і беріз. Якось не помітила оте грайливо-ніжне, м'яке підкрадання пустунки-весни.

Завжди любила саме отсю ранню пору пробудження землі в березолі, коли над снігами починають кучерявитись білі дими від спалених беріз, бо отой попіл ратаї нисипають на ниви. Через те така родюча і врожаїста ця дніпровська земля. Щедро наливається колосок пшениці й жита, ячменя і вівса. А вишні! Які солодкі й соковиті, як любов... І таких пахучих яблук немає ніде в світі. Певно, немає і такого кохання, яке виповнює людей на цій землі.

Раптом сполохано озирнулась — чи не почув хто цих її грішних роздумів? Не личить же великій княгині, володарці багатої і квітучої Країни Руси навіть подумки віддаватись спокусам кохання, Хоч останні роки ця грішна зваба не давала її душі спокою, каламутила мислі, колотила серце. Єдине, чого боялась, щоб ніхто про це не здогадався. І щоб не здогадався отой мовчкуватий, жорсткий з вигляду тисяцький Щербило. Давні підозри князя-мужа через колишні натяки пресвітера

Григорія її пекли й досі. Обезчещували й топтали найбільшу святиню її серця... Ні, вона нікому не поскаржиться на це.

Тепер, коли її великі літа спустились на плечі важкими крилами, у неї прокинулась заздрість. Заздрість до простих жінок, до простолюдинок і челядниць. Бо вона не може так просто жити, як вони, — легко й невимушено. Ніколи не могла так сміятись дзвінко, безтурботно або воркітливо, солодко-втомливо. Ніколи не могла дозволити собі бігти легко, пружно, з підстрибом, як коза. Мала завше йти величаво й царствено. Не дозволено їй було прослизувати ящіркою чи ступати пестливо-вкрадливо, навіть йдучи до мужа-князя. Мала ступати твердо, з високо піднятою головою, на голові нести важкий із срібла та коштовного каміння начільник з підвісками, що дзвеніли й переливались усіма барвами райдуги. Одяг завжди мав бути на ній не простий і зручний, а оздоблений шовковим вишиванням, перлами, що відтягували поділ і рукави сорочки.

Та найтяжчим було те, що не могла нікому виказувати своїх почуттів. Нікому. Ніхто не знав, як чулося їй у тяжкі й довгі осінні ночі, найпаче ж напровесні... Хіба що покоївка Смілянка трохи здогадувалась, помітивши підпухлість під очима чи подряпані груди. Князя-мужа ніколи не бувало вдома — то на полюванні, то на полюдді, то в походах. З нею завжди лишались самотина, діти і держава. Ота велика Країна Руси, яка постійно потребувала господарського ока і дбайливих розпоряджень.

За цими клопотами ховала жіночу самотність і журу. Про себе думати не дозволяла. Навколо неї було чимало мужів, таких як Степко Книжник, які воліли б віддати за неї життя. Від них вона приймала поради, але не помічала їхньої відданости. Так було їй легше. Таким здавався їй спочатку і воєвода Щербило. Часто пригадувались їй його слова про відданість руській княгині і руській землі. Відчувала, що в тих словах було сказано більше, ніж він сказав. В душі гордилась собою. Скупий на слова і такий жорсткий муж, який колись досяг великого владарювання над владною бояринею Гординею і який владарював у Києві після Олега, кидав під ноги їй свою вірність!..

Щось потім сталось. Похід, хвороба — і якесь ніби суцільне збайдужіння до неї. При стрічах очей не ховав, плечей не опускав, але в погляді з'явилось щось величне й непідступне. Дивився на неї і немовби крізь неї.

Її це ображало. Ба, навіть обурювало! З якою ж легкістю відрікся від своїх великих слів і від її слави. Чи, може, ховався душею від неї за ту свою випадкову відвертість. Знав-бо, руська княгиня для нього недосяжна!.. Ольга губилася в здогадах. Більше стала молитись і сповідуватись перед іконою Божої Матері. Та чим більше сповідувалась, тим загадковішим ставав для неї воєвода Щербило, тим далі він віддалявся від неї. Тоді в її серце прийшов розпач. Життя її вже минало, нічого вже не обіцяло їй для втіхи душі й тіла. Тяжка, велика обида пригнічувала її і зістарювала не по літах...

І ось ця вкрадлива весна знову легковажно пурхає по Києву. І знову в душі вдарили тривожні дзвони — дзвони найбільшої втрати: справжнього кохання воєводи Щербила. Чого хотіла княгиня? Сама не знала. Він не міг бути їй ані мужем, ані коханцем. На те не мала права. Але без нього у неї закривався світ ув очах. Без його відданости, прихильности, без його погляду й голосу... без його присутности. І чим далі він віддалявся від неї, тим більше від неї віддалялось життя. Їй нічого не треба було. Часом хотіла покинути і свої палати, і тривоги за дітей та державу. Десь би заховатись в пущі, в снігах, серед дрімучих сосен і нелукавих звірів — і розчинитись десь в безодні землі... Хто вона на цій землі? Лише миттєвий спалах іскорки в світах. Ніхто її щиро не оплаче, ніхто не затужить. І що світові чи людям до неї, до її пристрастей і любови? Вона створена страждати так, щоб цього ніхто не знав. І створена — щоб владарювати. Вона ж не хоче ні того, ні того. Хоче бути простою, звичайною, дуже звичайною жінкою, для якої відкриті всі радості серця і свято душі... О, як бунтувала в ній сильна й пристрасна жага жіноча! І володарка, яка сиділа в ній — спокійна, розважлива й відважна,— нічого не могла вдіяти, не могла накинути на ту бунтівницю вуздечку смирення...

Тоді княгиня падала на коліна перед іконою Божої Матері з дитям на руках і била доземні поклони. І кликала-накликала ця сильна, могутня слов'янка на свою сивіючу голову болісті і старость. Не могла далі терпіти мук нерозділеного таємного кохання. Поможи їй, захиснице жіночих сердець і жіночих доль, Мати Великого Спасителя людського!..

Не спала ночами... Ранок починала з того, що обмірковувала, чим би привабити до себе клятого воєводу. Кликала до своїх палат.

— Маєш нагороду від князя, воєводо. За чесну службу.

— Невеличкий шмат лісу й кілька сіл за Десною. Як ти на те?

Воєвода чемно і щиро кланявся — дякував. Але погляд своїх очей ховав, не ловив її допитливого позирку.

Іншим разом вона віддала йому села і селища по Стугні. Знову кланявся, дякував — і дивився крізь неї. Вона перестала його розуміти. Якийсь страх увійшов у неї. І спрагле жадання перемогти його відчуженість. Здобути перемогу над ним стало смислом її життя. Ладна була все віддати цьому байдужому до неї воєводі, вознести його на вершину слави, щоб почути його щире слово і вдячний людський погляд, сповнений любови. Отої любови, що сходить тільки з Неба. Назавжди.

Тисяцький Щербило ішов до палат княгині з великою тривогою. Ішов на поклик своєї володарки, та мав і нагальну справу. Вранці прибіг з-під Іскоростеня старший мечник князя Претич і передав: нехай-но воєвода чимскорше збере молодшу дружину і йде йому в поміч на полюддя. Князь, мовив, завернув у деревську землю, де вже Свенельд забрав од людей багацько добра. І люд деревський зворохобився. Либонь, починається повстання! Чи не сталося чогось із князем? Пішов же у той розтривожений ненавистю бджолиний рій, коли б в очі князеві не вжалили!.. Чи не трапилось з ним якої біди?

Але у княгині були інші слова. Несподівані. Вся вона світилась якоюсь новою, ніжною силою і непереборною відвагою.

— Воєводо, хочу нашу державу Країну Руси підняти багатством. Хочу, аби в усіх городах були великі торги і щоб скрізь там були гості від далеких і близьких земель. Маєш розіслати київських купчин і гінців-биричів в усі країни для закличу. Будеш сам дивитись за цим і торги відкривати. І гостей розсилати, гостині двори ставити.

Щербило був здивований. Він же ніколи не займався торгами! Хоча майже всі київські бояри наживали собі добра і золото торгуючи.

— Я лишень воєвода, княгине.

— Знаю. Ти наш чесний воєвода, Щербиле, через те і не маєш великих багатств. Тож я подумала про тебе. Володарі мають дбати про своїх вірних помічників. Хіба не так?

Вона була вражена, коли помітила, як потемніло обличчя Щербила, з якою розгубою він оглядався навсібіч, ніби хотів кудись заховатись чи вибігти звідси пріч...

Не здогадалась велика київська княгиня, що спалила, може, останній місток між собою і честолюбним воєводою, бо сказала: вона володарка його! Вона сильніша від нього, і через те саме вона, жінка, дбає про нього — подає йому, яко жебракові, смачні шматки зі свого князівського столу. Це, може, порадувало б його колись, але не тепер. Тепер він був інакшим, гордим і вільним киянином, який не поступиться ні розумом, ні силою жодному високородному володареві.

Княгиня не розуміла його. Вона подумала, що воєвода не бажає клопотатись тими торговищами і гостиними дворами, бо не матиме від тих великих своїх трудів ніякої мзди. Через те поспішливо додала:

— А собі братимеш від торгового мита половину. Це добре, воєводо. Враз розбагатієш.

Очі Щербила звузилися, затьмарилися, і він сказав неквапним і байдужим голосом:

— Нехай княгиня собі забирає оту половину. А торговищами краще за всіх порядкуватиме боярин Дудко. Не буде, може, бояр каламутить тоді.

— Дудко? Каламутить?

— Авжеж. Разом із невсипущою Гординою.

— Он як! Але чому не хочеш?

— Мені потрібно зараз зібрати молодшу дружину по слову князя і йти в деревську землю.

— Пощо так? — стривожилась Ольга.

— Прислав князь гінця. Деревські люди бунтують, не хощуть дати князеві другої данини.

— Пощо данина та друга?

— Першу зібрав Свенельд. А потім узяв наш князь. І здалося йому, що мало. Пішов удруге.

— Ти підеш до князя, а тут кого лишиш?

— Може, Претича...

Щербило переможно посміхнувся, вклонився і пішов. Залишив їй стільки загадок, таємниць і терзань, що вона... зненавиділа його. І весь білий світ зненавиділа. І зажерного безглуздого князя-мужа, що нерозумно отак проти себе підняв людей. Зненавиділа лукавого Свенельда, що зумів упіймати князя в свої тенета, зненавиділа себе, що так принижувалась перед цим воєводою, а він глузував потай з неї... Своїм усміхом і байдужим, рівним голосом він раптом знищив у її серці бажання робити добро. У неї тряслися руки і холодно німіло в грудях. Що ж, воєводо, ти надто високо злетів і забув, кому маєш завдячувати. Гадаєш, літатимеш у високості завжди? Не відаєш, ким погордував. Бо не знаєш, що таке справжня любов повелительки і справжня помста за зневагу.

Тепер у ній прокинулась владна княгиня, володарка чужих доль. Нехай усі забудуть, що вона ніжна жінка, що в її руках милосердя, а не гострий меч.

Княгиня упала на коліна перед Владичицею, Божою Матір'ю, била поклони... і просила невідомо що. Помсти для гордого Щербила? Ні, хай береже його сила небесна... Просила повернути їй його прихильність і... любов... О Мати Спасителя людського! Хіба це гріх — любов? Хіба так багато вона просить? Хіба вона у когось забирає його? Невже за своє многотрудне життя не гідна вона такої мізерної щедрости, як щастя любови? Пошли, о пошли їй крихту тієї благодати, І більше не проситиме вона нічого в житті для себе. Все інше здобуде сама — і для своїх дітей, і для людей, і для держави...

* * *

Дивні передчуття народжувались у душі Маломира де-ревлянського. Слова волхвині-чародійки, що стояла перед ним, ніби зривали з його очей полуду. Він знав, що в народі деревлянському йому не було великої довіри. Завжди називали— Малком, ніби отрока-малолітка, а не дорослого мужа. Тепер збагнув, що в тій назві не ласкавість, а насміх і зневага,— мовляв, не дотягнув розумом їхній князь до справжнього

державця. Хоч і сивина вже посріблила його вуси. Тепер дивився на себе ніби з іншого боку. Бачив, що та мудрість, яку він сам у собі бачив і якою пишався, луснула, як бульбашка на болоті.

Отой його вимушений мир із київським князем, поступка Свенельдові своїх володінь, за що — він думав — не будуть тягтися до його столу, були просто лукавими сітями. Обплутали вони його і його землю міцною сув'яззю нитей, в яких він нині борсається, яко рибина в неводі. Він борсається, сумнівається, не наважується порвати той мир і ті обіцянки, а його земля уже піднялася на стань...

— Вовчисько спонадився до отари, княже,— каже йому ця волхвиня. — Якщо не вбити його, винесе все стадо...

Убити київського князя? Це довга й затяжна війна з багатою і великою Країною Руси... Ні, таки краще мир... При війні не всидіти йому на дідівському столі. Київ має більшу силу, ніж Іскоростень,— і торговищ, багато золота й срібла від Ромеї, і воїв — чужих і своїх... Змете Іскоростень одним махом! А буде хоч якийсь мир, він, Маломир, лишиться тут князем. Та що робити, коли його народ сам піднімається супроти київських здирців? Як бути йому, князеві, володареві цього народу?.. Його справа — утримати мир.

Народ робить свою справу — ворохобить, повстає, але то не його вина. Він собі в стороні, бо знає, що воювати з Києвом йому несила. Та коли його народ пошарпає киян, ослабить, погромить,— ну тоді він візьме перемогу у свої руки. А як не буде перемоги, то він не винен, що народ його деревлянський воює з якимись дружинами. Він не воює, він стоїть за мир. Немилість стольного града його й обмине. Краще трохи схитрувати чи злукавити, тихо відсидітись, а його повсталі люди трохи зіб'ють пиху Ігореві.

Не щастило йому з Києвом від самого початку. Якби був послухався княгині-матері, все було б інакше. Але в нього якась м'яка вдача — хто

осідлав його, той і поганяє. Спочатку піддався лукавству і настирності уличанського князя Превлада і його підступної жони,— через це проґавив пташку, що летіла до нього в клітку,— болгарську княжну. А виявилось, що та пташка — золотокрила Доля; хто її упіймав, той одяг на себе золотий вінець Долі. А тепер — дожени!

І бояри його недавнечко намагались умовити київську княгиню перебігти до Іскоростеня — нарешті збагнули, що воно таке: вінценосна жона! Навіть злісний волхв Борило згідливо мовчав. Та що тепер ганятися за тим, що згубив! Потім уступив Свенельдові частину полюддя в своїй землі. Невезучий якийсь він, то краще вже йому сидіти в тому Іскоростені тихо та пильно за всіма приглядатися, вичікувати слушної години. До повсталого ж народу йому небезпечно прилучатись. Однаково розгромлять ворохобників.

Волхвиня-чародійка і її люди обнадіяно дивились на князя. Вони хочуть, щоб він таки підняв увесь свій народ в цю годину великого пориву його до волі. На те князі-провідці й народжуються на світ, щоб вести свій народ до волі, до убезпечення своєї незалежности. Чому ж мовчить Малко, син великого Оскольда Києвича? Чи й справді мало в ньому відваги й державного глузду?

Велина-чародійка не могла здогадатись, що їхній князь, хоч і знаменитого роду, але є людиною дуже земною, бо його гординя виростала на славі своїх батьків і дідів, а не від власних трудів. Тож він залюбки користався славою, яка йому дісталась легко, у спадщину, і задля якої він сам не перетрудився. Не здогадувались люди, прості душею, що ось такі керманичі, котрі годувались і тримались милістю своїх попередників, в годину скрути перше думають про те, як залишитись самому зверху й далі, а вже про народ свій щонайменше згадують. Волхвиня бачила вагання князя і подумки почала шукати причину того вагання.

Хіба їй, жінці-матері, легко було прийняти таке рішення. Важче, аніж йому, князеві-володареві. Жінка народжує життя, дарує людині світ,

сама йде на смертне ложе в ім'я майбуття своїх дітей. Тож, княже легкодухий, невже ти не здатний до самопожертви в ім'я своїх синів, оцих повсталих мужів і отроків? Не сиди ж тихо, піднімись, захисти свій народ. Адже його грабують і нищать. У малих дітей виривають із рота шмат хліба. Як вимруть діти людські, над ким будеш князювати-владарювати? Подивися ж: виганяють босими на сніг! Хто ж, як не ти, захистить їх? Ні, вона не рушить з місця, доки своїми вухами не почує від свого князя його останнього слова!

Велина дивилась на князя з надією.

— Богам нашим єсть противне таке убивство,— сказав, і гарячий піт ударив йому в груди. Може, через те, що те сказав наперекір власному сумлінню. Може, за тими словами ховав свій страх втратити владу над ними.

Волхвиня від подиву заніміла. Справедлива душею жоно, пощо дивуєшся мові свого володаря? Хіба не знаєш, що сильний духом сам утверджує свою справедливість власною силою, а слабкий душею шукає тієї справедливости у богів?

Та більше вона не потребувала слів од нього. Глянула на його зігнуті плечі, на пригаслі очі, які ховав під опущеними повіками. Красивий, стрункий, гордий князь Маломир тепер враз змалів і постарів. Їй стало шкода його великих пращурів. Отак роки залежности, коли він князював із ласки свого сильного сусіди, змалили й зницили його душу, Недарма ж народ всуціль називав його Малком. Недоросток, недоробок, та й годі. Шкода їй було його матері-княгині Ярки... Добре, що не дожила...

Велина тяжко відвела від нього очі, обвела поглядом своїх супровідників, що мовчки стояли за її спиною, і почвалала до дверей князівської світлиці. Біля ґанку їх очікував великий гурт людей. Кілька мужів нетерпляче кинулись до неї, але Могута ще здаля махнув їм безнадійно шапкою.

— Ходімо, люди,— сказала Велина.— Самі себе маємо захистити.

Хтось не витримав:

— А що ж він сказав?

— Боїться він, А прикриває свій страх гнівом богів…

— Тоді швидше додому, бо наші хати попалять!

Доки йшли Іскоростенем, товписько людей збільшувалось. "Велина… Велина веде…" — перебігала по граду новина. Чимдалі більше людей приєднувалось до них. Бо там, де Велина-відунка, там завше добро і правда. Бо вона, відунка, відала, що треба робити, щоб позбутися усякої нечисти…

А дружина київського князя Ігоря знову об'їжджала деревську землю. Перед нею всюди зачинялись ворота в градках і селищах. Перед самим Іскоростенем її перестрів великий гурт мужів. Списами і кіллям загородили їй дорогу.

— Чого хочете? — гукнули від князя. Наперед вийшла висока сіроока жінка. Ні стара, ні молода, у високому рантусі, поверх нього темна хуста. Суворо спитала:

— Куди йдете і чого жадаєте?

— Дружина князя Ігоря, не бачиш хіба? По данину прийшли для Києва.

— Ви вже забрали свою данину Києву. Свенельд також забрав свою данину. Вертайте добром назад.

— А ти хто? Звідки взялася і чого наказуєш нам! Ану візьміть-но її!..— крикнув Ігор, обурившись на таку нечувану зухвалість жінки.

Але тої ж миті десятки списів ощетинились навколо жінки. Деревляни щільно стали навколо неї — плече в плече.

— Якась відьма! — реготнув хтось із князевих молодиків.

— Це ж Велина, котра воєводу зцілила,— хтось докинув...

При тих словах верхівці рушили на Велину і її людей, Та списи враз ворухнулись і лягли мужам на плечі, готові завдати удару коням чи верхівцям. Мечники натягли повіддя — завернули коней. Хтозна, куди метатимуть свої списи та ратища ці дикі лісові люди. Може, й справді вилізли з якихось боліт лісовики і відьмаки. В цих лісових деревлянських пущах чимало всякої нечисти.

Дружинники відступили, а через якийсь час посунули на це товпище деревлян в обхід. Але знову на їхній путі, немов з-під землі, піднялись мовчазні лісовики і націлили на них свої гострі ратища. Знову від'їхали. Знову кинулись в об'їзд. Але дорогу верхівцям щоразу заступали гострі списи і ратища,

— Треба дочекатись більшої дружини із Києва,— сказав Ігор.— Має скоро підійти воєвода Щербило.

Стали табором і розвели вогнища. Осіннє небо порошило поземкою. Обтяжені возами із даниною, дружинники не могли швидко рухатись. Треба було зібратись на силі. Але не боялись вони отих безкінних товпищ лісовиків-деревлян із ратищами та списами. З лісу вони не вийдуть на галяву, на відкритий бій. А щоб було спокійніше в таборі чекати, князь послав кількох молодиків в околишні оселища.

— Запаліть там свічки, щоб бачили, куди вертатись їм треба.

— Га-га-га! — безтурботно підхопили дружинники.

І вже надвечір на півнеба запалали заграви. Загорілись дерев'яні хати селян. Горіли, як сухі смолоскипи, бо завжди ставили свої хати із сухих соснових бервен-колод. Горіли хати вночі, горіли вранці і вдень, і знову гуляли заграви над лісами все далі й далі в окрузі. Лютість і мстивість князя збирала навколо його табору все більші натовпи німих лісовиків, і в їхніх душах та лютість викликала подесятиренну ненависть, бо виганяли їх з теплих осель так просто, заради того щоб нагнати страху і тим побавитись на дозвіллі... Не знав старий Ігор, що гнів, як і кров людська, пролита чоловіческою рукою, упаде на голови тих, хто викличе її безвинно. Це великий закон життя, який знають усі мудрі народи. Проте Ігор не знав ні мудрости, ні самого життя, постійно бігаючи в ближні і дальні чужі землі... Та не набрався там також ні чужої мудрости, ні чужого добра. Все було йому мало, бо збільшувалась його погорда і захланність. На старість надбав срібла — як сміття; золота — як багна, а розуму — як у горобця.

Була зоряна, рідкісна зоряна осіння ніч. Загасили вогнища. Сон зморював солодкою важкотою повіки. І думка відлітала у високий зоряний світ, щоб набратися снаги на день грядущий. Під шкіряним наметом, напнутим над саньми князя, стелився п'янкий дух від березового жару, що дотлівав у широкому глиняному відрі, яке мало віддушини знизу. На ведмежих хутрах міцно спав старий Ігор. Кварта меду, що випив звечора до свіжини, розігріла тіло й затуманила неприємні буденні клопоти. Воєвода Щербило все ще не приходив зі своєю дружиною. Князь спав міцно.

І раптом чогось прокинувся. Спочатку не збагнув, де він. І ще більше здивувався, коли перед собою побачив суворі темні очі жінки. Це була та сама відунка, яка ще вдень своїми словами хотіла повернути його назад.

— Хто ти? — здавленим голосом запитав князь. І йому здалося на мить, що він бачив, що він знає добре це обличчя, і ці затиснені вуста, і цей твердий, відкритий погляд очей.

— Княже, покинь нашу землю. І йдти від нас геть.

Князь пересмикнув плечима. Як вона потрапила в його сани? Як сміє йому наказувати?..

— Я київський князь. І деревлянська земля під владою моєю.

— Влада не вічна. Послухай мене: рятуйся!

— Геть, відьмо! Тут моя влада і моє багатство.

— Маєш думати про життя, а не про багатства. Утиш свою гордість, хай заговорить твій розум.

— Я тебе, відьмо, не боюсь. Гей, дружино! Чатарі! Сюди!

— Тут немає ні твоєї дружини, ні твоїх чатарів, княже. Тут, навколо твоїх саней, народ деревлянський. Ти в нашому таборі.

— Брехня! — закричав перелякано Ігор і відчув, як холод страху входить в його пальці, в серце, в мозок. Його сива кучерява борідка затряслась, жовтаві рисячі очі побіліли...

— Княже, кажу тобі востаннє. Зумій послухати голос своєї душі. Не будь поспішливим у гніві. Іди геть із нашої землі.

— Ти відьма, я знаю. Але я тебе не боюсь! — князь забився в куток у своїх санях і, як старий сивий вовчисько, шкірив жовті з'їдені зубія. Страх давив його думку. Страх перед цієї жінкою, перед її спокоєм і правдою. Жодного іншого відчуття у нього не було. Через те почав кричати знову: — Згинь, відьмо! Я накажу спалити тебе на вогнищі! Я не боюсь, не боюсь тебе!..

— Ти правду мовиш, мене боятись не треба. Я тобі жадаю добра. А ти його не хочеш взяти, — мовила Велина.

Таки ж бездарний і безрадний цей князь — жодного покаяння, жодного поруху мислі!.. Цей володар не по закону,— силою тільки жив і володів землями й людьми. І жив та володів нерозважливо, бо не вмів ні кермувати, ні думати про державу. Тож не вміє з гідністю і померти. Одне лише жадання виповнювало його завжди — загребти чуже. Звідки в такого мужа з'явиться людська гідність?

Хтось відкинув висяче рядно над влазом і просунув до них голову.

— Велино, залиш умовляти його. Князь не хоче себе рятувати. Хай прийме своє...

— Твоя правда, Могуто. Жаль витрачати на нього слова...

Волхвиня висунулась через влаз і зникла.

Ігор залишився сам. І ось тоді його охопив звірячий страх. Якимось краєм думки відчув, що його час настав. Час розплати за все. Бо й доля має свій терпець, який інколи вривається.

Знову хтось відкинув рядно, і голос Могути різко сказав:

— Виходь-но, княже!

— Куди? — Ігор тремтів усім тілом, як у пропасниці.— Я нікуди не піду звідси! — заверещав, як пійманий злодій. Смішно було згадувати, що цей князь називався великим володарем. Звичайний боягузливий злодій, шкідливий вовчисько, який бризкав лютою слиною на своїх ловців.

— Гаразд, сиди. Ми тебе й так заберемо! — засміявся Могута. І тут князь Ігор відчув, що його намет ворухнувся, зрушив з місця і посунувся. Під полоззями саней зашурхотів сніжок. Його кудись тягли. О, так, певно ж у такий спосіб його вночі й викрали, випрягши коней, коли після медухи він і його чатарі-охоронці завалились спати.

Нарешті сани спинились. До намету влізло кілька молодиків, мовчки всунули в його рот ганчірку, скрутили сирицею руки за спиною і витягли на сніг.

Князь лежав просто неба. Над ним шуміли пружинистим віттям три берези. Сіріло й ворушилось білими хмарами низьке, похмуре небо. Легенький сніжок кружляв над землею і припорошував сиві кучері, й вуса, і бороду, і одяг старого князя, ніби то спускалась на нього пороша вічности.

— Ану-мо, нагніть оті дві берези! — почув князь оклик того, кого називали Могутою.

Щось дивне надумали ці лісові мужі. Справді, чому не послухався умовлянь тієї відьми? Чому було не повернутись назад, хіба мало добр притяг із Царгорода? Навіщо оце все тепер?.. Навіщо?..

А далі князь дико скрикнув... Той крик розлігся через землі й моря, через роки і віки...

Візантійський хроніст Лев Диякон повідомив, що повсталі деревляни прив'язали Ігоря за ноги до двох нагнутих беріз і... розчахнули надвоє...

* * *

Над Києвом хиталось скуйовджене холодне небо. То каламутилось сніговими вихорами, то вияснялось білим, сліпучим сонцем. Одиноко бомкав дзвін невеличкої княгининої церковки Софії, що постала

нещодавно біля її палат. Під ногами шарудів білий сніжок, з-під якого витікали чорні калюжі талої води. Бігти по ньому було важко. Вона часто підковзувалась, падала в оті калюжі, і вусібіч летіли брудні бризки, які сипалися їй на голову, на одяг. Калюжі змочили низький поділ навершника і сорочки, забрьохали поли кожушка. В чоботях хлюпала вода. Ну й довго ж тримається ця сльотава київська осінь!

До Іллінської церкви було вже недалеко. Та вечірні сутіні швидко розсіювали по придніпровських горбах важку і мокру темінь...

Княгиня бігла до пресвітера Григорія. Бігла сліпо і несвідомо, як той метелик на промінчик світлої надії. Всеблагий Боже, поможи їй, дай сили! І... прости її прогрішіння. Уже не вірила, що Бог і Божа Мати почують її слова. Може, святий отець попросить у них заступництва для неї і прощення. Адже він знає усю правду про її життя... про діяння... боріння... І про гріхи... Грішила-бо помислом перед князем-мужем. Вважала його недолугим державцем і гультіпакою. Та, певно, князь і мусить бути таким! На те Бог і зробив його володарем. Грішила вона і лукавила перед боярами знатними: піднімала супроть них незнатних, з простолюддя, давала землі, торги і городи — і вони підпирали її і її мужа-князя. Мабуть, то був її найбільший гріх. Бо знатність — від Бога! Грішила княгиня київська і проти святого Книжника Степка. За неї згинув чоловік, не було у нього іншої жінки, яку любив би душею більше за своє життя. А вона користала його добротою і порадами і не випросила у Григорія навіть дещиці — аби вписати його ім'я в синодик, для поминання душі праведної... і ще грішила своїм неясним потягом до воєводи... Ощедрювала, одарювала, а він противився її коханню і десь у душі насміхався з владарки!.. І ось — їй покара: загинув князь-муж Ігор. Загинув ганебною смертю, і від того була для її роду велика ганьба і поношення в словах людських. Ганьба мужа принижувала її і її синів. За що? За які її прогрішіння — чи за всі разом?! Ніхто, ні єдиний злоречивець не кине в неї камінь зневаги, окрім неї самої. Бо ніхто не виміряв тієї пекучі від розпуки і безнадії в її душі, які розривали її серце на шмаття.

Ось і церква соборна — Іллінська. Ворота щільно зачинені, але крізь щілину ніби просотується якесь світіння. Постукала кулаками по кованих залізах, почала гукати. Піхто не чув її голосу. Лише важкі хмари, що знову напливли на Київ невідь-звідки, відносили в небеса той крик відчаю і сум'яття. Остання надія на прихисток і втихомирення збуреної душі зникла. Світ відмовився її зрозуміти й поспівчувати, а відтак ...простити. За віщо? Під нею м'яко підігнулись коліна, і вона розпростерлась на кам'яній паперті.

Опам'яталась від холоду. Важкі краплі замерзлого дощу сікли її по щоках і по руках. Чорнота ночі обступила її звідусіль. Злякалась. Не відразу й збагнула, де вона, і чого хотіла, і куди йшла... Забула, що була володаркою, повелителькою багатої Країни Руси. Душа заплуталась у сітях невір'я і страху перед світом, з яким опинилась віч-на-віч. Її гордість була розчавлена, мудрість залишила її. Чула себе звичайною людиною, яка втомилась від борсання, від боротьби, від крутих стежок пізнання державного кермування, від прагнення досягти свою недосяжну жіночу любов. Та, бач, не судилася їй та Любов, яку дарує Небо! На тих своїх кам'яних дорогах життя вона лишень подряпала свою душу, спопелила серце і обросла непростими гріхами. І ось вона лежить на землі, вже нікому не потрібна, викинута життям із його вирів. І нікому немає до неї діла. Ніхто й не кинувся, бач, у палатах шукати княгиню! Отак і відійде з цього світу уже нікому не потрібна, і люди забудуть її вже другого дня після похорону. Як усіх смертних забувають. Як забули вже Оскольда київського, Ніскиню деревлянського, як забули тисячі, що жили, творили, страждали на цій землі.

Забудуть і князя Ігоря, який нічого не зробив для людей, забудуть і тих, хто щось робив, як дядько Гомін, Книжник Степко і вона, київська володарка... Пам'ять людська невдячна і поринає в пітьму століть, як у прірву, що розвертається в небесних чертогах.

Ольга заплющила очі і ніби розчинила себе в безмежжі чорного німого світу. Здалося їй тої миті, що вона піднялась понад хмари, понад чорні безодні небес і опинилась у рожево-голубому мареві якогось

іскристого, сріблястого світу. І знову пірнула в темряву вічности, чула, що тепер ніби летить вниз стрімголов. Там, десь далеко внизу, на землі, тремтливо мерехтів вогник світильника. Вона наблизилась до нього і обома долонями захистила його тремтіння. Тоді той світильник спокійно і рівно засвітив, виріс, побільшав і освітив навколо себе темінь. І її освітив. Раптом вона ніби побачила себе. Не такою, якою була, як виглядала в срібних люстерках,— іншою! Була молода, чомусь смаглява, круглолиця, з низькими і довгими та рівними чорними бровами. Ніби й очі були у неї зовсім не сині, а великі темно-вишневі. А на голові важка чорна хуста, що спадала кінцями до пояса і обрамляла її смагле до чорноти лице з рівним невеличким носом і м'якими устами. Це була зовсім не схожа на неї жінка, але Ольга чомусь знала, що то була таки вона сама! І що саме вона, Ольга, несе в своїх долонях отой невеликий вогник світильника і пронизує ним довколишню пітьму.

Куди ж мусить вона віднести той світильник? Не знала, але відчувала, що вона ступає мостинами града Києва і вже бачить Княжу Гору. Ось білостінні князівські палати. Маленька церквиця святої Софії. Хтось бомкав на ній тягучим, важким дзвоном. За упокій. Мабуть, за упокій душі князя Ігоря. Раптом вогник випурхнув з її рук, метнувся крізь пальці і злетів увись. Вона підняла до нього погляд, але побачила мерехтливо-тремтливу велику зірку. Одиноко і несміливо сяяла вона на київському небозводі. І не здогадалась тоді княгиня, що від тієї зірки колись ниспаде на київську землю велика благодать Неба. І що на неї, розіп'яту душею, знеможену тілом київську княгиню та зірка опустить своє світло і любов. І буде то справжня любов, яка приходить тільки з Неба...

Княгиня здійняла руки вгору, ніби пустила услід тому світилу небесному свою полохливу надію. А навколо неї вже ні чорно, ні світло. І поруч стоїть пресвітер Григорій. Бурмотить:

— Княгине, біда прийшла в нашу країну.

— Що мовиш?

— Загинув наш князь жорстокою смертію.

— Знаю, отче...

— Що ж нас чекає, княгине?

— Праведна праця, отче. І будуть наші діяння благословенні.

— Що ти будеш робити, княгине, тепер?

— Мушу взяти в свої руки кермо Країни Руси. Мушу розбудувати сю землю правдою і законом.

— Чи зможеш?

— Будемо просити Бога о помочі. Щоб послав сили : чесноти. І прощення за гріхи... Проси і ти цього у Господа.

— Проситиму, княгине...

— Розбудуєш християнство тут і станеш першим пастирем цього народу.

— Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа...

— Ми повинні з тобою знати: від правди про себе нам не сховатися. Мусимо йти дорогою правди — на ній істинне життя.

— Відаю се. Але, думаю, краще правду заховати в своїй душі. Для людей простих доступніші красиві слова і обіцянки. Бо правді ніколи не вірять. Вірять у красиву лжу...

— Знаю це. Та все ж краще не кривити душею.

— Хощеш залишитися в пам'яті людей вірною жоною?

— Як можеш говорити такі слова? На мені ніякої вини нема.

— Це так. Але завжди підозрюють у нечесності чесних.— О, як умів цей пресвітер Григорій вколоти словом, а потім заховатись за закон, як равлик у свою черепашку.

— Молись за мене, отче...— розгублено мовила княгиня.

— Я мушу це робити, княгине. Як і ти мусиш потурбуватись про пастиря тутешніх християн. Треба говорити з Царгородом, княгине. Але покійний князь більше з ним воював, ніж домовлявся.

— З ким треба говорити, отче?

— З патріархом.

— Спробую, отче...

— Амінь.— Він перехрестив її широким хрестом і мовчки потьопав по калюжах слідом за нею до палат.

На схилі віку його просто переслідувала ця мета — здобути собі великих почестей від Царгорода і стати тутешнім митрополитом. Княгиня теж про це дбає. Окрім неї, ніхто цього не зробить. Через те мусить стати їй тверджею, силою. Вона потребує цього.

У світлиці княгині горіли свічки. Шаруділи об мостини підошви, гуділи голоси. Старший мечник Ігорів Претич, що лишився у Києві по відході воєводи Щербила у деревську землю, злякано зиркнув на княгиню.

— Княгине, мої чатарі упіймали на Почайні чужих мужів. Мовлять, посли від князя Малка.

— Від кого, кажеш, посли? — не вірила Ольга своїм вухам.

— Мовлять, що від Малка. Двадцять ліпших мужів. Тобі, княгине, злую вість привезли...

— Знаю про се...— нерухомим поглядом уперлась в тремтливий вогник свічки. Щось він їй нагадував.

— І ще мовлять, княгине, тобі слово є від Малка того.

Від Малка слово?! Про що воно? Про смерть її мужа?! Ні, вона не хоче слухати тих слів...

— Чим же вони прибули?

— У великій лодії. На веслах.

— Зараз уже пізно. Завтра вранці приведи їх сюди,— несподівано заговорив пресвітер Григорій. Ольга полегшено зітхнула. Таки вже не було сили з кимось іще розмовляти сьогодні. Ніби душу витягли з неї, а разом і її силу. Вона вийшла із світлиці.

Григорій тихо підступив до Претича.

— З яким словом до княгині та сольба?

— Нібито князь Мал хоче сватати її.

— Злоречивці, підступники, лукавці! Віроломці... Поганини!.. Гордеці!.. Самохвали!.. Кознивці гріховні...— пресвітера трясло від гніву.

Деревлянський князь тепер хоче однією рукою пригорнути вдовицю, а другою підгорнути під свій стіл її країну і людей... Полян-русів хоче змусити служити деревському володарю!.. А їх усіх — християн — вигнати з Києва!.. Попалити храми... понищити книги... Чи, може, теж на березах усіх розчахнути... І цей жовторотець Претич пустив їх у Київ. Ще й приведе завтра у княгинині палати!

Княгиня овдовіла, беззахисна і розгублена. То тепер з неї можна глумитись, щоб відомстити за попередні свої кривди!

— Претиче, це ж Мал хоще пригорнути Київ до свого столу. Горе нам!..

Претич спокійно крутнув кінчики темних вусів і лагідно одказав:

— У нас є своя княгиня. На інше ми не згодні.

— А коли той Малко посуне війною на Київ?

— Та ми... не будемо поспішати. Затримаємо ту сольбу в Києві. А тим часом повернеться воєвода.

— Ага... тоді так...— заспокоївся Григорій.

— Ну, а коли б княгиня захотіла, можна було б і велику честь виявити отим послам! Га-га-га! — сміх у того молодця був розлогий і соковитий.

— Про яку честь мовиш? — насторожився Григорій.

— А ту... у поруб їх усіх разом із човном. Та й запалити! Хай тоді Малко чекає слова від княгині! Га-га-га!..

І враз розреготався й Григорій. Тут же спинив себе: то ж гріх! Ні, він не може дати згоди на спалення людей. Що тоді княжич Гліб напише про нього у своєму пергамені?

— Претиче, се ж гріх... У Святому Писанні сказано: "Не убий!"

— То перед твоїм Богом гріх, отче, А наші боги дали нам інший закон: смерть за смерть, зуб за зуб!..

Григорій тільки руками розвів. Варварський, дикий народ сей, але... в душі він, грішний, згодний з таким справедливим законом.

— То знаєш... роби по закону своєї країни, Претиче. Тільки я скажу про се княгипі. Хай готується до стрічі. І боярам київським заклич зроби, аби всі чули її одповідь послам.

Про себе, подумав: київські бояри мають бути неодмінно. Це піддасть їй сили і впевненості. Бо хто з них хоче іти під руку того дєрєвлянського князька? Ніхто же...

* * *

Князь Ігор загинув жорстокою смертію. І Малко тепер поспішав на застілля переможців. Деревляни вигнали князеву і Свенельдову дружини, земля деревлянська вільно зітхнула. Люди позбулися зажерних вовків, що примучували їх і забирали їхні набутки, й добра, і збіжжя, й одяг, котрі вони здобували власною важкою працею. І хоч ще дотлівали згорілі хати, оселища й виселки, хоч новий ранній сніг ще пахнув згарищем і вітер розносив по заліссях гіркоту осілих димів, межи людьми пішла велика радість. Вони ж бо утвердили свою правду на своїй землі! Утвердили власною силою і власним розмислом. Гей-гей! Яка то велика силища, коли народьство все піднімається на стань. І навіщо їм безрадні князі-володарі, коли вони тепер самі собі керманичі і

володарі. А з ними їхній провідця Могута і чародійка-відунка Велина, їхня справедлива мати.

Гордість виповнила душі простих умом, бо не знали, що гордість — то сліпота душі, що за нею прийде розчарування й розплата…

Бояри й мужі-достойники тепер спішили розтягти зібране київським князем на полюдді добро. Хапали бочки з медами, шкури єленів і ведмедів, окости копчені, сувої полотна, міхи із збіжжям, солонину, вепрятину, биту птицю — усе, що було на возах князевої дружинм ї що мало бути на княжому дворі у Києві, у теремах княжих бояр і мечників, тіунів, биричів, ємців, огнищан. Люди забирали все, що можна було забрати, хто в оберемок, хто на санчатах, хто прив'ючував до коня чи до корови. Але всього забрати відразу було несила. Через те тут же влаштовували застілля — пили, їли, трощили все, що не могли ні з'їсти, ні забрати. Аби нікому не дісталось, особливо добрим мужам та боярам. Як зграя голодних вовків, кружляли вони навколо розгромленого табору. Коли народьство піднялося на стань, вони тихо сиділи по своїх теремах. Але ось народ переміг — і запах пролитої крові виманив їх сюди. Прибігли з Іскоростеня, з Малина, з Вручія, звідусюди — хто верхи коні, догадливіші на санях. І князь Малко прибув зі своєю дружиною, котра і собі кинулась до залишених возів з даниною.

Малка зустріли всі радо. Вітали його з перемогою, так ніби він теж піднімався з ними проти київських захланників. Охмелілі від перемоги і від медів деревські мужі щедро віддавали власну перемогу своєму князеві. Не помітили, як Маломир і його дружинники вже стали порядкувати в таборі, відвозити добра до князевого двору, розсилати людей по домівках. Та й самі ворохобники скоро розбрелися по домівках, залишивши порядкувати над возами свого князя та його людей.

І ось коли юрмисько повстанців розтануло, Малко знову послав до Києва сольбу. Бо княгиня Ольга нічогісінько не відповіла його першим послам. Далебі, горда київська повелителька тремтить у своїх кам'яних

палатах та виглядає, коли з'явиться на Княжій Горі її гонитель і нищитель (а може, благодійник, якщо захоче цього він сам) — деревлянський князь.

Маломир знову відібрав два десятки ліпших мужів і знову повелів їм іти до княгині. Сказати їй: "Отеє ми вбили твого мужа, руського князя. Князь наш хоще тебе в жони взяти, а сина твого Святослава візьмемо і зробимо, як ото схочемо..."

Послав сольбу і став очікувати князь Малко. І веселитись вельми. Доки сольба добиралась до Києва, доки Ольга мала подумати й частувати його мужів. Бо де ж видано, щоби володарка, вдовиця беззахисна, довго лишалась без мужа! Державі потрібна була тверда чоловіча рука керманича. Інакше загине країна. Та ще й така велика, як Країна Руси.

Княгиня Ольга прийняла і другу сольбу. І цим ліпшим мужам деревським приготувала добре частування. Добрий же був князь Маломир — меча не жадав піднімати, а хотів усю землю київську під себе підгорнути лестю та своєю таки ж гарною вродою.

Князь Маломир тоді вперше у житті розправив плечі і гордився сам перед собою. Як усе розумно він обмізкував! Як тепер тремтить горда княгиня київська і її люди! Насолоджувався ганьбою повергнутих, а не славою, чесно здобутою у трудах великих.

А тим часом витязь Свенельд зі своїм Мстишею окольними шляхами ішли на Київ. Йшли з великою тихістю й оберегою. Та якось під вечір увійшли в невеличке селище. Ніби пустельно було в ньому. Кілька обгорілих хатин, бродили кури та гуси, стояли серед дороги корови, з мукою заглядали страдницькими очима в обличчя людям, ледве переставляли задні ноги. Переповнені молоком вим'я, порепані дійки просили дбайливих рук господинь, щоб їх подоїти...

Уже сутеніло. Дружинники розійшлись по хатинах, розпалювали вогонь посеред дворів, обігрівались. Вигрібали жар і вносили в хати. Гарячий дух скоро зігрів охололі хати. Робилось затишно й млосно. Найсприйтніші познаходили відра й бігали видоювати корів. У деяких дворах найшли кабанців і заходились колоти їх та готувати на вечерю свіжину.

Несподівано на околиці виселка з'явилась юрба селян. Попереду йшов кремезний носатий чоловік із гасилом на плечі, поруч з ним з дитиною на руках ступала чорнява молодиця і висока ставна жінка в темній хустині. За ними — бородаті мужі у вовняних шапчинах, сіряках чи в кожухах. Переступали через грузькі калюжі, обходили стежкою розгрузлу дорогу. Помітивши коней на конов'язях біля хат, всі раптом спинилися.

— Далебі, грабіжники в наших домівках...— кинув Могута.

— От і прийшли додому.

— Донищать ці злодії все. Треба зараз же вигнати їх!

— Це знову Свенельдич, он його буланий коник! — закричала молодиця з дитям.— Я його добре запам'ятала. Біле яблуко на лобі у коника!.. Леле!..

— Рятуй нас, Велино-мати! — гукнув якийсь старий чоловік, підходячи до високої жінки.

— Рятуй!..— відгукнулося в юрбі.

— Кожен хай іде в свою хату і нікого не зачіпає. Ми в себе вдома,— зітхнула Велина.

— Таки ж дома!..— згодились люди. Та й розбрелися по дворах.

Велина здійняла руки до неба, щось прошепотіла та й завернула на свою стежку — до свого ж попелища.

— Ходімо краще до нас, мамо,— попросила Улада.— Від твоєї ж хати, либонь, нічого не лишилось.

— Ні, піду до свого двору. Так велить мені серце, — та й пішла.

Могута з жоною, що несла немовля, завернули до свого обійстя. А там серед двору гугоніло вогнище, обсмалювався кабанець. Довкола порядкували мечники Свенельдича.

Тільки-но хряпнула за ними хвіртка, як почувся дзвінкий голос Свенельдича:

— Ба! Злодіюка якийсь сюди забрався. А візьміть його в мечі!

— Я не злодій, я господар цього дому — Могута. Хіба не пригадав? Ще кожуха з мене забрав і чоботи.

— Це ж мій господар, бояринчику. Який же він злодій? І хата ця наша, і кабанець отой...

— Га-га! Був той кабанець вашим, а нині вже наш. А де ж твоя відьма? Це ви проти київського князя ворохбу підняли? — солодким голосочком мовив Свенельдич. Господарі мовчали.— Кличте-но витязя Свенельда. Хай суд вчинить над ними по справедливості. Пов'яжіть їх, бо втечуть!

— Леле!..

— В'яжіть!

— Матінко наша, що ж це робиться? — заголосила Улада, задкуючи до хвіртки.

Могута підняв над головою гасило й крикнув:

— Не підходь, бо уб'ю!..

— Ти ба!.. Перелякались його! — насміхався Свенельдич. Тим часом Улада вже висковзнула на вулицю й голосила на повний голос. Селяни вискакували за ворота й бігли за нею. Ще здаля зачула її голос Велина й пішла їм назустріч.

А коли юрба селян заявилась на обійсті Могути, він уже лежав на землі біля вогнища, сповитий вірьовками. Улада розпачливо лементувала, поривалась до мужа, падала перед Свенельдичем на коліна. Їй здалося, що вони хочуть кинути його в огонь.

— Це та сама відьма... це вона веліла князя викрасти.

— То чого ви дивитесь? — гукнув Свенельдич. Тої ж миті дружинники схопили Велину попід руки.

— Не чіпай. То ж відунка...— вигукували люди.

— Де твоя відьма? — почувся захриплий голос витязя Свенельда.

— Вона ж людей рятує... Вона чародіїця! — загукали селяни до сивого витязя, котрий гарцював на баскому коні поряд, Свенельд подивився на високу ставну жінку, яка спокійно й велично стояла поряд з мечниками. На тлі палаючого вогнища очі її то зблискували, то провалювались у чорноту. Він щось довго приглядався, м'явся, ніби хотів щось згадати... А може, й згадав. Та хто знає цих русинок-слов'янок, усі вони схожі межи собою: сірі або сині очі, русяві, стрункі навіть у великі свої літа. Втім, здається, що знав колись її. Війнуло йому в очі п'янкою

київською весною, квітінням і весільним хмелем… Вряд стоїть кілька наречених. "Вибирай!" — чує владний голос Олега…

— Чародійська сила від Пекельника, — пригадав витязь Свенельд повіря свого далекого балтійського народу.

— Та вона ж рятує людей,зцілює!

— Не рятує вона, а губить. Хто згубив київського князя?

— Той князь лютий вовчисько, Свенельде, — раптом обізвалась Велина. — І ти такий самий. І цей… син твій Свенельдич і мій син… Ти ж памятаєш це, витязю! То Свенельдич цей ще лютіший звір…

— Го! — Свенельд сплигнув із сідла на землю. — Бачу настав кінець твоїм чародійствам. Більше не піднімнш людей на ворохбу! І язиком своїм, яко жалом, не будеш жалити.

— Я знаю, Свенельде, що я помру. Але відпусти мого сина Могуту. Навіщо його скрутили? Чуєш? Бо прокляну тебе з усім родом твоїм.

— Не відпущу! Він убивав князя.

— Уб'єш його — зараз сам звідси не вийдеш, тут навіки залишишся! Я тебе візьму з собою, Свенельде. До Пек.ельника! Мені тоді буде там веселіше з тобою!

— Велино! Що ти надумала! Не покидай нас! — захвилювались селяни.

Витязь Свенельд поманив свого сина пальцем і очима показав на зв'язаного Могуту.

— Вона все бреше! — крикнув йому у відповідь Мстиша.

— Ні! — Велина ступила крок до нього.— Я не брешу.

Свенельдич переполошився. Відійшов до мечників і наказав їм розв'язати Могуту. Той звівся, струсив із себе брудний сніг, відпльовувався. А Велина знову підступила до Свенельда:

— Витязю, я чародіїця і мушу померти... ти ж знаєш сей звичай... під піччю. Моєї хати немає, тому дозволь зайти до хати мого сина,

— Хай буде так... Іди! — хрипло реготнув витязь. — Одведіть її до хати! Хай помре там!..

Мечники миттю збили її з ніг і потягли до хатини. Юрба заніміла. Раптом Могута закричав:

— Мамо! Не вмирай!.. Що ти піддаєшся їм?

— Ой, леле, хто ж нас рятуватиме!

— Ні, сину,— обернулась до нього Велина.— Кожна людина мусить уміти померти. Поможи мені!

Могута метнувся до хліва, виніс тризубі вила.

Натовп людей і всі мечники остовпіли. Її син хоче допомогти їй померти цими вилами, щоб порятувати на тому світі їй душу. Але ж сам!.. Сам візьме гріх на себе!.. І чи схоче взяти її чародійську силу? Чи подасть їй руку в останню мить її життя? Якщо ні — тоді всі вони будуть беззахисні від хвороб, і від злого ока, і від злодіїв ненаситних!

— Могутку, не вбивай матері!.. Змилуйся над собою!.. Краще візьми її силу!..— загула юрба.

Свенельд нічого не розумів. Проте всі його мечники притихли, поховали очі, опустили додолу руки. За Могутою ніхто й кроку не рушив.

Могута став перед Велиною, яка залізла під піч, і по його щоках текли сльози. Руки тряслись, спину обдавали гарячі хвилі. Хотів щось промовити, але губи його кривились від плачу, як у дитини.

— Ма-а-а...— ридаючи, він схилився на держак вил.

Обличчя Велини було сіре. Її син, її надія, її Могута не подавав їй руки. Він тільки хоче порятувати її душу, убити тризубими вилами, щоби Пек не вкинув її душу у киплячу смолу. Але ж чи знає, що за цей рятунок її душі сам вічно горітиме на тому світі?

— Могутку... Пощо так робиш?

— Мамо, хоч на тому світі хай буде тобі добре!..

— А ти? Ти ж занапастиш свою душу, сину... Візьми краще мою силу. Віддячиш людям добром. Візьми! Нехай хтось інший мене... вилами... Поклич мечників!

Могута трясся від плачу, рвав на грудях сорочку. А люди з подвір'я вже підступили до дверей і просили Могуту подати матері руку, щоб узяти її силу.

Свенельд лютився. Що вони там лемент здійняли? Чого його мечники сахаються і бояться зайти в хату?

— Гей, що — всі боягузи у моїй дружині? Не можуть відьми порішити? Сміливі тільки на кабанців! Що — немає хороброго воя?

І враз до дверей метнувся з мечем Мстиша Свенельдич. Плечима розштовхнув людей і постав посеред хати. Через віконце проривалось світло вогнища і освітлювало хатину. Велина лежала під піччю і благально дивилась на ридаючого Могуту.

— О, моя смерть таки прийшла,— сказала жінка і рукою поманила Свенельдича.— Не гайся ж, Мстише, синку мій...

Могута миттю вихопив у нього з рук меч.

— Не мечем... Ось візьми вила... Вилами... Поможи їй!.. Звільни її душу від страждань!..

Свенельдич перехопив вила і замахнувся. Могута заплющив очі. Крик Велини був різкий і короткий... Могута упав перед нею на коліна. Схопив її голову, пригортав до грудей і ридав.

— Мамо!.. Твоя душа буде тепер у Вираї...— лепетав він.

— Руку!.. Візьми її руку!..— волали за дверима. Але він нічого не чув. Проклинав увесь світ і всіх нечестивців на ньому.

— Люди...— ледь чутно прошепотіла Велина білими устами. Могута нічого не чув. Тоді вона сама взяла його за праву руку і притулила до очей...

Люди за дверима зітхнули, замовкли. Хто є на світі, щоб, помираючи, думав про людей? Далебі, тільки обранці Неба...

Син узяв у свої долоні ще теплі руки своєї матері...

* * *

В усіх кінцях Києва калатали в била. Скликали на Княжу Гору всіх жителів града, Подолу, Оболонської слободи, дальніх і ближніх сіл, що розкинулись по обидва береги Дніпра. Від ранку до Княжої Гори тяглися люди. І вже тут, у велелюдному юрмищі, дізнавались новину. Княгиня Ольга скликає киян і всіх людей на велике віче. Скликає і бояр, і купчин, і рукомесний люд, і пастухів, і орачів. Велику думу думатиме княгиня разом зі своїм народом.

Князь деревлянський Маломир прислав поважну сольбу до княгині — ліпшії деревлянські бояри прибули до Києва. І мовили княгині зухвалі слова. Ніби князь деревлянський, отой Малко, хоче забрати в жони Ольгу, її землю підбити під себе, а сина меншого — Святослава — забрати в полон. І потім зробить з нього, що захоче! І буде кермувати Київською державою, як захоче. Бо має право по роду сидіти на київському столі.

Отож падайте, кияни, на коліна ниць і корітеся їм, ліпшим боярам деревської землі. Настав час їхньої помсти за всі кривдні часи. Уже нагострені стріли деревлянських лучників, натягнуті тятиви, підковані крем'яні копита коней деревлянських, що примчать сюди, яко вихор.

Горді й зухвалі слова говорили безсоромно і зловтішно посли деревлянського князя. Були ж бо ситі перемогою, яку здобув для них задарма деревлянський люд.

Кияни збивались в гурти. Глухо котився перегомін. Тісні часи, либонь, чекають на всіх. Поглядали в бік маленької Софійської церквиці княгині. Там збирались значні мужі київської землі. Уже був серед них і воєвода Щербило. Став поруч із пресвітером Григорієм і його книжною братією.

Привів своїх отроків княжих Претич, об'явився і боярин Дудко, і Кривченя, і Мостило, й інші бояри, Навіть прийшли подільські та сторонські купчини, не встигли добре розгледітись, як прибув князь Гліб зі своєю схолою. Високий, золотисто-кучерявий, він притягував погляди дівчат, що попритулялися до ґанків та парканів боярських теремів. дивилися на нього в усі очі — та не про них був цей красень: поруч стояла чорнява й рум'янолиця невіста його, мадярська княжна Сфандра. Бистроока, чорнокоса, вона здавалася достиглою вишневою ягідкою серед ясноволосих та ясноokих русинок.

Невдовзі від Ольжиних палат показалися і деревлянські посли. У високих шапках з куниць, в хутряних окрилах на срібних застібках, пишнобороді й надуті, яко тетерчуки на току перед самицями. Відразу було видно: то іде сольба від Мала. А вже опісля підійшла й княгиня зі своїми челядницями. У чорному навершнику поверх вишиванки, білими перлами мережаному. За нею став Асмуд і Святослав. Світлочубий гарний хлопчина, з широко поставленими очима, волосся підрізане під круг, як у простолюдина.

На нього тепер дивились вивчально. Князя Гліба пасли більше дівочі погляди. Для інших був нецікавий. Книжник, та й годі. Зате Святослав — прямий спадкоємець київського столу, майбутній провідця. Яким же він буде? Кажуть, отрок добре вже тримається в сідлі, уміє натягувати тятиву на свій дитячий лук. Справжній вой! Справжній князь росте. На нього надії усіх киян. Проти нього найбільше виступають деревляни, хочуть знищити.

Для княгині винесли з церковки лавицю. Дали таку ж і Святославу — хлопчак не захотів сідати, стояв поруч зі своїм вихователем Асмудом.

— Хощу при всіх людях слухати слова князя деревської землі, — тихо звернулась княгиня Ольга до послів. Вони злегка підсунулись до неї, перезирнулись. Один боярин запитав:

— А де наші посли, що перед тим прибули сюди?

Ольга перевела очі на Претича. Той опустив голову, злегка ворухнувся в посмішці його вус.

— Відпустила назад. Там не було знатних мужів. Як могла говорити з ними?

Деревлянські бояри були задоволені — з ними ця горда княгиня, бач, говорить, тож визнає їхню знатність! Ще й людей скільки тут зібралося — певно, хочуть побачити и почути їх. Авжеж, велику думу мусить здумати княгиня — свою країну має передати деревському князеві. Щоб всі своє слово сказали!

— Тож з чим прийшли до Києва, ліпшії мужі Іскоростеня? — знову звернулася до гостей Ольга.

Бояри-посли низько схилили голови, виказуючи шанобу до княгині,

— Прийшли до тебе, княгине, від нашого князя Маломира. Його слово тобі передати.

— Кажіть, щоб народ увесь чув.

— Мовив наш Маломир: мужа твого ми вбили, бо він був, як той вовк, обкрадав і грабував нас. А наш князь є добрим господарем, розпас добром і городами, землю свою. Іди-но до нього в жони. Буде тобі захист яко вдовиці і буде керманич цієї країни.

Та й замовкли. Натовп, що дослухався до їхніх слів, занімів.

— Любі мені ці слова. Мужа свого мені вже не воскресити. Але є в мене його переємець. Як бути? Мушу подумати. А вас вшаную перед

усіма моїми людьми — в палатах столи з медами чекають на вас. Тож ідіть зараз в мийню, яку вам натопили мої челядники. А потім — до столу.

Ольга звелась на ноги, повернулась до своїх покоївок:

— Проведіть-но знатних гостей до мийні. Хай змиють з дороги втому.

Покоївки підбігли до бояр, вклонились їм у пояс, защебетали, заусміхались, повели за собою.

Князівська мийня була недалечко. Низенька, дерев'яна, як усі мийні у слов'ян. Посли здивовано перезирались, але поволі пішли. За ними назирці рушили мечники Претича й Щербила.

Кияни загомоніли, закричали. Пощо княгиня хоче такою честю вшанувати отих гордеців? Беззаконників! Злодіїв! Захланників! Грішить їхня княгиня супроти своєї землі. І супроти русів-полян, яких хоще віддати тому безрадному Малкові. Не бути стольному Києву під деревським князем! Київські князі розбудували державу їхніми мечами — тож вони готові знову ті мечі свої здійняти й захистити стольний град Київ. Бо своя держава — своя і правда в ній. Не бути Києву під владою Іскоростеня, як не пересохнути Дніпру, як не піймати вітер у пазуху. Чужого князя не хощемо!..

— Але ж Малко — син київського Оскольда! Хіба забули? — нагадували одні.

— Коб його син був — прийшов би до нас з поклоном і честю. Заяче серце в ньому тремтить! Оскольд — той не боявся нікого, усіх перемагав. А сей з-за рогу і князя нашого схопив.

— Та то не він — люди деревські, котрі повстали. А Малко не схотів бути з ними — відсиджувався. А потім перемогу собі прибрав.

— Ото керманич!..

— Буде за сю зраду своїх людей покараний і він. За свою честь і за землю треба боротися чесно.

— Дивіться! Мийня горить!

— Настав час резплати за жадібність...

— Го-ри-ить!..

— Ото княгиня! Підступ — на підступ.

— Добра ж шана Малковим послам. А хто ж питиме оті меди, що в палатах?

— Велика честь цим послам! Яко і тим, що їх у човні живцем закопав Претич.

— Тверде серце нашої княгині.

— А казав — заяче.

— Зле серце у княгині...

— У володаря тако і мусить бути.

— Добра рада вийшла, браття. Усією землею дали відповідь. Го-ря-ять!..

— Хтозна, чи на добро це. Може, Малко був би добріший до нас, аніж оті зайди-князі. Всі вони зайди. А Малко наш ніби...

— Усі володарі однакові. Тільки одні дурніші, другі — розумніші.

— Що не кажи, а краще жити з розумнішим.

— Хтозна: мо, люди правду бають — за добро добром і воздається. За зло — злом… Тверда рука у нашої княгині.

— Злодіяннями встелена дорога володарів. А платити нам чи нашим дітям. Піду краще додому.

— Це правда: за наші гріхи воздається нашим же дітям.

Кияни помудрували отак та й почали розходитись. Жорстокість мало тішить простолюдинів, хоча б вона була і справедливою помстою. Люди віддавна впевнені, що за кожен неправедний вчинок доведеться платити коли не самому кривднику, то його дітям.

Княгиня все ще дивилась на вогонь, який пожирав стіни мийні. Всі були впевнені, що вона мстить за смерть свого князя-мужа. Лише сама вона не знала, кому мстила і за що.

Князь Ігор був для неї мужем, а для людей лютим вовчиськом, забродою, неприкаяним, що завше зазіхав на чуже добро, не дбаючи про своє. Їй він також не приніс ні щастя, ні долі. Хіба що навчив страждати й боротись за власне утвердження. Відтак вигартовувати своє серце, ховати від людей свої сльози й оманливі сподівання. Навчилась чоловічої вдачі, іти назустріч жорстокій юрбі, ставати на герць із підступністю. Навіщо ж так жорстоко вона мстить за убієнного Ігоря? У яму вкинули одних, тепер у вогні конають інші. Он який смрад і гар розсіюється над юрбою. Може, боялась бути ославленою як невірна жона, може, хтось згадає їй Степка Книжника чи воєводу Щербила? Після такої жорстокої помсти — хто посміє кинути в неї цей камінь зловісний? Ніхто, навіть Григорій…

Минуле перегорталось у неї перед очима миттєво. Таки ж чимало навчило її життя з князем, а найперше — терпіння. Інше відчуття, інша сила тепер входила в її душу — відчуття високости влади. О, так! Ця жорстокість і возносила тепер її над усіма. Починалось її нове буття — володарки великої Країни Руси. Доки підросте й змужніє Святослав. Тож мусять тепер всі знати, що вона справжня володарка. Що рука її тверда й несхитна. Хто посміє тепер підніматись супроти неї?

Тільки ж як недобре — ця її влада народжується в крові, у великому гріху, у жорстокій мстивости. Але яка влада народжується в добрі? То в казках лише добрі та лагідні вершать долями людей. У житті ж все буває навпаки...

Це вона збагнула тоді, коли вперше її іменем кияни розправились з першою деревлянською сольбою. Тоді враз принишкли всі київські бояри і навіть варязька дружина. Тепер ще більше заб'ються в шпарини.

Княгиня відчула вперше силу жорстокости й страху. Ні, Бог свідок, вона ніколи не хотіла ставати на цю стезю. Так вийшло. Значить, так треба, так визначено Долею. Ось що таке влада! Ось чому люди віками борються за неї — вона приносить покору, поклоніння, повагу, й льсту, і... любов! Який солодкий хміль влади!.. Ось чому люди встеляють трупами дорогу до неї. Влада робить людину недосяжною, а всі її гріхи простимими. Всі!..

І людина здається тоді собі всесильною, доброю, мудрою і... вічною... Не помічає, коли виростає в неї гординя... Як дурманить і окрилює це почуття... Як підносить над гнітом ця отрута!..

А куди занесе її крилата сила влади? Княгиня про це не хотіла думати. Як і всі на світі володарі. Колись знала, що воздаяння завше знайде тебе, бо сказано: єдина міра людини — чим заплатиш за содіяне тобою, тим тобі й буде воздано. Але тепер ця мудрість віддалилась від неї. З'явилась для неї інша правда — правда великої володарки, руської

княгині. Це зовсім не те, що правда скривдженої чи забутої князем жони чи матері, котра б'ється за життя своїх дітей. Тепер інакшим виглядає для неї світ і люди поціновуються іншою мірою.

Вона в душі нині прощала усім своїм гонителям і кривдникам, підслуховувачам і оббріхувачам, бо потребувала сама їхнього хисту проти своїх — більших! — недругів. Прощала давні кривди Григорію, що тепер п'явся з усіх сил здобути митрополичу корону для себе і для Києва. Тепер знала, що та митрополія підніме і її державу, і її саму. Прощала і боярину Дудкові, і боярині Гордині — вони мають нині слугувати їй, давати поради і, коли треба, допомагати позбуватися підступних людей. Прощала і байдужість до неї воєводі Щербилу, і пиху варягів — бо їхній меч, їхня тверда рука має охороняти її стіл, її княжіння.

По-іншому дивилась на Святослава. Саме він мусить з її рук перебрати і державне кермо, і славу й неславу Країни Руси. Раділа тепер, що син мав тверду руку й несхитне серце.

Ольга дивилась невидющим поглядом на вогнище, що вже охопило суху ґонту на мийні. Уже тії посли-вознесливці ніколи не вийдуть із дверей догораючої будови. Велетенське вогнище рвалось у небо, гугоніло й стогнало; крокви трощились й падали з тріском униз — хмари іскор вибухали в небо й сліпили очі. Щербилові й Претичеві мечники підсовували у вогонь колоди, що викочувались з вогнища, голосно й весело перемовлялись, ніби робили звичайну приємну роботу. Ніби й не було під тими палаючими кроквами й колодами людей, що безслідно зникли. Поряд з воєводою крутився і Святослав і також допомагав у тій нехитрій роботі дружинникам, підсовував у вогонь обгоріле паліччя. Це він робив зосереджено, вправно й спритно.

І раптом княгиня побачила, що до палаючої мийні пробивається Гліб зі своїми виучнями. Він щось кричав, рукою вказував на вогонь, відштовхував людей, що стовпіли навколо пожежі й радо дивились на неї. Гліб щось кричав на всі боки, смикав людей за плечі — кілька

палаючих крокв упало, та ще можна було вскочити в мийню, бо там же горіли люди...

Ніхто його не слухав. Тоді він сам проскочив першу лінію вогню, в якій горіли стіни, за ним слідом пробігло ще двоє отроків з його схоли... Вони спинились — дим забивав подих й різко бив по очах. Вони закрутились на місці, не бачачи вже ніякого виходу—ні вскочити в мийню не могли, ні повернутись назад, бо не бачили нічого.

Гліб хотів рятувати отих послів!.. Люди забігали навколо мийні, шарпали за руки мечників і воєводу Щербила. Але ті не зрушили з місця. Княгиня закричала. Розпачливо, високо, по-жіночому болісно... Їй здалося, що Гліб уже горить, що ніколи він не випірне з того смороду і гару, що полум'я вже злизало з нього одіж, що вона ніби чує, як тріщить на ньому волосся... Тої миті з тріском впали обвуглені палаючі крокви — і снопи іскор полетіли в усі боки. Одночасно з тією тріскотнявою з вогненного пекла випірнув Гліб — він тяг котрогось з бояр, на якому димів одяг. Двох його отроків не було видно, і люди знову здійняли лемент. Нарешті один з них важко виповз, тягнучи за руку ще котрогось із недогорілих деревлянських бояр. Другий отрок не з'явився. Тоді у вогонь кинувся Щербило і мечниками, які розкидали навколо нього палаюче паліччя. Він знайшов того виучня, який був уже непритомним і на якому вже горіла сорочка. Хлопця витягли на повітря, збили вогонь рядном і облили водою... Він розплющив очі.

Ольга дивилась на все це жахними очима. Їй пекло в зіницях, пекло в серці... Гліб! Син!.. він був милосердним і до недругів. Такою колись була й вона... Доки не стала володаркою... Але нині вона не може бути такою. Який жаль!.. Нині вона мусить бути схожою на свого меншого синка — на Святослава. Його дитяче серце вже не мало ні жалю, ні милосердя...

— Княгине... княгине... Тебе кличе воєвода! — смикала

її полу покоївка.

Воєвода кличе її? Але ж... він сам мусить приходити на поклик князів, а не кликати їх! Якась нова гаряча хвиля погорди ударила в її скроні. Вона з серцем одказала:

— Воєводу я чекаю тут. Я хочу почути його слова.—

Покоївка метнулась до гурту мечників, котрі все ще крути

лись навколо догораючої мийні.

Щербило неохоче підійшов до княгині й не вклонився.

— Я тебе слухаю, воєводо. Ти хотів мені сказати слово.

— Хотів,— воєвода гордовито відкинув голову назад. Чиркнув з-під повік на княгиню й... осікся! Таки ж перед ним тепер велично стояла княгиня руська, що очікувала на його мову. Це була вже не Ольга, не жона руського князя, це була вже володарка великої Країни Руси, і він, воєвода, служив їй. І мусив про це пам'ятати...

З його гордовитої постаті поступово випарювалась його холопська гордість. Бо тільки холопи від народження, що досягли вершини державного чину, люблять показувати свою зверхність перед тими, кому служать або служили колись, якщо відчули, що володарі їхні потребують їхньої допомоги й прихильности. Проте Ольга вже не дуже потребувала його підтримки. Вона тепер могла замінити його будь-ким, навіть отим догідливим і дотепним лопуцьком Претичем. Тепер вона стала повелителькою і слухала милостиво раду свого мудрого воєводи.

— Хотів сказати... Треба скорше з раттю іти до Іско-

ростеня. Доки Малко не дізнався і не зібрався на силі.

Треба забрати Малка і його сім'ю до Києва. А землю

деревську пригорнути під київський стіл...

Ольга з доброзичливим подивом зиркнула на Щербила.

— Слушно мовиш, воєводо. Збирай тоді рать... І веди

на Іскоростень. Я піду з тобою... На могилу князя-мужа

подивлюся...

Воєвода вклонився. Він був задоволений. Княгиня також вдоволено подумала, що як добре, коли твої підлеглі розуміють тебе з одного погляду. І розуміють своє місце при володарці. "От ми і квити, вознесливий воєводо..." Що ж, хай буде так. Якщо хто хоче лишатися біля неї, мають бути корисними і щирими її порадниками. Це єдиний вибір для них, бо тепер вони не хочуть опуститись туди, вниз, де колись виростали і звідки вибились в люди.

Ольга звела брови і вже бачила щось далеке, щось велике й важливе, що лежало на її дорозі. Сказала чи то воєводі, чи собі:

— А ще треба впорядкувати нашу країну. Яко інші

держави те мають. Має бути одна міра данини... І одна

міра уроків, оброків і продажів. А ще один час і одне місце

збирання. Від того наша країна дістане спокій і міць.

Воєвода тільки очима кліпнув. Справді, він бачив таке і в Болгарії, і в царгородській землі. Єдина міра і єдиний час полюддя і данин дасть лад в усій землі полян, і в дреговичів, і в смолян, і в деревській країні. Княгиня розумно вирішила. Чому ж це він сам не здогадався про це і не підказав їй? Тепер би став поруч з нею — і разом би кермували державою. Як високо вознісся б Київ!

Але, здається, він проґавив свій час. Коли княгиня хотіла його наблизити до себе, він гордовито відійшов від неї, йому було приємно показати їй, що він хоч і простолюдин, але свого кохання не віддасть їй за владу. Тепер же — тепер він має тільки служити їй по його чину або не служити і йти геть... І як шкода! Бо саме тепер був той час, коли б він міг стати справді керманичем Країни Руси поруч з княгинею!.. О, гордість душі, куди ти завела розумного й відважного воєводу?! Тепер бачить він, як вона мстиво віддаляла його від себе. Як отрута влади виповнювала її... Що ж, він те заробив сам...

Від цих думок опустились його плечі, погас вознесливий блиск в очах. Тепер влада ніби випливала з його рук, а княгиня віддалялась, підносилась над ним дедалі вище і ставала зовсім недосяжна...

Невже його зваба тепер не діє на княгиню?

Невже його влада над нею скінчилась?..

Розп'ята душа

Усяк знав, де жив колишній деревлянський князь, а нинішній раб, бранець княгині Ольги — Малко. Жив у острозі Любеча. Жив за високими валами і заборолами, на високій крутосхилій горі, жив за сімома замками і охоронявся сімома осторожниками.

Добра княгиня Ольга пожаліла свого бранця: землю його пригорнула під київський стіл, сина Добриню забрала на свою стайню, на Княжу

Гору, дочку Малушу поселила в своїх покоях. Йому ж, князеві деревлянському, дарувала життя, хоча і без честі, ось у цьому острозі, що на Любецькій горі. Жив Малко у порожньому теремі разом із мишами і щурами, які вільно і безбоязно метались по мостинах у порожніх комірчинах. А тепер ніби всі їх зграї оселились навколо комірчини, де він спав і їв,—визбирували крихти хліба чи якої іншої поживи, що залишалась у мисах. Вітер свистів і завивав крізь величезні шпарини вікон і дверей, які ніде щільно не причинялись. Отут Малко Любечанин жив собі чи тільки дихав — того ніхто не відав. ї ніхто не заздрив його полонянській долі. І ніхто в очі не бачив, бо сторожували його як належить.

Через те коли в Любечі з'явилась бояриня Гордина і почала своєю трійкою об'їздити навколо Любецької гори й острога, вона довго думала, як зустрітись їй із Малком-затворником. І придумала. Спочатку послала свого конюха в острог з бочкою п'янкого меду. Нібито його пожалувала осторожникам, забутим усім світом, сама княгиня Ольга.

Наступного дня знову послали туди свого конюха з медами нібито від княгині. Аж доки той конюх не домовився з чатарями, щоб родичка якась Малка Любечанина зустрілась з ним.

Чатарі-осторожники були людьми добрими і довірливими. Чому б і не провідати самотинного затворника? Малко був людиною смирною, з ними не сварився, на волю не просився, цілими днями блукав дворищем і коморами. Про щось думав, думав... і сивів. Було від чого йому сивіти. З такої он вершини високости і перемог злетів у цю любецьку прірву. Лиш тепер князь Маломир побачив, що ніяких перемог у нього й не було, що в ті вільні його времена не стачило в нього ані сили в розумі, ані відчуття в серці, щоб визнати, що він звичайнісінький боягуз, котрий і серед простолюдинів рідко зустрічається, що замахнувся оволодіти великою Київською країною через княгиню Ольгу, якій зранив серце убивством її мужа; що діяв простоумними хитрощами і послуговувався чужими руками, а не власною працею, власною волею, власним мечем. І

отак жадав вознестися задарма! Та ба! За те все зрадництво своє дістав безчесний полон.

Краще було б йому згинути в бою, яко богатир, яко відважний вой, і тоді народ співав би про нього пісні, лірники розносили б по всій землі свої думи, і був би він славен у віках. І дух його витав би над його землею і кликав би людей до помсти. А так що? Був собі хирлявенький, хитренький князько Малко та й згинув. Не лишилось навіть славної його могили, як є могила князя Оскольда, не лишилось ніякої слави. Сама неслава...

Зігнулась від тих передумів у ньому його гордість. Все людське в ньому було принижене. Страх охопив його душу, бо тепер бачив свою сліпоту, і неміч, і свій великий людський і державний гріх. Горе грішникові, котрий пізно прозріває. Краще б і не прозрівав! Бо як може тепер земля носити на собі володаря, коли він істинно раб духом. Коли земля не може прийняти від нього його каяття... Через те він, той прозрілий грішник, приречений ще в цьому житті згорати на пекельному вогні свого каяття, яке вже нікому не треба було. Через те він з'їдав сам себе в цій самотинній пустелі німоти і холоду.

Сивів Малко Любечанин і німів. Душа його ставала також німою і холодною. Чекав, доки вона тихо відірветься від цього життя і десь понесеться на інші небеса, де його, може, зрозуміють і простять... Спалював своє сумління на вогнищі власного прозріння. І рана душі його була як море... Хто зцілить її?

І ось сказали йому: хоче побачити його якась жона. Родичка ніби. Зустрів цю звістку байдуже; коли побачив бояриню Гордину, не впізнав спочатку. Потім у байдужих очах змайнула згадка: либонь, це та сама бояриня, що хотіла посватати для свого сина Чурині його доньку Малушу! Чого ж тепер хоче? Чи знову бажає свататись? Либонь, знає, що Малуша раба, що забрала її київська княгиня яко бранку і з милості до дитини тримає в своїх палатах...

Підняв на гостю важкий погляд. Що ж тебе сюди пригнало, боярине? Як ти дісталась через любецькі пущі — може, знову на мітлі? Так оповідали йому колись іскоростенці. Тоді всі в один голос мовили: біду віщувала ця бояриня-відьма. А що зараз віщує?

Гордина тим часом посміхалась йому своїми великими карими очима, дрібнесенькі зморщечки сіткою покривали її лице. Губи ліпили умедливі слова. Який теремище має тепер князь Маломир, яких добрих чатарів і як важко було їй до нього дістатись... А чого хоще бояриня — то справа потаємна. Вона огледілась навколо, чи не наставляє хто вухо на її слова. І говорила, говорила без упину.

Малко ніби прокидався від сну. В його збайдужілий мозок вливались спогади. Він князь київський?.. А так, ще матінка колись так говорила. І про могилку батька Оскольда, що над Дніпром, чув... і про княгиню Ольгу.

Гордина кличе його втекти звідси до Києва, підняти киян супроти княгині, і її воєвод, і її варяжинів, і бояр лякливих. Звільнити з полону його дітей. Малко стрепенувся. Діти! Його діти страждають через нього!..

— А де ж вони, може, знаєш? — голос у нього був тяжкий, ніби перепалений.

— Добриня на стайні, за кіньми ходить. Малуша — у палатах княгині. Слугує їй яко челядниця.— І вже забула доброзичлива бояриня, що недавнечко сватала ту дівчинку, що нині челядниця, за свого сина Чуриню. Тепер ані слова про те. Щось взялося йому ніби голками коло серця... Отаку рабську долю уготовив своїй дитині він сам... Коли б згинув з честю, над долею його дітей розправила б крила слава і не були б вони рабами!.. Народ його деревлянський, певно, піднявся б увесь на стань і захистив би гідність його дітей...

А так княжна деревлянська, як остання служка, як рабиня, слугує київській княгині. Чи є на світі більше приниження, як почути про ганьбу своїх дітей, яка через тебе упала на них?!

— Тікай звідси, Малку. Якщо буде на це твоя згода, скажу київським боярам. Вони піднімуть киян проти княгині. А ти прийдеш у свою вотчину по закону і обичаю. Київська земля тебе прийме.

Тепер бояриня стояла за закон і обичай. А коли Олег-зайда вбив його вітця і силоміць забрав його стіл і країну, якому закону і обичаю слугувала вона, бояриня Гордина?

О, зміяться, як зміяться й вив'юнюються її умедливі слова. Що ж вона виважує для себе? Хитрюща відьма. А про своє сватання ні слова.

Чого ж тоді так турбується про нього? Що матиме від того?.. Нарешті не витримав:

— А тобі що від того, хто сидітиме на київському столі?

Бояриня заметушилась, завертілась. Який же дивак!

Що їй від того? Хіба вона заради користи своєї?

— Я ж за тебе, княже, за твою правду хочу заступитись.

— За мою правду?

— А таки ж так! — заусміхалась до нього.— За тобою піде вся деревська земля, і київський люд, і бояри.

— Усі бояри підуть?

— Може, не всі. Але багато.

— Ага, ти хощеш зіпхнути княгиню Ольгу.

— Хощу, княже! — спалахнули іскорками її прекрасні карі очі. На вилицях заяснів легкий рум'янець, який розправив їй зморшки.— Зайда вона. Чужинка. Маємо своїх князів.

— Але ж зайдою першим був той злодіюка, Олег.— Малкові вже урвався терпець від її підступної льсти. Якась зміюка сиділа в тій боярині — пересмикалась, звивалась, цілила в когось якоюсь отрутою. В кого ж? — Олег був убивцею мого вітця, законного Києвича. Чого ж зараз переді мною блазнюєш? Ти була тому убивці хто? Хто?..

Бояриня не сподівалась на таку жорстку й відверту розмову. Замість того щоб він ухопився за поміч її і вирвався на волю, замість того щоб зрадіти їй, зрадіти, що і кияни, і київські бояри його підіпруть, якщо він зараз піде на Київ, коли в ньому сидить беззахисна вдовиця-княгиня, та ще й чужинка, він дорікає боярині минулим!!!

— Чи не однаково, Малку! — запримітив, що вона вже й не називає його князем, а так, як звичайного простолюдина, Малком.

— Лживі слова речеш, боярине. Льста твоя упіймала тебе. Іди геть від мене.— І першим повернувся й пішов до своєї темної комірчини.

Самотинні його роздуми навчили бачити людей якось з глибини, зсередини. Відчував, що ним хочуть торгувати, використати для себе. Хто вони, котрі стоять за спиною Гордини? Авжеж, не владний Київ і не його люди. Певно, ті, що завжди сидять тихо по шпаринах, яко таргани, і виповзають, лиш темінь опуститься над землею, щоб когось вкусити, щось урвати, щось захопити. Крізь сміття льстивих, ласкавих і співчутливих слів Малко навчився бачити чужу мстивість, захланність, озлоблення, відразу відчував лжу і зачаєну ненависть. У людині відразу

ж умів бачити здобичливого воя чи брехливого лакузу, який прикидався добрим і послужливим. О, скільки тих облич перейшло знову в його передумах за ці любецькі роки!.. І князів, і купців, і челядинів, і мечників, і чатарів — всіх, кого бачив, кого слухав, кого стрічав у своєму житті.

Він ніби заново прожив своє життя і нині побачив глибше, більше в тих людях і доброго і лихого. Бо сам став інакшим — новим. А яким? Не знав того. Тільки не було вже в його душі ані крихти жалощів за свій високий князівський чин, був лише біль за гріхи, за ганьбу своїх дітей і своєї землі.

Уже з добрий десяток літ живе Малко в цьому острозі. Став потроху забувати й обличчя своїх дітей. Зараз почув про них — вони живі. Радів з того. Живі його Добриня і Малуша! Княжі діти служать челядинами у княгині київської...

І плакав Малко від того. Краще б їм було згинути... Але своїм чатарям не скаржився ні на що, нічого не просив, як і раніше. Коли одного разу почув, що двері його комірки, де він спав, зачинили на засув, подивувався. Чого б то? Чим кого образив? Але знову ж нічого не сказав. Певно, все те давно вже визначила йому його доля. Певно, тепер мусить тут померти голодною смертю. Він готовий. Тільки бридко, коли потім пацюки будуть обгризати твоє тіло...

Спочатку знав, що минуло два дні і дві ночі. Потім почав плутати і збиватись з ліку — скільки ночей і днів промайнуло, відколи заперли його в цій темній смердючій від постійної присутности пацюків комірці. Хтось забрав у нього світло, їство і воду. Лежав безрушно на дощаному ложі, дивився в стелю чи крізь неї.

Думками ширяв поза світами, де вже не було ні його минулого, ні земних клопотів, а були нові, небачені гради, що тонули в голубому світінні пітьми. Там здіймались гостроверхі теремі, храми з високими і круглими золотистими маковицями чи вежами. І були у нього під ногами

такі жагучо-зелені трави, а в обличчя простягали віти такі рожеві яблуневі суцвіття, що від подиву у нього перехоплювало дихання. Десь в глибині пам'яті він знав, що все те він уже десь бачив, що топтав оті соковиті трави і милувався тим рожевим цвітом. Але згадати, коли те бачив, йому було несила...

Так він марив у намаганнях згадати щось далеке й забуте й не почув грюкоту засову в дверях до його комірки. Навіть коли побачив на порозі височенного молодика з довгим дзьобатим носом і гасилом в руках, теж не здивувався. Ніби також десь його вже бачив.

— Осьдечки він! — сказав голосно цей молодик до когось.— Ми його не там шукали. Княже, підводься, ми прийшли по тебе.

Малко поволі звівся й обіперся на лікоть. Довго й пронизливо вдивлявся в незвичайних гостей. Через поріг переступило ще кілька молодиків. Усі простолюдини, в сірих свитках, вовняних шапках, як одягались люди в деревській землі...

— Княже, не бійся. Твоїх чатарів ми перебили. Ти вільний — ходімо в свою землю. У нас в лісі є свій табір — зберемо усіх деревських мужів і відіб'ємось від Києва,— гучав густий голос довгоносого молодика з гасилом, певно, то був провідця цієї ватаги.

Малко мовчав, відвів погляд убік. Ні, він на грішній цій землі, де немає тихого голубого світіння над гостроверхими теремами, де є буяння пристрастей і неспокою... Чи не бояриня Гордина все те крутить навколо нього?!

— А для чого звільнили? Мені й тут добре...

Мужі деревські перезирнулись. Гостро вдарило їм у ніздрі їдучим духом нечистот, пацючого поту й посліду.

— Хощемо тобі дати волю, княже,— сказав наймолодший сухорлявенький юнак. Дивно, що на ньому була свитка із заморської вольниці.

Либонь, якийсь боярчук...

— Це... бояриня Гордина вас сюди прислала? — з якимось страхом перепитав Малко. Деревляни знову перезирнулись. Звідки він знає про бояриню?

— Гаразд. Піду з вами. Тільки доведіть мене до Києва. До княгині...

— Пощо так? — захвилювались гості.

— Перед смертю... дітей своїх побачити хочу... Чи живі...

— Живі, княже! І Добриня, і Малуша. Ми їх бачили. При дворі княгині.

— А в табір ваш не піду. Супроти долі своєї не буду ходити...

— Чого боїшся? Люди тебе з неволі вирятували, а ти!.. Може, це і є твоя доля? Звідки знаєш, яка вона, твоя доля!..— це знову той боярчук.

— Хтозна, мо', й так. А може, гадаю, не треба вже деревській землі зводитись на нову війну. Може, Києву суджено підняти свою главу над усіма землями? І над усіма племенами слов'ян?

— Зрадник ти, княже...— розсердився боярчук.

— Для чого ганьбиш князя, Чурине? Либонь, сам хощеш на його славі в'їхати у київські ворота! — гиркнув на сухорлявого юнака з тонким вусом провідця.

— Могуто, а що? Нехай наш князь піде до Києва, Вволимо його жадання,— запропонував хтось із мужів.— Може, він і справді на той світ скоро збереться...

— А ми його не пустимо на той світ. Відгодуємо, бо, бач, самі кістки в тілі, аж торохтять,— весело докинув інший.

Деревські мужі трохи розвеселились. Могута підкрутив пшеничного вуса.

— Нехай і справді... погостює в княгині. Але ж ти, княже, і стати на ноги не можеш?! Леле! Дайте йому якогось окрайця...— розпорядився Могута, коли двоє його содругів намагались поставити Малка на ноги. Той, ступивши один крок, хитнувся од безсилля і почав падати. Ледве встигли його підхопити сильні руки нескорених лісових мужів.

Але не від безсилля зомлів Малко Любечанин. Від радости, що побачить перед смертю і стольний Київ, перед яким мусить вклонитись, як перед переможцем, і що побачить дітей своїх... І що з'явиться перед могилою свого вітця... не як володар, а як раб... Чиє серце витримало б стільки людської радости, зневаги і приниження водночас?

* * *

Для всіх, хто раніше знав княгиню і хто наблизився до неї пізніше, вона здавалась незбагненною. Може, в цьому і була її сила. Бо за тією незбагненністю у людей відразу ж виринали пекельні з'яви про живцем закопаних бояр деревських або живцем спалених послів Малкових... Чи пізніше, вже коли пішла з ратниками воєводи Щербила під Іскоростень, вона влаштувала на могилі свого князя-мужа таку бучну й криваву тризну, що здригнулась уся деревська земля від жаху. Мечники її дотла спалили дерев'яний град Іскоростень, а вельможці Мала, щоб підлестити Ользі, десь упіймали свого князя й віддали тоді їй в руки... разом з дітьми...

Київські бояри тепер переповідали своїм підрослим дітям про помсту княгині Ольги за смерть мужа-князя, за деревську ворохбу... Веле жорстоке серце у княгині, як у її діда, царя Симеона. Краще жити з нею в мирі. Не раз вона ставила на коліна і київських бояр мудрістю своєю, і чоловічою відвагою.

Але між собою та на людях боялися називати княгиню жорстокою. Казали, що княгиня лагідна та добра, бо он дітей свого ворога не побила, взяла у свій двір на челядницьку службу. І Маломира-князя не знищила — посадила його в любецький острог, там і живе.

А за тими голосними восхваліннями доброчинностей княгининих повзли зловорожі пошепти: князь Гліб відмовився від матері за нехристиянську жорстокість. Княгиня від того гірко побивається і тлумить у собі печаль, але на люди не несе її. Зате, кажуть, більше уподобала меншого сина — Святослава. Тільки намагається вирвати його від варяжинів, з якими він зжився з малолітства, і нічого в неї не виходить...

Хтозна, що робиться у неї в душі і чого можна ще чекати від цієї володарки. Якась вона незбагненна! Краще бути подалі...

Її спокійний погляд і тихий голос насторожували всіх — від бояр до челядниць. Несподіваність і непередбачливість її дій завжди тримали всіх у напрузі. В глибині душі у людей, котрі її оточували, звісно зачаївся острах і саме через те вони поспішливо падали перед нею на коліна, улесливо посміхались, гнули хребти у поклоні...

Княгиня все це бачила і розуміла, навіть була впевнена, що за це її тепер усі наближені ненавидять. І якщо вона, колись непримітна, тиха жінка, що боролась за те, щоб вистояти на землі, тепер вибралась на вершину влади, то не дай Боже їй якось спіткнутись. Накинуться на неї, яко дзьобате вороння на труп,— розшматують і розметуть!.. Навіть кістки рознесуть по полю!..

Вона мусила не помилятись ні в чому. Мусила нощеденно думати, як тримати на прив'язі біля себе — і в той же час на належній відстані — веле сильних, багатих, талановитих і тому небезпечних. В ній прокинулась владна кров гордого діда, непереможного болгарського царя Симеона.

Ніхто не міг затьмарювати її своїми вміннями й талантами. Для цього вона мусила сама читати про діяння великих імператорів ромейської давнини і болгарського вознесення, щоб бути розмислом їхнім збагаченою, щоб уміти передбачати, дивитись вперед і в той же час щоб не дратувати оточення, силою якого вона трималась, своїми знаннями, талантами і вмінням. Це, помітила давно, найбільше дратувало ґречних мужів боярських. І це було найбільш небезпечним для неї! Тож мусила вдавати із себе простеньку розумом, скромною забаганками — і в той же час зірко прозрівати душі, виважувати невнарок сказані слова чи й потаємне мовчання. Бо то теж мова серця, яку треба вміти прочитати.

Часом княгиня втомлювалась від такого життя. Здавалося іноді, що чим довше тяглися її роки, тим більше вона відривалась від землі і вивищувалась над усіма. Бо піднімалась над ними своїм розумінням усіх, передбаченням, волею.

І в той же час чим далі, тим менше бачила побіч себе людей. Змінились навіть челядниці і покоївки — стали більш уважливими, більш послужливими й більш запобігливими... Ніхто з нею так просто й щиро давно вже не розмовляв, як бувало колись розмовляв з нею Степко Книжник чи його мати — Житяна. Не бачила побіля себе жодного мужа, який би ось так, як колись Степко, за один день зібрав би киян на її захист. Гай-гай!.. Не було і таких жінок, як Житяна, з її простими і щирими словами розради... Не було й таких, як Гомін-майстер, що навіть сліпим умів ставити храми краще, аніж видющі здателі... Відсунувся від неї і воєвода Щербило з якоюсь потайною раною в серці. Навіть милосердний до всіх Гліб, кров її, син і надія її, відійшов від неї... Замкнувся у своїх палатах зі своїми виучнями та вписує в пергамен діяння володарів, їхні роки і дні проминущі. Після пожежі на мийні ніби

чорна прірва пролягла між ними... Пригадувала, як він виніс із пожежі котрогось боярина — закіптюжене обличчя, і по ньому котяться великі срібні краплини сліз. Він їх не витирав, і на щоках лишалися білі сліди, промиті чистою і чесною сльозою. Таким він вкарбувався в її пам'ять і в серце. Інколи її турбувала думка: а що ж запише він у свій пергамен про свою матір? Що залишить нащадкам в науку? Лиш тепер збагнула свою необачність: такий пергамен має писати людина, підлегла їй... Хай би краще це робив Григорій чи хтось із його священиків. Тим би вона могла підказувати, що і як писати. Глібові ж не може правити свою волю. Він тоді ще більше зненавидить її, і хтозна, що там вкарбує...

Відтоді визрів намір передати пергамен Григорію. Але як забрати його в Гліба? Хотіла лишити про себе добру пам'ять у цій землі. Вона ж стільки зробила для впорядкування Країни Руси. Об'їздила її від Вишгорода до Стугни, від Стугни до Волхов-ріки і Новгорода. Веліла всюди визначити погости для збирання данини. Веліла визначити один час збирання її. І визначити розміри данини, уроків та оброків. І скрізь веліла поставити знамення на ловищах, бортях і бобрових гонах, звідки княжий двір збирав для торгівлі хутра, свепет, рибу, ліс. І тим вона утишила землю. Спокій прийшов і в Київ. Присмирніли варязькі дружини, яких вона купила землями і оселищами. По всіх ворохобних кінцях поставила своїх вірних намісників — до уличів пішов воєводою Претич. Воєводі Щербилу віддала деревську землю, там треба його міцна рука і крута вдача. У Києві під її оком воєводив син колись ворохобного боярина Дудка — Братило...

Але знала, що людям цього замало. Що її однаково не любили, називали жорстокою і крутою. І що плем'я заздрісників побільшувалось...

Не любила відкладати важливі справи надовго. Надумала про той пергамен і вирішила відразу ж впорядкувати цю потребизну. Покликала Григорія.

Він з'явився хутко, ґречно вклонився княгині в пояс і, не чекаючи припросин, присів на лавицю. Либонь, літа йому давно втинали силу. На старість пресвітер зовсім перемінився. Сива до білизни голова і борода робили його смагле обличчя виразнішим і врочистішим, карі очі під темними бровами світились ясно й спокійно. І все обличчя було якимось ніби підсвіченим зсередини і поважним. Хто б міг подумати, що за цим мудрим поглядом і спокоєм священика стояли могили мудріших і прекрасніших від нього, котрих він звів у могилу?

— Давно чекав, коли покличеш,— прогучав його нестаріючий глас.

Ольга здивувалась, що він чекав її поклику, а не прийшов сам до неї. Може, і він її почав трохи боятись? Це було б добре хоч тепер... Княгиня не хотіла першою розпочинати бесіду, хай би він першим виклав їй свої забаганки.

— Чи знаєш, що до тебе у двір прибув боярин від уличанського воєводи?

— Від Претича? Знаю. Тільки не знаю ще, з чим прибув.

— Хоче сватати князь уличів свою доньку за твого Святослава.

— За Святослава? — здивувалась, бо якось забула, що син менший її уже вступив у молодецький вік і що надходить час і йому жону шукати. Але ж... чому цей князь, який ходить під її рукою, наважується свататись?

— Ганьба для Києва! Ганьба...— гудів Григорій. Хіба для Святослава не знайдеться жона в якійсь сторонській землі?

На вилицях у княгині розлилась жовтава блідість, потім заясніли рожеві плями. Як сміють підлеглі князьки ображати її світлий дім? Її рід? Її державу?

Ольга швидко-швидко перебирала тонкими білими пальцями торочки хусти, тканої золотистими узорами. Певно, дарунок ще князя-мужа, котрий він притяг від греків. Бо нині вони нічого знову не дають Країні Руси — ані паволок, ані золота. Мир і ряд князя Ігоря ромеї, певно, викинули в море по смерті київського володаря. А її, княгиню, звісно ж, не вважають небезпечною для імперії.

— Що радиш зробити? — ніби прокинулась від роздумів.

— Відіслати зухвальця назад. І спорядити сольбу до Болгарії, а ліпше до Угрії... Для Святослава треба брати невісту з іншої держави. І буде тоді в нього довічний помічник і соузник...

— Давай подумаємо, отче, разом. А може, спробуємо попросити невісту для Києва із Царгорода? І дань свою заберемо, і жону для Святослава здобудемо. І мир на довгі роки.

Тепер здивувався вже Григорій. Замахнулась княгиня! Та хіба ромеї добром захочуть віддавати своє золото, коли нині Русь не розмахує мечем над їхніми головами? А невіст кесарі нікому не дають. Щоб сусідні держави не втручались у часті внутрішні війни імперії. Новий імператор — Костянтин Багрянородний — навіть книгу таку написав про церемонії при дворі. І вимагав од свого сина, Романа, аби й він, як і Костянтин, не дозволяв шлюбів з варварськими володарями, не дарував їм імператорських одяганок, вінців і жезлів... Таке родичання завдасть імперії великих збитків, послабить владу її кесаря.

— Не дають вони нікому своїх невіст, княгине.

— Хто нині сидить у Царгороді?

— Костянтин Багрянородний. Веле мудрий і лукавий.

— Це син Романа Лакапіна?

— Ні, Лакапін правив супроти закону, намість малолітнього цього Костянтина, який є сином імператора Лева та імператриці Зої. Лакапін колись насильно запроторив Зою у монастир, коли помер Лев, і правив яко імператор. А потім його власні сини заслали в обитель. І правили яко царі. Їх же повалив Костянтин, коли виріс, з поміччю своїх родичів. Це дуже твердий кесар... Не дасть він Руси ні дані, ні невісти. Має Русь яко варварську країну, бо не хрестилась вона...

— Дань мусить віддати по ряду і миру з Руссю! — строго сказала княгиня.— А віра християнська хіба не зростає у Києві? Мовлять, що за Оскольда був тут митрополит... Князь Гліб уже й книги переписує у своїй схолі для книгозбірні. І пергамен пише. Мав би і ти, отче, цим зайнятись та митрополію здобути.

Княгиня мовить йому про ту працю... Не ті вже літа у нього — немає сил для писання. То многотяжкий труд — писання... Хай уже князь Гліб. Він молодший. А щодо митрополії...

— Княгине, мусиш узнати, що царгородський владика радо прийме християн Країни Руси під свою руку, але митрополитом мене не поставить. І навіть князя Гліба не поставить. Я колись теж сподівався на це...

— Чому? Був же тут нібито колись...

— Може, й був, та свій — гречин. І знову пришлють сюди свого — гречина. Яко в болгарській землі і в іних землях це роблять царгородські владики. Всюди посилають лише своїх вірних людей — іним не довіряють. Щоб не приховували багатств і більше данини давали царгородським церквам. Щоби знати, які козниві замисли у тутешніх владик є проти Царгорода. Свій може приховати це, гречин — ніколи. Бо це загрожуватиме і його владі тут... Не треба поспішати нам з митрополією — тепер я так думаю.

Мудро розсудив пресвітер Григорій. Справді, він мав усе, що хотів нині: і соборну Іллінську церкву, і багаті приношення прихожан, і свою вже численну паству, і своїх підручних священиків та дяків — з русичів, чи з болгар, чи з гречинів. Усі вони слухали його і підкорялися йому...

Спливають роки, міняються часи, глибше дивляться очі, ширше сягає думка...

— А пергамен я писатиму, коли повелиш. Хочеш, почну новий, хочеш, хай князь Гліб мені віддає старий, я продовжуватиму.

— Гаразд, отче. Я повеліваю так — продовжувати старий пергамен. Щоб нічого не пропало, що вже записано було.— Вона звелася на ноги, за нею важко підвівся і пресвітер. Таки княгиня вміє повелівати — ось і він став її слухняним челядином. Хоча раніше, коли ще був живий князь!.. О!.. То були інші часи. Тепер їх немає. Настали времена нові... І прийшли нові клопоти і потреби.

— А ти кажеш правдиво, княгине, за руську данину. Ромеї так само мусять її сплачувати Києву.

— Ось уже скоро Дніпро увійде в береги. Будемо готувати до Царгорода велику сольбу, отче. Гадаєш, скільки людей треба взяти?

— Покійний князь Ігор посилав п'ять десятків і одного.

— Тоді візьмемо... сто чоловік. Як гадаєш, це буде добре?

— Думаю, що добре. Більша сольба — більше величі... Але хто очолить це посольство?

— Я піду сама з послами... Яко володарка Країни Руси.

— Бери й мене. Великі володарі не їздять без своїх духівників.

— Да буде...

І настали для княгині гарячі дні і ночі. Від рання до вечора прикликала до себе то бояр, то купців, то сторонських гостей. Відбирала для сольби людей тямущих і свідущих. Воєводам наказала прислати зі своїх земель найліпші лодії і найбіліше полотно для парусів. А ще посилала в усі кінці землі тіунів, биричів, ємців, отроків, мечників, щоб по селах і погостах відібрали кращі хутра і шкури, тонкі полотна та пахучі меди, срібні фібули, колти, начільники руських майстрів-вотрів. Руська княгиня знає, що багаті дарунки завжди відкривають двері й наміцніші ворота, приносять шану і найпотаємніші звістки.

Русичі й болгари і всі інші володарі навчились у тих таки ромеїв давати мзду, бути корисливими і захланними без міри. У тому ж таки світовому граді, що став пристанищем блудодіїв, мздоїмців і вбивць навчились, що за дарунки можна все і всіх купити, бо там народьство більше кланялось не своєму великому Богові та його апостолам святим, а гаману, туго набитому золотом і срібом. Що вдієш — ідеш у кубло злодійського племені, мусиш сам уподоблятись йому і ще й думати, як себе убезпечити в разі біди...

Княгиня піклувалась про дари. А її конюхи на князівських стайнях підгодовували вівсом коней. За звичаєм берегом Дніпра назирці за лодіями йтимуть руські комонники. Придніпровські степи неспокійні й підступні — раз по раз виринають в них якісь кочові орди — то печенігів, то угрів, то булгар.

Стайні були недалеко від палат. Пішла княгиня наглянути, як годують коней, чи добрий приплід дають цієї весни лошиці. В таких випадках ходила без почту і без челядниць.

Майже дійшла вже до крайньої стайні, як побачила... А може, то їй здалося, що то Добриня стоїть, а коло нього Малко, любецький затворник, і якісь люди. Малко Любечанин тут? Вона вже й забула за нього! Була впевнена, що його вже немає на світі — ніби розтанув десь у тому Любечі.

А хто ж ті люди? Як вони потрапили у її двір? Хотіла повернути назад, щоб розшукати стольника, хай-но довідається, що тут діється. Але її вже помітили. Шанобливо розступились, очікували наближення. Пішла прямо на них. Відчуття небезпеки десь зачаїлось під хребтом і ступало поруч з нею — слід у слід... Малко, отже, втік. І оті люди — то деревляни. Вона тоді ще надивилась на них в Іскоростені... Оті свити і повстяні шапки. Кожен з них тримав у руках ратище чи обушок. Один найвищий, найкремезніший муж на плечі тримав гасило... Може, то вони й звільнили Малка? Що ж тепер вони хочуть?

Вона спинилась перед цим гуртом дивних людей і гнівно глянула на Маломира, потім — на Добриню. Чекала пояснень.

— Се мій вітець,— першим обізвався Добриня і вклонився княгині. Як і належало челядину.

— Бачу,— суворо промовила Ольга й почала прискіпливо розглядати зсутулену поставу Малка. Це той самий, який міг колись стати її мужем!.. Старець, жебрак, убивця... злодій!..

Малко витримав цей погляд, але не вклонився. Не забув, отже, що він князь по роду. Та що лишилось від того його князювання? Замість князівських шат — якесь лахміття. Сивий, худенний дідисько, та й годі. В глибоких очах під сивими бровами зачаєний страх чи благання милосердя...

— Пощо прийшов, не спитавши? — княгиня сердито дивилась на Малка, але поступово жалість до цього старця розм'якшувала її серце.

Малко розвів руками, не знаходячи слів для виправдання. Добриня ступив до неї крок:

— Вітець наш знає, що княгиня добра і не відмовила б йому побачити дітей!..— лукавець, хитрун цей Добриня. Гарний собою молодик, кажуть, дуже схожий на свого молодого вітця. Вищий, правда, від нього, світлочубий, густий русий вус, таке ж густе, в кільцях кучерів, волосся до пліч, невеличка борідка. Чимось скидається на її Гліба. Та й однолітки вони, здається... Але що скажеш йому на таку відверту льсту, та ще й при людях? Не заперечити ж, що нізащо не відпустила б цього злодія, якби він попросив у неї... Втім, цей зсохлий до кісток дідисько, здається, вже хилиться од вітру...

— Де сторожа любецька? — оглянувши деревлян, спитала вона втікача. Ясно, що сам він не міг звідти вибратися. Певно, оті войовничі мужі й привели його до Києва.

— Сторожа? — Малко розгубився, затупцював на місці. І тоді прийшов йому на допомогу той муж, що мав на плечі гасило,

— Ми тих чатарів пов'язали і повкидали в комору. А нашого князя забрали з собою.

— Навіщо він вам? — Ольга здивувалась щирості цього розбійника.

— Хочемо, аби йшов княжити у свою землю. Народ наш деревлянський жадає, щоб повернувся наш князь.

— Княгине, не вір його словам. Я не повернусь до Іскоростеня,— втомлено обізвався Маломир.

Княгиня Ольга не чекала такої зреченості в голосі Мала. Якусь мить знову їй стало шкода цього старого кістлявого дідиська, у якого навіть

з-під сіряка випиналися гостряки пліч. В нужденному тілі колишнього князя деревлянського, певно, дотлівала його скатована, розіп'ята душа.

— Княгине, се правда! — раптом Добриня упав перед нею на коліна. — Добра княгине! Дозволь йому жити тут, зі мною, на стайні!.. Боги тобі віддячать за твою щедрість. І ми з Малушею також вік за тебе будемо молитися... Вірно тобі служитимемо...

— Не треба просити, синку.— Маломир поклав синові на плече свою кістляву руку.— Я повернусь у Любеч. Там і буде моя могила... Ще б тільки узріти нині Малушу, донечку... О боги!..

— Княгине,— знову обізвався високий деревлянин з гасилом, а був це не хто, як Могута.— Княгине... Дозволь нашому князеві померти у своїй землі.

— Адже великий подвиг — його страждання, княгине,— приєднався й Добриня.— Повір у його слово. І твої літа не закінчаться на цій землі...

О, так, вона це знала — велике благо померти людині у своїй землі. Вони це просять, звісно, не від користи, а від людського жалю. В її душі щось перевернулось. Чи ж могли б і її сини так благати за неї, коли б їй довелося бути в отакій скруті? Хіба що Гліб... Той міг би... А Святослав? Навряд чи... Тверда у нього душа, черства, як у того варяжина Асмуда, що його випестував.

Але княгиня Ольга знала й інше: блаженні будуть вигнані за правду. І шана, і любов потім зійдуть до них з небес і розіллються серед народу; і зробить святим його ім'я, котре кликатиме одне покоління за другим на боротьбу за свою волю і землю. Ні, не дозволить вона Маломирові, деревлянському князеві, лягти в рідну землю... Не дасть йому відновити своє ім'я і колишню славу в своєму народі! Бо тоді той народ вічно його буде пам'ятати і нести це ім'я яко знамено через віки.

Ні, Маломир деревлянський має померти безвісним. Забутим... І ніхто не мусить знати навіть його могили. О, ці священні могили! Києву достатньо Оскольдової могили...

Ніякі руйнування не випалюють з пам'яті й душ киян її місця!

З Малком же вона не допустить цього...

Втім, вона милосердна до нього. Подарує йому дозвіл дожити свій недовгий час тут, у Києві, під її недремним оком, біля дітей.

— Я вірю тобі, Малку. Лишайся тут, коли хочеш!..

Вона шидко повернулась і твердою ходою попрямувала до своїх палат. Можна подарувати милість давньому ворогові, коли він уже не страшний. І скажуть колись прийдешні: була світлою серцем велика київська княгиня Ольга. І мудра своїми діяннями. Вони не помиляться — то буде правда. Бо княгиня все робила за велінням величі своєї держави і свого часу...

* * *

Старість придавила войовничого витязя Свенельда тяжкістю тіла й болістями в кістках. Більше сидів у своєму теремі в Києві та посмоктував меди. Пильним оком, проте, як старий крук, стежив за людьми на Княжій Горі та за княгинею. Підказував синові Мстиші, що й до чого. Свенельдич за ці роки вилюднів, став поважним і войовничим боярином. Господарив у своїх селах у деревській землі, збирав полюддя і в Київській країні, всі ті добра стягував до Києва. А тут його тіуни вже знали, що далі робити, яким купчинам і по скільки віддавати.

Не лише Свенельд обріс землями. І Асмуд, і Карло, і багато інших варяжинів-приходнів обросли теремами, торжищами, купчинами, лодіями, волочайниками, гребцями. Проте знали, що вони тут люди

прийшлі і що русичі можуть їм показати дорогу від Києва коли що. Через те міцно тримали мечі в своїх руках, трималися купи. А віднедавна варяги дістали собі й свого князя — Святослава, виучня і пестуна Асмуда. Тому стали сміливіше позирати довкола себе, зневажливо сміялися з тугодумів-бояр і перестали журитися за свою будучину.

Асмуд свою справу знав добре. Як навчитель і дядько меншого княжича, він зробив усе, аби Святослав умів міцно тримати меч в руках, вправно ним рубати — з усього плеча і з хитрістю викручувати його так, щоби ворог не міг ухилитись від удару.

Як тільки Святослав увійшов в молодецькі літа, Асмуд і вся дружина варязька щільніше оточили його пошаною і схилянням. Втім, княжич на те ніби не зважав. Жадав більше бути схожим на тих відважних, суворих і невибагливих воїв, яких одвічно шанували варяжини, серед яких він змужнів. Про тих воїв-звитяжців йому багато оповідав Асмуд, переказуючи безконечно довгі саги про морські походи, про безстрашшя вікінгів, що не боялись ні морських глибин, ані скель. І літали своїми крутошиїми лодіями, яко чайки. Наскакували несподівано на багаті чужі землі, забирали великі набутки і найліпших невіст — навіть царських дочок. І осідали там жити.

Слухав хлопець про ті звитяги — і закипала в його жилах кров. Коли б швидше змужніти, коли б уже взяти в руки вуздечку батькового коня, якого довгі роки все ще тримають на стайні для нього — нащадка київського столу.

І ось той час не забарився. Асмуд сказав, що мати-княгиня готує велику сольбу до Царгорода, щоб там попросити для нього невісти. Княжич здивувався. Чому по невісту має йти сольба? Чому не його дружина має налетіти на той царський град і все золото-срібло забрати і взяти також і невісту?

— То для Гліба привели сюди жону з Угрії. А для мене не треба нікого приводити! Ми підемо до Царгорода з дружиною, постукаємо мечами у ворота і заберем невісту. Чи не так?

— Не так,— заперечив Святославу Асмуд.— Ще маємо нагадати ромеям про данину Руси, яку вони обіцяли давати твоєму вітцю. І харатью на те писали нову, і присягу на крові і на Христі давали...

— Пощо треба нагадувати? Треба піти й забрати своє мечем. Це буде по правді. І по ряду.

Асмуд ворухнув своїми волохатими сивими бровами, зиркнув зірко на свого вихованця і мовив:

— Це буде потім. Як сядеш на стіл.

— Але ж справжній вой не мусить нічого випрошувати. Мусить усе брати силою! — наполягав Святослав, блискаючи великими світлими очима.

— Так, у тебе буде з ким воювати, княжичу. Передусім мусиш забрати свою отчину дунайську — цар Петро скоро упаде з трону. Як не візьмеш ти, її заберуть ромеї.

— Ромеям — не дам.

— Мудро зробиш. Ходімо до стайні. Поглянемо на вітцевого коня. Чи не голодний наш Сивко.

— Ходімо...

Удвох вийшли на подвір'я й попрямували до невеличкої хатини на віддаленому кінці господарського двору. Там на самоті доживав свої

літа сивий, у чорних яблуках, старий кінь князя Ігоря. Тут же, в цій хатині, через сінці, жив і конюх, який ходив за ним, такий же старий і беззубий, як Сивко. Мали ці дві істоти дочекатися того часу, коли княгиня-мати покладе на спину старого коня княже сідло і переємець київського столу вскочить у нього, встромить ноги в стремена, приосторожить Сивка в боки й здибить його. Кінь заірже й тим провістить світові про нового господаря Країни Руси. Відтоді княжич стане князем. І буде чинити все, що належить чинити володареві.

Ще не дійшли до тої хатини, як почули за воротьми якісь гуки. Чатарі Княжої Гори когось не впускали на подвір'я, хтось лаявся, домагався і погрожував. Асмуд і Святослав швидко повернули до воріт. Хто там ломиться крізь заборони? Чого жадає?

— Якийсь Чуриня,— відповів старший чатар.— Княгиня не веліла нікого впускати. Та вже й день згасає, сонце заходить. Що він поночі тут буде вештатись?

— А чого він хоче? Гей, Чуриня! Хто єси? Пощо ворота ламаєш? — гукнув до нього осторожець.

— Я не ламаю! Хіба такі воротиська один хто зламає? — засміявся за воротами баском Чуриня.— Я привів до княгині ватагу злодіїв і Малка Любечанина з ними. Упіймав їх у лісі. Хотіли йти у деревську землю і піднімати народьство на ворохбу!..

— Швидше-но впускай їх сюди! — Святослав сердито блимнув на ретельного охоронця воріт.— Хіба не чуєш, що за одні?

— Мені що, як відчиняти накажеш — то й відчиню...— ліниво подибав до засувів, не кваплячись почав грюкати засувами. Ворота нарешті розчахнулись.

Перед очима Святослава і Асмуда стояв невисокий тонкостанний юнак з чорнявим волоссям до пліч, блискучі карі очі, закручені вгору кінчики вусиків. Красунець — та й годі. І звідки такий взявся? Чого нічого не відав про цього звитяжного воя він, княжич Святослав? За спиною Чурині стояло кілька людей, руки їхні за спиною були пов'язані вірьовками.

— Чий такий відважний єси? — не витримав і Асмуд.

— Боярині Гордини син. А ти хто? — прискалив око до Святослава.

— Я Асмуд, а це княжич Святослав,— відповів старий варяжин.

— Княжич? Ото втрапив! Я ж до тебе добиваюся. Забери мій полон і передай княгині. Скажи, від Чурині. Скажи, що Чуриня хоще їй вірно служити.

— А... Чому не жадаєш мені служити? — образився княжич Святослав.

— Тобі? Чому й ні? Як візьмеш у свою дружину, служитиму й тобі. Ще й як!

— Візьму.

— Але я не сам. Он бачиш, комонники? То мої люди. Три десять людей. Усі_як один — ловкі та браві!

— Усі і йдіть до мене! — зрадів Святослав.

— Слава богам. І тобі, Святославе, слава. Будемо служити вірно. Не пошкодуєш! — Чуриня аж зашарівся від збудження. Його кінь, якого він тримав на оброті, теж ніби радісно затупцював на місці.

— Заходьте на Гору, всі! — запросив Святослав дружину Чурині.

Ті з гиком промчали у ворота. Зв'язаних деревлян спинили під сторожовою вежею. Обідрані, нужденні, припалі порохнею бранці поволі ступали босоніж по холодній по-весняному землі, безнадійно втупивши погляди собі під ноги.

— А з ними що робити? — під'їхав Чуриня до Святослава, вказуючи на своїх бранців.

— Поки що залиш їх варті. Я скажу княгині-матері.

— Хай і так,— погодився Чуриня. Він увесь сяяв, аж підскакував у сідлі від такого несподіваного везіння — відразу ж йому виявив княжич таке довір'я! Якби ж тільки довідалась про це його матінка... Як раділа б! Бо скільки літ добивалась того, щоб її син-ізгой опинився на Княжій Горі! Чого тільки не придумувала, щоб урівняти його з іншими достойниками та їхніми дітьми... Щоб зробити Чуриню спідручником владців... Бо де влада, там і куються боярські гривни, там роздаються волості, там витає слава великих давніх київських князів. Спритника і ловкача там завжди чекають вдача і багатства... І ось Чуриня вже тут, на Княжій Горі.

— Серед отих бранців є один чародій-відун.— Чуриня відразу хотів сподобатись княжичу.— Захоче, кажуть, розжене хмари і не буде дощу. Захоче — на когось біду накличе або зцілить хворого...

— Се правда? Має таке вміння? Де він, чарівник отой?

— Ну, оцей, котрий високий, з таким дзьобатим носом. Він провідця тієї ватаги злодіїв. Я їх давно знав. Ледве упіймали їх. Хи-трий!

— Добре вчинив, Чурине, що упіймав.

— За ним око та око потрібне. Бо втече крізь стіни. Обернеться птахом — і вилетить.

— А чому ж не збіг дорогою?

— Бо знаю одну таїну. Не боюсь відунів.

— Так?

Святославове обличчя почало бубнявіти рожевістю. Йому вже починало щастити. Певно, Доля розстеляла перед ним великі і світлі дороги — тому посилала нових незвичайних содругів. Ось тепер він має вже й свою дружину з цим Чуринею на чолі.

— Чуєш, веди Малка зі мною, до княгині підемо,— подумавши, мовив Святослав.

Княгиня Ольга сиділа у своїй вітальниці біля столу і бесідувала із старшим сином — Глібом. Якщо він остаточно відмовився від батькового столу, то нехай займеться іншими державними справами, бо в неї не до всього доходять руки. Ось у Києві розростається християнство, уже є велика громада християн. Либонь, час послати навчених Божому слову людей у землю деревську, і в уличанську, і до сіверян, і до тиверців. Віра в єдиного Бога укріпить і довіру до єдиного володаря, котрий сидітиме у Києві. Де міцна віра народу — там буде міцною і держава. Хтозна, чи зможе Святослав збагнути цей досвід інших сторонських країн. Тому їй треба зараз це починати впроваджувати в життя. Варязькі навчителі Святослава також цього не розуміють — вони можуть навчити вправно тримати меч, а не мудрости державної. І се вже велика втрата для майбутнього володаря, якої не повернеш. Святослав горнеться до варязької дружини, а держава потребує розбудови не силою меча, а силою слова, освіти і мудрости. Гліб це розуміє, єсть зело смислений. Тому й має взяти на себе сю частку державної праці — й допомогти братові.

— Він моєї допомоги не потребує,— сумно відповів Гліб.— Надто заволоділи ним варяжини.

Ольга почала швидко перебирати китиці своєї чорної хусти, яку рідко коли знімала. У серце їй вдарила кров. Це ж її винить Гліб, вона ж мати, винна, що віддала Святослава Асмуду, бо не хотіла сварки з Ігорем. І не заперечила йому! Та хіба хто зрозуміє тепер, що якби вона тоді й заперечила, Ігор однаково віддав би сина на виховання варяжину, бо чорна підозра у зраді витала над її невинною головою... Про це тепер не скажеш Глібові. Як не скажеш і про те, скільки кривдних, образливих слів і звинувачень вона прийняла на себе, коли віддала Гліба на виховання Степкові Книжнику, коли той охрестив його. Скільки пошептів шипіло поза її спиною, скільки кривих, лукавих посмішок і злих натяків... Отой Григорій, що тепер присмирнів і розколисує поперед себе черевом, коли сунеться; отой Свенельд і його варяги... А київські боярове? Вони нізащо не хотіли пускати нової віри в душі людей... За те убили колись князя Оскольда руками воєводи Олега. Бо старі боги і їхня поганська віра допомагали їм бути волостелями над людьми, і над їхніми душами, і над їхніми набутками. Тож і стежили за нею, аби в ті храми, які ставили в Києві подільські теслі, не прийшов новий Бог, небезпечний для них. Тож в усі очі вивчали кожен її порух, радо підхоплювали всі плітки, ще й самі плели хитрі й віроломні сіті, в які хотіли упіймати її, яко пташку в сильце... Та хіба все те оповіси синові?

— Я прийшов до тебе від людей.— Гліб звів на неї ясний і спокійний погляд. Який же він гарний, світе мій. І який по-старечому мудрий.— Кияни просять тебе дати їм руських священиків. Григорій накликав гречинів, своїх друзів, та булгар. А треба, щоби кожен русич чув слово Боже своєю рідною мовою, мамо. Щоб воно увійшло в їхні душі. Яко заповідав те апостол Павло. Чужі слова не дають плоди для розмислу. Мій навчитель отець Степко теж нагадував про це: "Дух мій молиться, та розум лишається без плоду",— сказано.

— Повідай сіє пресвітеру Григорію.

— Григорій!.. Він нічого не жадає робити. Боїться, що русичі відберуть від нього першенство. І владу, і багатство. Руси потрібен свій головний священнослужитель — русич... Ось ти збираєшся до Царгорода — візьми з собою моїх кількох отроків. Попроси патріарха висвятити їх. Руська церква стане тоді сильнішою, буде швидко зростати. Християнство стане опорою твоєї влади, яко те було в болгарській землі за царя-хрестителя Бориса-Михаїла.

— Знаю сіє... Але ж Григорій...

— Григорій хоч і болгарин, слов'янин, та виучень ромейський,— перебив її Гліб.— Накликав багато він з чужих земель. Та чужакам головне не зростання моці Країни Руси, а зростання свого багатства. І гречини, і болгари, і варяги тільки за тим і полюють... Володар же має дбати про благо і багатство всієї держави. Тоді народ благословить його...

— Мудро говориш, Глібе. Але Григорій каже, що...

— Облиш того Григорія! Він печеться за своє чрево.

— Проте є правда і в його словах: ромейська церква дасть нам свого митрополита-гречина, щоб нами через нього кермувати.

— Але нехай патріарх висвятить нам хоч кількох русичів-священиків. Без віри немає людини, мамо. А без людини не буде й держави...

На порозі раптом постав Святослав. Ольга злякалась — він майже ніколи не переступав порога її світлиці. Якась біда?

— Тут привели бранців-деревлян. З князем Малом. Упіймали в лісах. Хотіли нібито здійняти ворохбу.

— Хто привів? — здивувалась княгиня.

— Чуриня з дружиною. Тепер він буде в моїй дружині.

Син боярині Гордини? Уже тут, у Святослава, опинився? Таки влетіла ся відьма на мітлі на високу Княжу Гору!.. Але що з Малком? Вона ж йому дозволила жити в Києві. Сам пішов до Любеча нібито... І знову мова йде про ворохбу...

— Куди його? — нетерпеливиться Святославу.

— В поруб! — сказала Ольга. Обдурив її Маломир. Казав про смерть, а думав про боротьбу з нею.

— Не треба в поруб,— спалахнув Гліб.— Я заберу його до себе, мамо. Навіщо нам плодити нових ворогів собі. Добром треба його упокорити.

— Не добром, а мечем! — скипів Святослав. Його великі світлі очі зблиснули жовтавим блиском. Ну чисто вітець у хвилини гніву. Які різні її сини. Хто ж із них іде по стезі правди? Нелегко їй, княгині-матері, осягти ню істину. Мусить же дивитись на них не як звичайна жінка, а як державець, що міцно тримає кермо всієї країни і дбає про її майбуття. Скоро це кермо треба віддавати в руки синам. Тож мусить виважувати свої діяння і їхні слова з огляду на користь Країни Руси. Хто сказав, що це легка ноша? Чому їй заздрять здорові, дебелі, череваті мужі і їхні пустодзвони-жони? Хіба вони збагнули усю важкоту цього тягаря, який запишеться у веремії часу як слава її держави або як її хула...

Втім, не було коли розмірковувати над тим, що скажуть про неї потім — після неї. Їй ніколи було думати над цим, потрібно було завжди вирішувати справи негайно, враз, цієї ж миті, як ось і тепер. Доки інші не вирішили наступної миті. І потрібно було негайно ж знайти таке рішення, яке було б найліпшим,— іншого не могло бути.

Тому вона сказала, зітхнувши:

— Твоя правда, Глібе. Ворогів краще упокорювати добром і словом... — Тільки вона знала, скільки страждань і передумів стояло за тими її простими словами. І ще було за ними вибачення, моління до Гліба простити їй жорстокість. Гліб схилив голову — він розумів матір розумом. Не серцем. Але він був справжнім християнином і тому їй простив...

Святослав крутнувся на місці і майнув із світлиці — тільки грюкнули двері. Його дратував отой слинявий братець Гліб, що вирядився у священицьку рясу й блазнював разом з отими бородатими священиками, які понаходили в Київ невідь-звідки. Не чоловіча то справа. Таки й справді, не може Гліб бути володарем. Володар — це той, хто сильніший, спритніший, жорстокіший... Доки матінка твердою рукою розправлялась зі своїми ворогами, дотий й боялися її. А нині знову слова про доброту, упокорення... Ні! Не державці вони. Асмуд правду казав: володар той — кого бояться. І Свенельд так само каже. Тому вони й надбали тут і землі, і владу. Він буде також усе мати. Лишень вскочити йому в сідло батькового коня!.. Лишень загнуздати у його вуздечку владу, волю і тугий вітер нескінченних доріг...

Асмуд ковзнув поглядом по збуреному обличчю Святослава — і все збагнув.

— Ходімо до витязя Свенельда, мовлять, повернувся його син з дружиною. Добра дружина у Свенельдича!

Асмуд не хотів, щоб Святослав наближав до себе Чуриню. Менше русичів треба допускати до князя — і будуть вони, варяжини, ціле життя панувати з ним, Святославом.

— Хай Чуриня також іде зі мною,— твердо мовив Святослав.

— Чуриня — син боярині-злодійки, що отруїла Степка,— нагадав Асмуд. Мовляв, бережись і ти, княжичу!

Але Святослав мав тверду вдачу:

— Чуриня піде зі мною також.

Старий варяжин сховав під повіками тривожний погляд. Він уперше почув, що княжич сказав "зі мною", уперше відділив себе від нього, його навчителя. Невже кінчається його влада над спадкоємцем київської землі?

— Да буде,— погодився Асмуд. І поклав собі: будь-що утримати княжича біля варязької дружини, подалі відсовувати отих настирливих боярчуків, що пнуться до Княжої Гори.

Свенельд ніби очікував на гостей. Широко розставляв руки для обіймів, старечі очі сльозились від радости. Таки ж велика честь для його дому — приймати княжича Святослава.

— Мстишо, ходи-но сюди. Ось він — твій володар і твій побратим. Як ми були побратимами з його вітцем, так і ви, сини наші, будьте поріднені!..

Витязь Свенельд знав, як пригорнути до себе душу княжича: стриманими лестощами, увагою і пошаною... О, скількох володарів тримав на своїй шворці цей старий сивий крук!..

— А це хто? — раптом угледів Чуриню.

— Се Чуриня. Прийшов у мою дружину зі своїми сіверськими молодцями.

— Навіщо тобі непевні люди, Святославе? Хіба мої батьківщани тобі погано служать? Вірніших людей не має навіть кесар царгородський!..

Святослав кинув оком на Чуриню, що в очікуванні припросин все ще стояв біля порога й з цікавістю розглядався. Княжичу було шкода відсилати його від себе. Він же привів йому своїх дружинників, а ще й знав якусь таїну чародійську. Зрештою, це його, Святославова, воля тут є головною! Яко переємця київського керма.

— Се мій дружинник вірний і має бути зі мною скрізь.— витязь Свенельд аж округлив свої сльозаві старечі очі від подиву.

— Оввa! Се той, у котрого мати отруйниця? Котра важила на княгиню та випадком втрапила на Степка Книжника...— сухорляво реготнув Свенельд й подивився на Чуриню. Мовляв, чи маєш право бути серед нас? Таких чесних і порядних витязів!

Чуриня втягнув у плечі голову, ніби хотів підлізти кудись під піл. Але наступної миті вихопив свій тонколезий меч і заніс над головою Свенельда.

— А ти хто тут? Князя Ігоря заманив у дебрі, щоб його там вбили, для чого? Думаєш, твоїх козней люди не знають?

Асмуд блискавично перехопив руку Чурині з мечем і затиснув її так, що той аж скривився. Святослав сяяв очима вусібіч — оце так вої! Оце так Чуриня! Славний витязь буде у нього віднині.

— Чекай же... сопливець! — відсапувався перепуджений Свенельд.— На кого руку здійняв — знаєш? Коби не знав твого славного вітця, отут би й покотилася твоя голова...

Заднім числом був хоробрий Свенельд. Коли б не Асмуд, то напевне ж його голова покотилася б першою... Святослав це розумів і тому сказав Чурині:

— Будеш завжди сидіти на учтах зі мною. По праву руку.

Чуриня ще не отямився від спалаху. Лише згодом усвідомив, яка честь була йому дарована. Та вже знав, що йому нелегко буде потіснити від Святослава оце гадюче кубло варяжинів, що сплелися цупко навколо княжича і тримали його в своїх обіймах, нікого не підпускаючи... Але на те він син знаменитої боярині Гордини і владного віщого Олега! Чекай же, старий круче Свенельде! Твій час скоро мине. Чуриня тобі віддячить за зневагу.

Свенельд не здогадувався про ці наміри боярчука. Лише білою люттю блиснули його сиві очі. Бо не Мстиша, не його син, а якийсь злодійчук Чуриня, паросток отієї відьми Гордини, дістав честь сидіти по праву руку Святослава.

Але в цю мить до княжича уклінно заговорив Асмуд:

— Святославе, ти мудро вчинив, що вибрав собі содруга відважного, — Чуриня нікого не вбоявся! — він має сидіти по праву руку. А по ліву хай сяде мій син, відважний вой і відданий тобі витязь — Рулав.

Святослав окинув поглядом велетня-варяжина, якого знав давно, і сказав:

— Рулаве, сідай завжди зі мною. По ліву руку.

Син Асмуда поспішливо зайняв місце по ліву руку від Святослава.

Свенельд пополотнів, проте змовчав. Ще не останні слова княжича Святослава сказані на сім світі! Ще настане час і для його сина — Мстиші Свенельдича!..

* * *

Уже зовсім розвесніла над Києвом блакить. У білому мареві овидів танули журавлині ключі. Об піщану рінь дзвінко хлюпала тепла хвиля

Дніпра. Гомоніли знову пташиним ґвалтом гаї і ліси. Княгиня повагом простувала стежиною до своєї церквиці, і знову здалося їй, що раніше весни були не такі буйні й гомінкі, що такого квітіння й п'янкого трунку над цією землею вона ще не бачила. І такого нестримного сміху дівочого чи полохливої задуми в очах парубків ще не було. І навіть старець, зіпершись на ковіньку, ні з чого усміхався до неба, і дитя завмирало від якогось нового відчуття, що приносила весна. Відчувала, що навіть вона, сувора, зачаєна в свої великі думи і притлумлені жадання, насторожена до світу і заклопотана нелегкими державними справами, раптом огледілась довкола себе і ні з сього ні з того розм'якла душею й також усміхнулась до весняного неба.

Але це була тільки мить. Уже наступної миті вона суворо зморщила чоло, стиснулась душею і нижче натягла на очі чорну хусту. Їй не можна розслаблюватись ні духом, ні помислом. Не можна й на хвильку забути, що вона мусить негайно робити, з ким говорити, куди послати двірських чи священиків. Державне кермо не мусить ні спинитись у своєму русі, ані здригнутись в її руках. Вона ж бо залишає Київ. Уже час рушати до Царгорода!

Туди княгиня йде з великою сольбою і великими надіями...

Царгород! Величне і грізне мрево її дитинства. Звідти тихо приповзло на її рідну землю дунайську оте чорне лихо — ота лесть, підступ, віроломні єлейні слова й догідливі поклони, які полонили недолугого синка великого й грізного Симеона.

Воно обвило ніжними руками константинопольської царівни Марії шию простого умом болгарського царя Петра Симеоновича, жорстоко перетнуло дихання йому і його державі.

Ромейські чиновники, вчителі, священики витіснили повсюди молоду порість Болгарської держави, здійняли галас про дружбу і любов між двома народами і насаджували тут свої закони, свою владу, свою мову.

Велика Болгарія, що довірливо схилила своє горде чоло перед тим гамірним і підступним криком про вищість Ромейської держави та її духу,— та Болгарія почала задихатись у чаді поклоніння перед своєю хижою сусідкою, відкинула свою велич, традиції, упивалась справді вищою силою і більшою красою Ромеї, забувши, що свої парості винограду засихали, не підперті працею, потом і золотом свого народу.

Болгарія ніби вчаділа і почала слабнути. Ромея зуміла відомстити за свої давні поразки від гордих болгар.

Царедворці Петра і Сурсубула ніби не помічали нічого. Тонули в розкошах, славослів'ї про попередню велич своїх державців, відкидали все своє, бо не було таким високим і досконалим,— книги, храми, схоли, тканини, коней... Повергли під ноги ромеям славу своїх великих полководців і царів, котрі відібрали в імперії цю слов'янську землю й розбудовували її. Повсюди говорили про мир, про любов — бо лінощі в розкошах були для них солодші, аніж щоденні державні труди, аніж нещадна боротьба з постійними жорстокими наїздами нових сусідів — угрів-мадярів, та з підступами греків.

Цей двір, знала княгиня Ольга, розколовся на боярські групи, котрі ворогували між собою. Бо кожен жадав урвати найбільше влади, земель і впливу на царя чи на царицю — і все, щоб тугіше набити свої гамани і черева. О, воістину, Бог карає сліпотою душі тих, хто забуває, що не хлібом єдиним живе чоловік і держава!..

Звідси, здалеку, Ользі здавалося, що Царгород, як той велетенський павучище, обплутав двір болгарського царя тисячами липких ниточок і впявся своїми численними гострими кігтями та отруйними язичками в мозок і в тіло болгарської землі. Вона знемагала... Кров, сила, розум її людей перекачувались в чужу країну й розбудовували, підживлювали її.

Болгарія гинула в усіх на очах. І не було їй ні від кого ні помочі, ні співчуття. Кожен бо стояв за себе. Та хитро вдивлявся довкола, де б іще відшматувати частку ситого пирога.

І ось княгиня роздумувала над майбутнім своєї держави. О, ні, вона не мусить повторити долю болгарської землі — вона мусить підтримати тут, в Руси, вогнище духовного життя, щоб зіпертись на власні сили, щоби блиск чужої краси не затьмарив очі сліпим душею, щоби гордість і велич зростали і зміцнювались тут, серед цих добрих і довірливих полян-русів, котрі зуміли самі витворити свою державу та вже один раз стали жертвою чужої сили й нахабности.

Потрібно швидше роздмухувати це вогнище... Потрібна нова сила, котра дала б сильний поштовх для його спалаху!.. Де взяти її? Найліпше урвати частку блиску й світла від вселенської імперії. Київ далеко від Царгорода, не буде загрожений від зазіхань ромеїв. А тут уже є грунт для посіву широкої освіти і мудрости, що зібрала в собі християнська церква.

Київська Країна Руси швидко перейме все гарне, що сотворили люди на всій землі, і зрівняється з іншими державами, а найперше з Болгарією. Ці дві слов'янські країни піднесуть слов'янський світ над хижістю ромеїв та диких орд, зламають занесений ними меч над їхніми землями і повалять спільно ту силу, котра завжди гребе під себе чужі багатства і чужий розум.

І ще думала Ольга: прийде час, і може так статися, що Країна Руси зрівняється навіть з блискучою імперією. Київські володарі сядуть поряд з царгородськими кесарями. Адже земля Київської країни, земля русів-країнців ширша, багатша, вільніша. Народ сей ні в кого не відбирає насильно ані земель, ані живого духу, обичаю чи віри. Такий народ має бути возлюблений Богом і Небом. І вона, княгиня київська, відкриє двері, щоб та Любов велика швидше зійшла з Неба на сю землю. І тако буде!.. І буде це для неї великим пам'ятником у віках. Як пам'ятає цей добрий народ першого будівничого Країни Руси князя Кия, як пам'ятає

останнього Києвича, що вивів цю країну із небуття і зухвало поставив її поряд із Ромеєю силою меча, так і її пам'ятатимуть як велику господиню цієї країни, яка навела в ній лад і відкрйла простір до світла знань. Яко Симеон у Болгарії!..

О Царгород! Великі надії покладає на тебе київська господиня... Тільки ж чи захочеш відчути їх?

Кесарі царгородські були поглинені своїми клопотами та ще увагою до Болгарії. Та настирними сусідами з півдня, що тиснули на візантійські землі. Тож і було зручно з'явитись в цей час туди і запропонувати поновити давній мир і дружбу, запропонувати руських воїв (Ромея завжди потребувала їх безконечно багато!) і попросити царівну для княжича Святослава в жони. Царгород дістане спокійного сусіда на Чорномор'ї. Для Руси теж користь: династичний шлюб зміцнить добрі зносини з великою імперією, звідки почне приходити світло християнського вчення, мудрости й освіти... Це дасть Країні Руси крила для злету ввись!.. Отоді Болгарія і Русь стануть двома крилами слов'янства Подунав'я і Подніпров'я, які виведуть їх у широкий світ державного буття...

Високо витали передуми державної жони київської, і вона враз забула, куди йшла і чого хотіла. Раптом побачила двох незнайомих жінок, що йшли їй назустріч. Приглянулась — щось ніби знайоме в старечій постаті зігнутої, скрученої стариці, що опиралась на ціпок. Друга жінка висока, молода, налита силою в грудях і в плечах. Щоки її пашіють рум'янцями, на голові вінчики із кіс. Далебі, це ж Мальва! Степкова наречена. Чого вони тут? Коли жінки наблизились до неї, нарешті впізнала в тій стариці Житяну, матір Степкову. Невмируща багатотерпеливиця, мати київського Книжника... Ще топче ряст на землі. Ніби вона вічна!.. А може, й справді є вона безсмертною, як саме життя на цих Київських горах. Мабуть, через те дали їй з веління долі й таке ім'я — Житяна... Хоча яке ж то життя у неї — поховала чоловіка, сина, згорблена, скручена, вироблена й вимучена стражданнями й нестатками. Але — живе!.. Та ще й жадає чогось, коли сюди притупала

своїми зболеними мозолястими підошвами. Гей, жоно, яка сила тримає тебе на сім світі? Не знати про те нікому, певно, і самій Житяні...

Ольга спинилась в очікуванні жінок — негоже володарці-княгині першій підходити до цих простолюдинок. Хай підійдуть, упадуть перед нею на коліна. Мальва шанобливо підтримувала Житяну під руку, позирала на княгиню вибачливо, мовляв, швидше не виходить у нас. Тим часом княгиня розглядала одяг цих киянок. Вирядились, як на свято,— у вишиванках, в чорних вовняних навершниках, білих убрусах і червоному кораловому намисті. Чого б ото? А коли Житяна спинилась перед княгинею й почала до неї говорити, диву дала себе потішити мудра княгиня. Не сподівалась тої мови і тої розмови, з якою прийшли до неї ці статечні киянки.

— До тебе, княгине наша люба, слово хочемо мовити,— почала Житяна.

— Кажіть, я слухаю...

— Мовлять, хочеш взяти в Царгороді невісту для сина свого...

— Думаю про те, Житяно...— княгиня не сподівалась, що в отих рукомесних вуличках прості люди знають про її наміри!..

— Тож хочемо попросити тебе... Ти послухай до кінця мою мову. І не бери гніву у своє серце за мої слова.— Житяна заплющила очі, і її зморщене, як печене яблуко, обличчя стало сумним і благальним.— Не бери невістки із чужого Царгорода, княгине. Будеш ходити в пасербицях у владик Ромеї. Чули про сіє... Візьми собі невїсту в себе. Будеш володіти і землею, і родиною своєю. Так мовлять і подільські мужі. Так і я тобі мовлю, княгине...

Ольга почала сердитись: небачена справа — брудні подільські рукомесники — оті теслі, гребці, волочайники, ковалі, гончарі, кожухарі

— дають їй пораду, як порядкувати їй у своєму домі... Небачене зухвальство!..

— Чи це діло тих мужів думати про княжі справи? — невдоволено відповіла княгиня.

— Ох, ти не зрозуміла мене... Відаєш, що я ще з молодих літ стала християнкою. Як і ти. І Бог у нас один. Усі ми перед Богом рівні. Облиш свою гординю. Послухай мене далі. Дай у жони княжичу Святославу свою ключницю-рабиню Малушу. Тоді київська земля дістане в посаг за Малушею-князівною усю деревську землю! І буде назавжди між нами мир. А держава твоя збільшиться вдвічі. Мирно, без мечів і ворохби. Усе по закону і обичаю буде!..

Ользі ніби щось перетнуло дихання. Малуша, її чага, оте синьооке швидконоге дівча, яке живе в її домі і спритно порядкує в коморах... Вона ж для неї ніби челядниця, служка... Чимось, щоправда, нагадувала своїми тонкими косицями і волошковими оченятами її померлих доньок... Але ж Малко, вітець її, убивця її мужа-князя. Тепер він уже давно не князь, он у тих стайнях зі своїм сином Добринею разом і живе в челядницькій хатині. Добра кара для князя колись великої деревської країни Ніскиничів!.. Він також її бранець, раб, конюх... Щоправда, Малуша живе в її палатах і обідає за одним столом із княгинею. Але це з доброї волі її, володарки київської. То вже її турбота, як і де тримати свою челядь. Кого на стайні, кого у своїй стравниці чи вітальниці. Чи ж то справа київського люду?

— Дякую тобі, Житяно, за пораду. Але то справа не київського Подолу, а моя...

Житяна кліпнула на неї зірким, чіпливим позирком, кінчиком білого убруса витерла свої сухі, зморщені вуста і зітхнула.

— Ні, княгине, ти наша володарка. І ми даємо тобі свою довіру. І порада наша від довіри до тебе. З'єднаєш у шлюбі київського князя і деревську княжну — вовіки з'єднаєш ці землі. Зробиш те, чого не зробили мечем ані той находник Олег, ані твій покійний муж, царство йому небесне, ані твої воєводи. Гадаєш, коли тримаєш Малка і Добриню на стайні, люди забули, хто вони єсть? Не забули — ні в полянах, ні в деревлянах.

Ніби хто ножем різонув по серцю княгині. Вона стиснула вуста, в очах майнув холодок. Високо підняла голову — тепер слухала стару Житяну з милости — нетерпеливо і зверхньо.

— Мені час іти. Дякую, Житяно, що турбуєшся за мій дім.

— Е-ге-ге, добра княгине. Не про твій дім і не про тебе мій клопіт — про спокій і мир нашої Країни Руси мовлю!.. Охо-хо, був би живий мій Степко...

— Ходімо, матінко, бачиш, княгиня поспішає... Ходімо...

— Ідемо вже, ідемо... Тоді дай Боже, щоб ти своє діло зробила у Царгороді. І чого вони всі до того Царгорода заглядають? А тут земля ще, може, не раз горітиме од воєн...

Княгиня пішла й уже не озирнулась — якась образа душила її. Невідомі подільські простолюдини, чорні смерди і рукомесники також бажають нею кермувати!.. І то все від того пішло, що в свої молоді літа потребувала їхньої милости й помочі. Бігала ж і до Житяни, і до Степка Книжника... Привчила, що вони її мали за свою, як рівну собі. Щоправда, тоді вона й утрималась завдяки допомозі простонароддя. Але ж нині вона розборгувалась з ними: навела спокій і лад в країні, тепер дбає про духовний хліб для них. Тут уже вони не розуміються в цій справі, їхньої ради княгиня не потребує. Бо в своєму житті вона бачила багато чого —

і в Болгарській країні, і в книгах грецьких вичитала про різні держави і їх велич. І знає, як досягти тої величі. Краще від них знає!..

Лишень не здогадалась тоді княгиня, що в ній обізвалась погорда її колись знатного князівського роду і що та погорда від утримання влади і була її найбільшою отрутою в житті. Та хіба тільки її? Жоден володар не може перейти оту межу владарювання і лишитись не отруєним ним!.. Сила влади в кожній людській душі навіки залишає свої смертоносні сліди. Минають віки, а тієї отрути ніхто не владен подолати...

З неспокійною душею Ольга зайшла до Гліба. Розповіла про несподівану для неї пораду киян. Гліб вислухав її, не ворухнувшись.

— Що скажеш на те, Глібе? — спинила на ньому стурбований погляд.

— Що ж, добра порада, княгине-матінко... Та й братець мій, гадаю, не проти того...

— Святослав не проти?

— Уподобав Малушу. Сам бачив.

— Як?! — оце так новина! Спадкоємець київського столу уподобав рабиню, чагу, ключницю, котру вона пригріла із жалощів. Зрештою, може, хлопець й уподобав її. Але брати з нею шлюб?!

Вона різко повернулась до порога, грюкнула дверима й вибігла на подвір'я. Добра ж порада її книжного сина!..

Згадувала якісь молитви, просила у Божої Матері сили для заспокоєння...

Царгород знову засяяв перед її очима тисячами золотих бань і веж. Царгород настирно кликав її і обіцяв справжню велич — відразу ж, зараз же!.. Що та деревська земля? Вона й так лежить під її підошвами. Воєвода Щербило твердо тримає над нею меч...

Пішла тепер до Святослава і Асмуда. Вони жили в одному теремку. Поспіхом зайшла до світлиці, стривожено обвела поглядом виталище. Ні, тут не було нікого зайвого. Асмуд і Святослав затягували тятиву на луці. Повернули до неї стривожені обличчя. І враз вона прошепотіла захриплим голосом:

— Не дозволю тобі, Святославе, брати шлюб із рабинею моєю — з Малушею! Усі кажуть про це...

Асмуд опустив лук, заусміхався в сиву бороду.

— Пощо княгиня гнівається? Адже ми готуємось іти до Царгорода з тобою по невісту. Хіба не рада цьому?

— Але... Мовлять усі... Ніби Святослав уподобав ту челядницю!..

Святослав дивився собі під ноги, щоки й вуха його почервоніли. Асмуду стало шкода княжича. Все-таки грає в ньому слов'янська кров. Його Рулав і вухом не повів би при таких словах!..

— Малушка? Так то ж рабиня! Княжич має ж право побавитись з дівчиною. Адже йому вже сімнадцять літ!

Асмуд розвеселився. Заусміхався і Святослав. З княгині-матері ніби злетіла якась важкота. І справді, Святославу вже сімнадцять...

Вона зітхнула і пішла додому. Скоріше, скоріше до Царгорода!..

Поглянула у пахуче весняне небо. Рожево-пурпурова заграва надвечір'я запалила над Дніпром і Почайною небеса. В цьому рожевому світінні неба розтанули всі її страхи і сумніви. Справді, Святослав уподобав Малушу?! То княжа забава... Хай собі... Хлопець мужніє...

* * *

До відходу у Царгород лишалось два дні. Княгиня Ольга давала останні настанови тіунам і воєводам. І раптом згадала: вона — до Царгорода, а в Києві лишається Малко... Удвох із сином Добринею, ще й ключниця її Малуша, донька його...

Веліла покликати Малка-конюха до покоїв. Ходила по вітальниці, од вікна — до порога, від порога — до вікна. Хрускала пальцями, думками витала десь понад землею, заглядала в далеку свою минувшину і бачила себе перестрашеним викинутим із рідного гнізда пташеням чи то одвічно самотньою зигзицею, що намагалась з поміччю простих людей утриматись на вершині цього розгойданого світу. А що ж у будучині? Розгладжувала тонкими довгими пальцями глибокі зморшки на чолі і довкола затвердлих уст.

Вона зуміла утримати свій вутлий човник на хвилях диких людських пристрастей і пристати до високого берега ріки життя — у граді Києві. І ось тепер вона сама кличе до себе того князя, що колись було покликав її до себе і перевернув її долю... Що все життя переслідував її тут, в Києві, і нарешті здійняв руку на честь її сім'ї...

Незчулася, як на порозі уже постав старий чоловік. Сива, рівно підрізана борідка, сиве — до пліч — охайно причесане рівне волосся. А з-під широких сивих брів гостро зиркали на неї світлі, блискучі від внутрішньої напруги очі. Насторожені, змучені.

Стоїть, трохи згорбившись. На ньому звичайний полотняний одяг — сорочка до колін і ногавки. Тільки широкий шкіряний пасок зі срібною

застібкою. На ногах м'які постоли. А були ж колись хзові чобітки!.. І окрил із багряної вольниці, і сорочка із золотистого шовку. Таким уперше побачила свого знатного бранця, що привели їй як викуп його ж іскоростенські бояри. А тут жебрак, та й годі. Хіба що невидима мука надто глибоко зборознила його чоло... та отой сторожкий вивчаючий погляд... Та постава гідна, спокійна й навіть трохи велична. Стоїть в очікуванні, не згинається в поклоні, не принижується перед владичицею його життя. Певно, ще пам'ятає, що він князь. Й ні на крихту позірної скорботи!.. Якийсь увесь не зверхньо гордий... і навіть гарний...

Маломир деревлянський — останній паросток Києвичів і Ніскиничів. Останній законний нащадок всього придніпровського краю. І вона тепер володіє його землями, його людьми, його дітьми і ним.

Проте володіє, можливо, до часу. Простолюдини-кияни пам'ятають свого законного переємця...

— Я покликала тебе, Маломире, бо хочу сказати, що ніколи твоя Малуша не буде жоною Святослава. І щоб ти не підсилав до мене своїх людей.

Малко мовчав. Тільки побіліли закрайки його твердих уст.

— І ще хочу сказати, що можеш іти у свою землю і будеш там вільний. Не тримаю тебе тут.

Малко скрушно похитав головою.

— Але я і тут... вільний. Тут мої діти. І Київ — мій град по роду. Від батька свого Оскольда маю його.

— Твій? Але я тут володарка. Від убієнного тобою князя-мужа маю сю спадщину. І мої діти, а не твої, успадкують цю Країну Руси.

— Так, мовиш правду. Ти володарка в Києві. Але моєю милістю. Знай, бо я так вирішив.

— Ти вирішив? — вилиці княгининого обличчя побіліли, посіріли... Вона чує те, що десь відчувала в глибині душі і боялась вимовити. Адже якби Малко зробив у Києві заклич до киян, чи утримала б вона київський стіл?

— Не знаю ніякого Оскольда. Був тут Олег. Був князь Ігор. Усі про те відають.

— Так само відають і про Оскольда. Бережуть його могилу і довіку берегтимуть пам'ять про його державу. Олег-находник незаконно убив Оскольда. З поміччю бояр-ізрадців. Ти знаєш добре про це, княгине. Ти веле мудра повелителька і тому не велиш руйнувати його могилу. То слава руської землі.

— Тоді ж... чого ти не тікаєш з Києва? Чого чекаєш?

— Послухай мене, княгине. Ти вмієш слухати добрі поради,— він усміхнувся самими очима. Вони були, виявляється, темно-синіми, глибокими. Обличчя його ніби розправилось від зморщок, і від того він помолодів на добрий десяток літ. Але — на які поради він натякає? Вона ніколи нікого не слухала, точніше, всіх вислуховувала, а робила по-своєму. Втім, слухала вона колись Олега. І добре робила! За його порадою стала жоною не Малка, а Ігоря, а відтак і київською правителькою. Хоча — хтозна? — може, було б все інакше і... набагато краще... Вона мовчала. І те мовчання Малко сприйняв як її згоду слухати його далі.

— Отож... кияни хощуть зробити мене своїм князем. По закону. Збираються те зробити, коли ти і твої дружини та варяжини ізійдуть із Кисва. Але я сказав: старий єсмь. Нехай наші діти, які любляться,

з'єднаються між собою і з'єднаються без крови наші країни. А ми з тобою будемо від того радіти, доживаючи свої літа.

— І вони що?

— Хто?

— Кияни.

— Вони зраділи цьому...

От де розгадка подільської сольби Житяни та Мальви!..

— А ти чого не хощеш бути князем? Дивно...

— Даремно не віриш мені. Якби хотів, давно утік би в свою землю. Відаєш, мої люди мене звільнили з Любеча. Водили у свою землю, а я повернувся до Києва.

— Не розумію тебе... Чому так робив?

— У моєму самотинному бутті в Любечі мені відкрилась нова істина життя, княгине. Людина є вільною, є володарем світу, коли вона перед собою чесна. Тоді вона перевертає навколо себе світ.

— І ти його перевернув? — мимовільно княгиня посміхнулась, оглядаючи його полотняний одяг і постоли.

— Як бачиш. Я тут, перед тобою, а не там.

— Не збагну...

— Найбільший подвиг людини — перемогти себе. Визнати свої провини, відкинути спокуси влади, жадання помсти і вознестись над подібними до себе.

— Чому ти так зробив? Навіщо тобі така перемога?

— Подивися навколо себе: у київській землі влада тримається силою бояр. Вони, бояри, бояться мене, що я заберу в них сваволю. А тебе терплять, бо ти слабка. Ти їх не чіпаєш — вони тебе терплять. Тепер твій час — ти знайшла рівновагу між собою і велеможцями Києва.

— Ти помиляєшся, Маломире. Я не рівновагу знайшла, я створила навколо себе нових велеможців, з простонароддя. Вони захищають себе від старих бояр і мене також.

— Це правда. Тут і є твоя мудрість, княгине. Але я знаю, що ні старі, ні нові боярове мене тут не підіпруть. Тому я мушу відмовитись від Києва, Повір, нелегко себе в цьому було переконати! Але я це зробив. В цьому мій подвиг, я думаю. Втім, його ніхто не побачив і не поцінував. Навіть ти. А я позбавив народ свій великого кровопролиття, подарував йому мирні літа.

Княгиня оніміла. Тож виходить, її мудрість тільки часткова... а все майже залежить від нього... І справді, що було б, коли б він згодився повернутись в Іскоростень, відбити деревську землю з-під влади Києва, а потім розпочати війну з Києвом, щоб самому сісти тут на отчий стіл? Може, й не переміг би, але скільки крови було б пролито!.. Таки ж і справді — він переміг себе... Своє владолюбство приніс у жертву мирному життю своїх людей. Краще поганий мир, ніж добра війна!..

Але виходило, що Малко вважав її слабкою... що її тримала мовчазна згода нових і старих бояр київських... Справді-бо, це, мабуть, так... А вона, отруєна владою, не помічала цього... Якою іншою стала вона через літа й роки!... Малко відкрив їй саму себе. Справді, він великий

подвижник... Ні, вона, мабуть, не змогла б перемогти себе так, як це зробив він.

— Що будеш нині робити? Я йду до Царгорода, у Києві залишається тільки воєвода Претич...

— Чекатиму твого повернення. Дивитимусь, що вчинять твої бояри. Якщо звелиш, допомагатиму твоєму воєводі. Цих сіреньких, непомітних боярчиків треба боятись. Я знаю їм ціну! Це вони вбили мого вітця... потім мене полонили і віддали в твої руки... Ти не знаєш, що оті тихенькі посередності мають найгостріші зубія і найбільшу заздрість. Їх багато. Коли вони з'єднуються, вони перемагають наймудріших. Вони безжалісно знищать усіх, хто кращий, хто розумніший і чесніший від них. Бережися їх, княгине!.. Я вже обпікся... З мене досить...

— Було і в мене таке,.. Я бачила їхні зловісні лиця, коли вони приступом ішли на мене... а я з дітьми!..— очі її зблиснули спогадом. Та краще його не було б!.. В очах сяйнуло полум'я пожежі, котра палахкотіла навколо її терема. А вона, задихаючись від гару і диму, міцно тримала за руки своїх маленьких донечок... О Господи, де їхні чисті душі? І ось тепер...

— Що маю нині робити?

Те, що й робиш. Але знай, якщо спіткнешся, вони відразу ж тебе оббрешуть, а в брехню вірять усі! То правдивим словам не ймуть віри!.. Якщо ж будеш удачливою — пробачать.

Проте не забувай, що мудрий чи розумніший завжди стоїть на дорозі у сіреньких і нездарних, завжди їм заважає. А сірий натовп швидше розуміє подібних до себе. Вони йому зрозуміліші. Тому й переходить на бік захланників, які тільки й уміють кричати, буцімто вони стоять не за себе, а за народьство!...

— Це так, Маломире... Я вірю в твою чесність.

— Дякую, княгине, за довіру. Але для мене твоя довіра небезпечна. Бо довіряють мені і київські мужі. Якщо кияни зворохобляться і змусять мене робити те, чого ти не хочеш, що тоді скажеш?..

— Що ти зрадник...

— Це так. Через те краще я допоможу твоєму воєводі порадою, коли треба буде. Але й біля воєводи потрібне око. Пристав до нього мого Добриню і дай йому мечників... Хтозна, чи не перекуплять бояри твого молодого тисяцького... І тоді!..

Ольга жахнулась своїй легковірності. Вона залишала Київ на волю бояр, тих, котрі вбили останнього Києвича, котрі палили її живцем з дітьми, котрі зрадили й Ігоря, й Маломира... О, гадюче боярське плем'я!

— Дякую тобі, Малку, за слушні слова. Хочу повинитись перед тобою за Малушу. Люблю її, яко свою дитину. І довіру маю до неї. Але Святославу ліпше взяти в жони царгородську царівну. Розумієш? Тут справа величі Країни Руси.

— Я розумію, княгине. Та повір мені, Царгород дивиться на нас як на дикунів. Не сподівайся.

Ольга загасила лукавий осміх в очах; Звідки він знає, як дивляться на русичів у Царгороді чи в Болгарії. Та змовчала. Нехай Малко не має зла супроти неї.

— Підемо побачимо, що і як там...

— Як знаєш, княгине. А своїх гінців уже туди послала? З попередженням?

— Навіщо?

— Київська правителька — це не печенізький розбійник. Її мають прийняти з великою честю. Мають відкрити їй ворота, врочисто зустріти перед в'їздом...

— Сьогодні й пошлю гінців.

— Хіба на тебе там чекають?

— Далебі, ні... Пошлю зараз... Але не втямлю, живеш, яко простолюдин, а мислиш, яко державець, які твої надії? Що хочеш здобути на сім світі?

— Того, що хочу, не здобуду за життя, княгине... Хочу милосердя і... слави... Я знаю, вони прийдуть до мене тільки на поминках...

Малко не хотів більше говорити — злегка вклонився і вийшов з її вітальниці. Гіркий буг передавив їй сльозами горло. Яку ж мізерність бажає цей князь від життя!.. Але ні, він не зломлений, він не переможений нею. Він з отакою ж гідністю стоятиме і на суді перед Богом. В серці його ані краплини заздрощів чи бажання помсти. Тож мечники правду казали, що він не хотів, щоб убивали князя Ігоря. А на його місці чи змогла б вона знайти в собі стільки самозреченості? Хто знає... Втім, він жадає милосердя й слави. Він і справді їх заслужив. Але ж хіба не знає, що слава окрилює тільки звитяжців на полі брані? А справжні подвиги духу й серця обходить стороною. Бо славу народжують люди, слабкі духом і волею, і через те їм не збагнути сильніших духом і мислію. Уславлюють тих, хто має в руках і в тілі силу, бо слабкі завжди хиляться перед грубою силою найперше.

Після бесіди з Малком здалося, що на душі її стало погідніше, і відчула, що дивилась на світ якось інакше, і розуміла його ніби глибше... Втім, може, Малко хотів показати, що він розумніший від неї?

Кого ж послати гінцем до Царгорода?

Царгород кликав її нестерпно і настійно... Коли Святослав приведе собі царівну-жону, Малушка буде у них... ключницею... Наперекір Малкові... Бо надто вже впевнений він у своїй перевазі над нею, княгинею!..

Тримайся ж, київська княгине! Хай твоя мудрість і обачність не зраджують тебе. Уміла плисти по розбурханому морю житейських пристрастей. Тепер хвилі цього моря покотять тебе до самої столиці вселенської слави — Константинополя. Не втрать там своєї гідности. Здобудь і там перемогу. Як завжди вміла здобувати лагідним словом, зовньою покорою і твердою волею.

Де гонець до Царгорода? Де той Ставро кучерявий, що вміє бесідувати по-ромейськи? Ще про нього говорив Степко Книжник — його це виучень! Покличте до неї Ставра Подолянина!..

* * *

У Константинополі знали від київського гінця, що скоро прибуде сюди велике посольство Країни Руси на чолі з самою княгинею. Але коли невдовзі до берега в гавані Суд причалило кілька сотень лодій, розгубилися: не сподівалися, що прибуде така сила людей — купців, воїв, корабельної челяді й усякого люду високого чину і роду. Хоча було сказано, що прибуде й сама княгиня Ольга, проте не вірили в таке. Мало хто із володарів ближчих сусідніх держав нині добирався до ромейської столиці. А вже що із самого далекого Києва, який, здавалося ромеям, на краю землі, та ще й жінка-правителька прибуде,— не йняли віри. Гадали, київський гонець говорить так, щоб краще підготувались константинопольські урядовці до зустрічі руської сольби.

Тому, коли княгиня Ольга ступила своїм червоним чобітком, перлами розмережаним, на берег Суду, жахнулися. Та ще більше жахнулися,

коли вона через тлумачів зажадала говорити із самим імператором — Костянтином Багрянородним. Яка зухвалість! Домагатись зустрічі з кесарем і бесіди з ним самим... Яка дивина! Ця немолода жінка-володарка, що кермує великою державою не гірше за будь-якого мужа, поводить себе так, ніби вона у себе вдома, а не в чужій країні,— й урядовці не можуть їй ні в чому відмовити і все обіцяють їй влаштувати!..

Поза спиною княгині ромеї перепитували у Ставра:

— Але ж руки жінки слабкі, аби тримати меч і берегти свою державу. Вони здатні лише виколисувати дітей!..

— Ви не знаєте наших країнок-слов'янок, братове. Вони вміють усе — і виколисати своїх і чужих дітей, і виколисати могуть своєї держави!

Ставро говорив впевнено, бо знав те, чого не знали ромеї. Не повірили йому тоді урядовці. І ось уже переписують усіх прибульців. Самих купчин сорок і чотири! Двадцять два апокрисарія — посланців від найзначніших бояр і менших князів, і вісім найближчих родаків княгині, і один анепсій — найближчий родич... Чи він княжич, чи синовець, для царгородських писців однаково. Та ще кілька тлумачів, один священик — Григорій, та ще челядь, покоївки і веслярі та охоронці-мечники... Ледве розмістили всіх на подвір'ї монастиря святого Маманта. Усім же треба дати харчі на утримання і гроші... Ох, скільки клопоту з тими варварами!..

А велеможна володарка перше слово кинула до урядовців:

— Коли я побачу імператора Костянтина?..

Вони хиляться в чемному поклоні, але на вустах бринять безмовні слова: чи не хоче ця горда княгиня трохи зачекати? Не терпиться, бач... Нічого, ми навчимо тебе і терпіння, і чекання, і покори... Ще будеш

повзати перед престолом їхнього імператора, як ото повзають усі посли — від персів, булгар, італійців, франків, німців...

Княгині ж відповіли: урядовці не відають, коли їхній великий імператор захоче прийняти її. Та чи й захоче, також не знають. Надто багато клопотів державних падає на нього — зухвало лізуть на імперію сарацини, тиснуть із Закавказзя різні мусульманські правителі, накочуються орди печенігів та мадярів, готує сили супроти Ромеї лукава Хозарія...

— А в нас із хозарами злагода та мир! — сміється київська володарка. Від її осміху урядовцям різних чинів повзуть мурахи по спині: ну ж коли з'єднаються хозари із слов'янськими ратями супроти них? Тут ще пам'ятають грізну силу київського князя Оскольда, хоч уже минуло майже сто літ від його нападів.

Одні урядовці змінювали інших. Переписували і лодії, і гребців, і дарунки, і спожитки...

І так день у день. Над морською гладінню затоки тремтіло гаряче, парке мрево. Сонце хилилось до зеніту літа. Нещадно палило землю, висушувало стебла трав, скручувало листя чагарів і дерев. Тільки здавалися незрушними чорні кипарисові гаї. Не було подиху прохолоди навіть уночі.

Кам'яне дворище монастиря Маманта вдень ніби перетворювалось на розпечену піч, де русичі знемагали від спеки. Поменшало урядовців-писців. Скоро вони ніби й зовсім забули прибульців. Княгиня супила брови, стискувала уста. Хтось намагався вийти до града — ворота були замкнені, а зовні стояла варта. Що це? Якби не набрали з дому їстівних припасів, згинули б від голоду.

Минув місяць квітень, минув і травень. Київська сольба, здавалося, потрапила в пастку. Не журився лише Святослав. Щодня виходив на

подвір'я з луком і стрілами, чатував на зграї голубів, що час від часу кружляли над банями монастирських церков. Його меткі постріли розважали челядь та веслярів. Княгиня якось спостерегла, з яким серцем він цілився в тих птахів. Здавалося, що тими стрілами він вистрілював в отсю їхню ганьбу, в цей полон і зневагу, в тих пихатих писців, урядовців та кесарів, що зневажили їх своїм забуттям. Обурювався навіть Свенельдич, у якого згасли надії якомога більше виторгувати у ромеїв золота за міхи з бобровими хутрами, які він прихопив із собою.

Ольга ніби заніміла. Свенельдич колотився сам і колотив усіх навколо себе; можна перелізти через отії високі стіни, а там легко найняти провідників на торги у когось із велеможців! Чого ж сидіти, коли можна ще й заробити!.. Київські бояри радили: не можна нічого порушувати. Треба вичекати! Бо почалась уже боротьба за честь країнців-русів, Вони не можуть нічого ні в кого просити. Безконечно їх не триматимуть тут: це означало б викликати велику обиду в Країні Руси, яка прийде на перший заклич своєї володарки. А Ромеї не до війни з ними...

Одного надвечір'я на дворищі монастиря об'явився молодий чернець. Спочатку він здався старим, згорбленим і схиленим. Але дивно було, що мав молоде обличчя, а в бороді і вусах жодної сивизни! Очі блищали зацікавленням і якоюсь жагою. Поволі обходив монастирське подвір'я, заглянув до соборної церкви, до трапезної. Когось ніби начікував. Побачивши, як Святослав вправно б'є стрілами голубів, підійшов до нього. Заговорив по-слов'янському.

Княжич зацікавлено розглядав ченця. І раптом зігнутий ченець випростався, став вищим і величним.

— Княжичу, до тебе я прийшов. Давно очікую тебе.

— Хто ти? Від кого прийшов?

— Я Калокір. І прийшов ні від кого — від себе лише. А раніше, бувало, ходив і від царів.

— Від яких же?

— Від болгарських. Від Петра і його шуряка Сурсубула. Ходив часто до Царгорода. Мій батько колись висватав цареві жону — Марію. Так захотів тоді Сурсубул.

— Ту, що нині є жоною йому, Ірину?

— Ту саму. То після вінчання поміняли їй ім'я.

— Ти болгарин? — зрадів Святослав.

— Ні, я з вірмен. А все життя прожив мій вітець і я в Болгарії. Свою мову вже забули. Тож ніби я тепер і є болгарин.

— Але ж ти говориш, як і ми, по-слов'янськи!

— Так, болгари розмовляють усі по-слов'янськи, а декотрі, які освічені, по-ромейськи: бояри, та царі, та їхні чада. Давні болгари, що прийшли до слов'янських осель Подунав'я, зникли, стали слов'янами. А тепер зникає і Болгарська держава.

— Як то? — дивується Святослав.

— Чи й збагнеш: Болгарія гине в обіймах Ромеї. Кесарі Ромеї на словах визнали її рівною собі, а тільки молодшою. В Царгороді болгарських послів садять за столами, що стоять вище від інших. їх кличуть на всі церемонії. Поять винами, лестю і нагородами — і вже привчили так, що всі бояри болгарські забули велич великого Симеона.

А він же перевертав імперію мечем!.. Хотів, щоб стояли рівно Ромея і Болгарія! Тож і заводив своїх просвітників і схоли...

— А навіщо? — знову не розуміє Святослав, Обличчя Калокіра раптом спалахнуло гнівом:

— І ти це говориш? Ти, нащадок великих скіфів!..

— Ми не скіфи!..— обурився Святослав,— Ми руси-країнці.

— Ромеї називають вас гордими скіфами! І я гадав... Я ще хотів говорити з тобою про велике! А ти... Як дитина,.. Скільки років маєш?

— Сімнадцять.

— Уже б пора дозріти розмислом державним! Ну, гаразд. Рости!.. Бачу, не втямиш моєї мови...— Калокір із жалем подивився на княжича і пішов геть сердитими кроками...

Сонце пекельно палило. ї пекло на душі у Святослава. До нього... Саме до нього приходив цей дивний ченець на ім'я Калокір. Чого ж він приходив? Що хотів сказати?

Одним стрибом догнав Калокіра, схопив його за руку.

— Чекай же, отче. Я хочу... тебе зрозуміти. Я зрозумію! Скажи, з чим приходив до мене?

Калокір дивився на нього недовірливо. В його чорних бездонних очах відблискували якісь зачаєні іскрини сумніву.

— Може, й так. Я хотів тобі сказати: не бери в жони грекині. Вона згубить і тебе, і твою державу. А візьми болгарську царівну. І прийди

візьми болгарську землю. Будь у ній царем — ти ж з роду великого Симеона. Навіть схожий на нього. Чи знаєш про нього?

— Чув від княгині-матінки. Вона так само каже: забери в болгарській землі свою спадщину.

— Твоя спадщина — вінець болгарських царів. Будеш володарем слов'янської держави.

— А ти? Ким хочеш ти бути?

Калокір заусміхався самими очима:

— А я перехоплю вінець вознесливих царгородських кесарів. Вони усунули мій древній рід від двору. Я хочу повернути свою правду.

— У нас із тобою єдина правда, Це мені подобається.

Калокір знову посміхнувся своїми загадковими очима. Він був задоволений: княжичу сподобалась його думка. Але ж надто він якийсь іще хлопчакуватий. Певно, прийшов до нього зарано.

— Отче, скажи княгині-матері, хай повертає додому. Хочу додому. Надокучило тут голубів стріляти.

— До княгині прийду іншим разом. Як станеш мужем і візьмеш в руки батьківський меч.

Він залишив Святослава у збентежених роздумах.

* * *

Ольга затято чекала. Нікого ні про що не просила, міцно стискувала затвердлі вуста. Вона мусить зустрітися з кесарем! Вона тут залишиться доти, доки не переговорить з Костянтином. Називають лакузи його Багрянородним, Порфирородним вінценосцем. Народився ніби вже в одязі кесаря. Але, може, в царському вінці й народився, людської гідности не дістав ні від народження, ні від виховання. Скільки ж триматиме її, жінку в літах, велику володарку великої Країни Руси, скільки ще триматиме її яко бранку в монастирському заточенні?

Кесар Багрянородний виказує їй зневагу. Трактує її як якогось забіглого володаря печенізької чи іншої орди, яко варварку-дикунку!.. Ніби Ромея ніколи й не схиляла своєї голови перед Київською державою, ніби Оскольд не прибивав свій щит до царгородських воріт! Ніби не бігли посли від імператорів навперейми до ратей Олега чи Ігоря й не умовляли їх укласти мир і ряд на яких завгодно умовах!..

Ольга сиділа цілими днями в прохолодній монастирській келії і перечитувала харатью, що списали київські писці з ряду-угоди князя Ігоря. Ось тоді вони записали, що і русичі, й ромеї бажають "обновити ветхий мир" й "утвердити любов" на всі літа... Іще записано: "А великий князь руський і бояри його да шлють в греки до великих царів грецьких кораблі, скільки хочуть, із слами і з гостями-купчинами, яко же їм установлено". От і прибула сюди сольба Країни Руси. А вони ніби не помічають. Ніби не було ніколи ніяких угод, ніби й не знали, що тут сидить сама правителька Країни Руси.

Одного ранку до княгині зайшов Святослав із Свенельдичем. Рішучі, рвійні, скаламучені душею. Не хочуть більше чекати!

— Рушаймо назад. Чого тут сидимо на посміховисько ромеям?

— Маємо дочекатись, сину. Наш гонець завчасно повідомив про наше прибуття — йому відмови не було. І нам ніхто не відповів.

— Але ж... тебе, володарку, тут зневажають. Хіба не бачиш?

— За терпіння Бог воздасть нам.

— Бог! Твій Бог ромеям-гречинам служить. Вони його в золоту одіж вдягли і он які муровані кріпості воздвигли!.. Але хіба то для Бога? То для людей, щоб тримати у кам'яницях!..

— Бог для всіх однаково справедливий, сину. Він не винен, що його одягають в золото. Правда його для всіх однакова. І захист його для всіх скривджених...

— І чого ти віриш в цього ромейського Бога?.. Коли ми вже і сухарі докінчуємо гризти...

— Святославе!.. Сину... Шлунок не може кермувати розумом людини. Тим паче розумом володаря. Можна жити без хліба, сину, але не можна без віри!

Святослав аж поблід.

— Ходімо! — кинув до Свенельдича.— Я так і знав. Повернемось до Києва самі.

Ольга довго дивилась на двері, які грюкнули вслід за юнаками. Кипить молодецька кров! Б'є в голову — і це погано для керманича держави. Бо тоді він чує лише своє серце і кипить за свою власну честь. Ні, вона відчуває, що не може повернутись ні з чим: за своєю спиною чує велику країну, яка, затамувавши дух, дивиться на її двобій за честь і гідність народу. І княгиня Ольга буде до останку битися за них, навіть після своєї смерти — іменем своїм, прагненнями своїми. Вона піднесе ввись це подніпровське крило слов'ян, з'єднає його з крилом подунайських слов'ян — і весь слов'янський світ здибиться й злетить у високість духу. Тоді загребущий Царгород не зможе зламати

незалежність слов'янських держав — вони разом стануть супроти віроломної ромейщини... Оце і буде її помста гордим імператорам Ромеї за довгі приниження болгарської землі, за зневагу Країни Руси... А їй дістанеться найбільша в світі винагорода — пам'ять у поколіннях і справедливий суд від Бога... Але як тяжко, коли тебе не розуміють довколишні люди і навіть найближчі — рідні... Хто знає, скільки потрібно їй мати в серці мужности, наполегливости, щоб досягти цього. І щоб їх — отих простодушних, лукавих, жадібних, заздрісних, бідних розмислом і віроломних — підняти вище, на ще один щабель пізнання себе і свого місця в світах... Тоді держава і народ її здобудуть безсмертя серед інших держав і народів. І вона вознесеться також разом із своєю державою. Через те княгиня руська затято чекатиме. Володарі повинні вміти терпіти й вичікувати. А це доля жінок. Вони, жінки, ціле життя терплять від своєї слабкости, ціле життя чогось чекають — то кохання, то доки виростуть діти, то визнання своєї тяжкої праці — в дітях, в домі, в державі — і зносять терпляче від усіх образу. Часто й зневагу за те, що вони, жінки, не мають такої сили в ліктях, як чоловіки, особливо, коли ті рвуться до влади... Звичайно ж, ніхто з чоловічого племені і не подумає визнати, що та жіноча слабкість винагороджується більшою силою прозріння, глибшим розмислом, умінням знайти вихід, щоб не впасти, вистояти — і перемогти! Не визнають чоловіки нізащо і того, що жінки, народжуючи й виколисуючи своїх дітей, народжують, виколисують народ, дають йому слово, пісню і совість. І це від Неба! Бо жінка пов'язана з ним муками народження людини, здатністю віддавати своє життя своїм дітям.

Ольга тепер чула себе матір'ю всієї Країни Руси і, як мати, в ці тяжкі хвилини передумів прощала, ніби малим дітям, і злі слова, і нечестиві забаганки усім. І для всіх жадала здобути перемогу і велич. Тихо раділа, що цих її коромольних думок ніхто не міг підслухати. О, коли б про них дізналися, який м'ятеж душ здійнявся б супроти неї! Яка заздрість і ненависть звились би в тугий гадючий вінок навколо неї, щоб задушити, знищити навіть думку про вищість жінки-правительки! Про її перевагу в умінні управляти державою!..

Ольга чекала... Перечитувала в'юнкі сторінки пергамену, де був списаний Ігорів ряд-угода літа 944-го від народження Христа. Усе тут передбачено: мир і любов з гречинами, торгівля з ними, видача послам на утримання "хлібного" і "місячини" для купців. Навіть визначено було, в які ворота мають вводити русичів у царський град і під охороною і які грамоти з якими печатками — золотими чи срібними — мусять вони мати від великого київського князя. Одного немає: що русини-країнці колись торгували без мита. І немає, щоб давати Країні Руси данину. І немає того, як зустрічати кесареві володаря Країни Руси... Може, це і збиває з пантелику братію писців і різних урядових чинів? Може, вони виробляють для такого випадку свій статут? Бо вже скоро й осінь. А на зиму тут не залишають ні гостей, ні послів: надто багато міліарісіївтреба було б вигребти із кесаревої скарбниці, щоб прогодувати силу-силенну приїжджого люду...

— Княгине-матінко, прибув гонець від царя! — схвильовано повідомила покоївка, що зайшла з сінець. Ось воно! Дочекались...

— Хай заходить,— підвелась з-за столу.— Клич княжича.

Проте покоївка не зрушила з місця.

— Ти хочеш іще сказати щось?

— Так... Княжич уночі відчалив на своїй лодії... І не повернувся. Ніби подався на Київ.

Княгиня заніміла. Не дочекався Святослав сеї хвилини. Утік! І ніби витяг з неї душу...

— Гонець... хай зайде...— голос був у неї безбарвний і кволий. Чому ж раніше їй не сказали про цю втечу? Покоївка нижче схилила голову, наче вгадала її думку.

— Не хотіли тебе тривожити. Гадали, що скоро й сама так зробиш — повернешся на Київ.

Їй не вірили! А чого вартий володар, котрому вже не вірять? І ось на порозі келії гонець від царя. Від самого сонцесяйного, Порфироносного, Багрянородного Костянтина Сьомого, що нині сидить міцно на царгородському престолі. Він чекає на неї, і на всіх її родичів, і купчин, і значних людей — чекає у тронному залі. У середу — дев'ятого дня вереса місяця... Це був 957 рік по народженню Христа...

— Імператор Костянтин і його супруга Єлена збирають увесь двір до найліпшої зали палацу Магнавра. Чекають на київську княгиню, володарку Країни Руси — Ольгу. Зі своїми людьми та з княжичем і його людьми! Маєте пройти через Південні ворота. Урядовці і воїни кесаря охоронятимуть вас усіх!..— гонець ще й далі говорив, говорив про подробиці їхнього шляху, а вона вже того не сприймала... Усвідомила, що гонець уже зник, коли за ним хряснули двері. На порозі незрушно стояла покоївка. Чи то було видіння, чи явність... у

— Смілянко, це ти?

— Я, княгине. Дочекались!.. Яка висока нам честь!..

— Скажи Ставру, хай візьме лодії і ліпших гребців і дожене Святослава. Скільки днів лишилося до дев'ятого числа вереса?

— Дев'ять днів, княгине.

— Добре! Хай заверне його назад. Хтозна, може, тут вирішиться його доля... І нас усіх...

— Скажу, княгине...— і вибігла.

* * *

Золото... Золото... Скрізь було стільки золота, що від його блиску в очах мерехтіли блискітки й ніби сипалися, як золотий дзвінкий дощ, на землю, на голови й одяг людей, котрі товпилися під золотим склепінням цієї велетенської золотої зали. Ба, здавалося, що ніби й люди в цьому золотому блиску втрачали рухливість й ставали тремкими золотосяйними стовпами або розчинялись у золотому тумані. Та лише на мить запаморочилась у княгині голова, Другої миті вона, тріпнувши дзвінкими срібними підвісками скіфської цариці, що спадали з її високого начільника, стрепенулась і ніби відігнала від себе золоту полуду. Ніякого дива тут нема — ромейський кесар он сидить в кінці зали на золотому стільці у золотій короні, сидить на стільці, який тут називають трон, й лукаво стежить за нею. От чого він довго готувався до цієї стрічі! Не знав, чим здивувати, чим запаморочити їй голову, аби пам'ятала ця зухвала володарка, що він недосяжний, недоступний, купається в золоті, яко і сам Бог на небі, і ніхто з володарів земних з ним не може бути рівним. Вони, оті володарі, посли, купці, поети, лиш можуть наблизитись до трону, здаля покланятись, а декотрим дозволено навіть на колінах підповзти до його ніг й поцілувати золоту пантофлю чи кінець його багряного окрила,

Але! Як поводить себе ця жінка-володарка? Вона ніби нічому не здивувалась, лише мружилась від сяєва тисячі світильників, від казкового блиску зали і придворних велеможців. Вона рушила просто до нього — спокійно і твердо, відштовхнувши євнуха, котрий мав узяти її під руку й підвести її на певну — тільки на певну! — відстань до трону.

Ольга йшла повагом, гордовито піднісши свою красиву царствену голову у тому скіфському начільнику, що скидався на корону. З нього спускалась тонка прозоро-золотиста шаль; чорний навершник, розшитий білими перлами, робив її поставу врочистою і стрункою. Білі широкі рукава сорочки були розшиті коштовним камінням. Вона сама йшла до імператора яко богиня, що воскресла з прадавньої скіфської могили, ні страху, ні лести на обличчі в неї до його божеської особи. Навпаки, мружачись, вона дружньо усміхалась кесареві, як до давнього

знайомця, і він не знав, чи відповідати такою ж люб'язною усмішкою, чи суворо насупити обличчя.

Через те повернувся направо, до імператриці Єлени, котра сиділа поруч з ним на своєму троні — теж у короні і у червоній хламиді.

Імператриця уважно стежила за царственою ходою цієї володарки, київської княгині. Зразу видно, що в ній грає царська кров і гідність володарів нікому не підвладної країни. І оточення її не поступиться пишнотою і гордістю царському оточенню. За нею йшло сорок три купці, служниці, родички, два тлумачі, княжич зі своїми людьми, двадцять послів, а ще від церкви монастиря святого Маманта препозит і два остіарія.

Але які гарні іскристо-синяві очі в цієї жінки! І хто сказав, що в неї за плечима багато літ і зим? Білошкіре, без зморщок лице, ані сивої волосинки з-під начільника, над яким вивищилась якась дивна округла шапчина. Княгиня сама спинилась на певній відстані — надто близько біля кесарів! — і привітно схилила чоло. І враз в її шапчині сяйнуло тисячі блискіток і вогників — синіх, червоних, жовтих, зелених, білих, чорних. Імператриця аж відкинулась на спинку трону від засліплення! Де стільки коштовного каміння набрала ця варварка? Адже в Єлени не було й половини того... Може, в Країні Руси таке каміння розсипане по землі або воно падає з неба яко дощ?

Княгиня простягує кесареві різьблену скриньку. Що в ній? Може, також повно отих коштовних камінців? Хай би швидше Костянтин брав те підношення.

— Тут наш ряд, кесарю,— каже Ольга.— Той, що Ромея уклала з Києвом.— Ці слова відлунюють за її спиною грецькою мовою.— Я принесла тобі сю харатью, щоб нагадати...— Вона схилила чемно голову й осміхнулась. Як легко жінки можуть говорити навіть гіркі слова! Але ні, княгиня нагадує слова не про данину, а про любов і мир.— Адже мій

муж-князь Ігор уклав сей ряд во ім'я миру і любови. А ми так рідко згадуємо про це.

Імператриця Єлена прикрила очі повіками. Напружене очікування втомило її. Зате смагле, довгобразе лице Костянтина, обрамлене короткою чорною борідкою, зарожевілось. Володарка Країни Руси, яко вправний посол, своїми лагідними словами обійшла підводні скелі. І зовсім не нагадала йому про борг Ромеї її державі!

— А ще... хощю просити тебе, великий кесарю, щоб твій патріарх і ти охрестили мене істинно християнським хрестом... У найсвятішому християнському храмі твого святого града. Хощю взяти істинне благословення з твоїх рук, кесарю!

Костянтин кліпає очима. Що за сим проханням криється? Яке лукавство? Усі ці варвари хитрують, лукавлять, щоб вибити з рук кесарів якісь пільги і переваги при дворі. Хрещення уже хрещеної княгині? Он стоїть за нею її пресвітер — престарезний Григорій. Щось задумала княгиня...

Власне, усі довколишні володарі, приймаючи з рук Ромеї хрещення, домагаються рівности з ним, з його державою. Ось як Болгарія. Тому він, Костянтин Багрянородний, і написав для свого сина в книжці "Про церемонії": до володарів арабських держав, до франків, італійців і болгар треба звертатись не як до рівних імператору, а як до менших від нього, як до його синів. ї починати звертання саме з того, щоб підкреслити, що, хоча вони і є християнськими володарями, вони не рівні йому, а підпорядковані йому сини: "До люб'язного і вдохновенного нашого сина, архонта свого народу..."

Втім, київська володарка — жінка. Вона не зможе суперничати з ним і його владцями тут. Хай охрестить її патріарх. Тут не буде, аніякої втрати.

Імператор згідливо хитнув короною. Але очима пильнував за кожним порухом княгині. З цими країнцями-русами треба бути обачними. Це хоч і варвари, але великий і войовничий народ. З ним потрібно тримати мир, аби не з'єднались з Хозарією, яка знову хижим оком поглядає на Ромею. Тут араби та мусульманські правителі Закавказзя постійно шарпають його велику державу, не приведи Боже, ще викликати проти себе гнів країнців-русів та хозар. Втім, йому потрібні мир і любов з Києвом — і щоб руси дали йому якомога більше воїв! Багато ратників! Ця княгиня, либонь, радо погодиться дати йому своїх мечників за честь, яку хоче дістати від нього. Так, він умовить патріарха охрестити її, більше того — стане її хрещеним батьком і надасть почесне ім'я своєї дочки, чи архонтеси... Усі варварські володарі нині добиваються тих почесних титулів. Він подарує княгині ці почесні звання і буде тримати її якнайдалі від себе. О, це велике мистецтво — уміти тримати на відстані сторонських володарів і владик. Бо коли приймають хрещення, відразу ж прагнуть сісти за стіл поруч із кесарем, як з рівним собі владцею.

Ось і ця Ольга. Чому не робить проскінези — глибокого поклону — до його ніг? Чому тричі не падає ниць перед ним, як це належить усім? Тільки всі люди її і челядь розпростерлись перед ним. А вона стоїть і розмовляє з ним, яко з рівним!.. Іще отой юнак, що за її спиною, сяє до нього ясно-синіми очима, Певно, синок. Логофет про нього мовив: тікав назад до Києва, а княгиня посилала погоню й завернула. Впертий хлопак — навіть князівського одягу не одягнув, стоїть у білій сорочці і в червоних чобітках. Розвихрився чуб і упав на чоло. Обводить очима залу — і не дивується, Ніби виріс в таких розкошах!..

— Мудрі твої слова, княгине. Володар має дбати про свій народ і просити у Всевишнього благостей для нього. Гадаю, патріарх згодиться на твою просьбу. А ми раді були б мати тебе за дщерь нашу… і нашої держави. І повеліваємо тебе іменувати архонтесою твого народу — країнців-русів.

— Дякую за честь, великий кесарю. І тобі, царице Єлено, дякую за милість, що зустріли тут мене і моїх людей... Ось подарунки вам від нашої землі.

Ольга підняла вгору руку — і тоді з-під завіси в кінці зали вийшло четверо мужів у боярському вбранні, бігцем піднесли до трону важку скриню і розкрили її. В очі імператриці й імператора сяйнуло сяєво тисяч коштовних відгранених камінців. Розшити ними одяг, нанизати на нитку й оповити себе разками... О, яка краса!

Єлена вдячно глянула на княгиню і комусь помахала рукою. В цю мить з другого кінця зали рівними шерегами вийшли дивовижно багато вбрані жінки і застигли в поклоні. Ольга запитливо подивилась на логофета, і той задоволено пояснив:

— Августа Єлена і її придворні дами вітають княгиню Ольгу.

Це честь, якої до цього, певно, не мав тут жоден володар довколишніх земель. Початок добрий! Тільки б Святослав чогось не утнув. Якийсь він свавільний, гордий, незбагненний! Але ж бачить, яка шана і честь віддається їм і їхній державі. Може, прихилиться більше душею до думки, щоб поріднитися з цією імперією. Хто з ким поведеться, від того й набереться. Та головне, щоб дали у жони Святославу царівну!.. Тоді буде вічний і міцний мир між ними.

Про це порозуміється спочатку через послів. Але перше вона прийме патріархове хрещення. Ніхто тоді не скаже, що руська княгиня варварка!

І ось чує слова препозита:

— Просять княгиню на спільний обід.. . Її величність августа Єлена запрошує зараз до своєї зали. І ще наш кесар виділив належне утримання для княгині і її людей.

Логофет став зачитувати прізвища київських прибульців. Кілька урядовців розносили на золотій таці більші і менші купки срібних міліарісіїв.

Втім, княгині і її родичам та послам дали тільки посольське утримання. Її, володарку великої держави, прирівнюють до посла? Гаразд, ще не все скінчено...

З тронної зали логофет повів русів до зали Юстиніана, а потім до зали Кентурія. Високе склепіння зали з осяйними мозаїчними зображеннями християнських святих підпирало шістнадцять колон. Між тими колонами глухли лункі кроки руських послів, ніби їх ковтали глибока тиша і прохолода. Тут спадала напруга від золотосяйної тронної зали, від світла світильників і блиску високих й зачаєних слів. Тут було легше дихати.

Посиділи, відійшли від утоми. І вже знову їх ведуть до іншої зали. Там за обіднім столом уже сидів сам Костянтин. Мав на собі не пурпуровий, а білий одяг. І корона на ньому була інша — маленька і легка. В інших одяганках була й августа Єлена — теж у всьому білому. Поряд з ними сиділи у невеличких, але високих крісельцях порфиродні їхні діти. Ольга знала тільки про старшого, Романа, який має бути спадкоємцем цього трону і держави. Кілька менших дітей були дівчатками. Княгиня уважненько окинула їх поглядом.

— Що ж тобі найліпше сподобалось у нашому граді? — через свого тлумача запитує її кесар.

— Божі храми... Християнські обителі — монастирі... І лад у твоїй державі,

— Чи хочеш щось сказати мені ще? Які твої потребизни?

— Звичайно ж, хощю. Аби твоя держава і моя жила одвічно в мирі і любові. Як те говорено в християнських писаннях.

— Згоден з тобою, княгине...

Ольга трохи подумала і сказала:

— Чи не добре було б, коли б ми з тобою скріпили цей мир і любов шлюбним соуззям наших дітей? Гарні у тебе дівчатка. А в мене син на порі. Переємець київської держави.

Брови у кесаря — густі й чорні — поповзли на чоло. Почав частіше позирати на блискучий натовп своїх велеможців, і за тим заняттям ніби не ставало у нього бажання щось їй відповісти.

А він хотів би їй сказати, про що написав у своєму трактаті для свого сина Романа, майбутнього керманича цієї блискучої держави. Костянтин зиркнув до Романа, немовби хотів сказати йому: чи ти бачиш — ось і знову варвари вимагають для своїх династій нашу імператорську кров!.. А потім, яко родаки, будуть влазити в наші справи, забирати землі і гради й м'ятежити...

Роман зрозумів батьків погляд, усміхнувся. Костянтин звернувся до тлумача:

— Перекажи княгині мої слова. За законами і звичаями нашого двору не можемо цього зробити, княгине. В минулому імператори, які одружували своїх дітей з дітьми інших володарів, завдали великої біди владі й державі, І хозари, і болгари чимало крови тут пролили, вимагали імператорських корон і плащів.

— Моя земля дасть тобі, кесарю, багато воїв — відіб'єшся від усіх! — запевнила спокійно Ольга кесаря,

О, вої нам дуже потрібні. Чи ж є правда в твоїх словах?

— Тільки правда, кесарю. Мечі київських воїв скріплять між нами мир і любов.

— Ми... будемо ще говорити про це, княгине...

— Я не вимагатиму в тебе ні корони, ні плаща. Дай мені для сина жону із свого роду.

— Це так... Треба обмізкувати це!..— бурмотів Костянтин... З одного боку, вої... Йому потрібна безконечна кількість хоробрих воїв!.. Але ж треба зберегти і свої закони, треба показати і синові Роману приклад!..

— Ти думай, кесарю. Я тобі даю добру раду. А я прибуду до Києва і дам тобі знати, коли зможеш дістати моїх воїв.

— Мені треба якнайшвидше княгине.

— Гаразд. Я тобі перекажу через твоїх послів. Іще додам воску, і хутра, і шкіри...

Великий блазн у словах княгині!.. Але ж він порушить закон, який же сам і встановив тримати. Роман розглядав людей, намагався не дивитись на муки роздумів, що відбивались в очах його порфирородного батечка. Розумів, що вітець його борсається в тенетах, які ж сам і розставив для себе.

Раптом Костянтин згадав: патріарх! Де нині його престарілий Полієвкт? Нехай негайно ж охрестить княгиню з усіма почестями — і якнайбільше святочности та урочистости! І це буде мздою для честолюбної володарки Країни Руси.

Кесар повернувся до логофета:

— Пошли когось до Полієвкта. Хай приготується до хрещення княгині. У святій Софії.

— Дякую тобі, кесарю,— зраділа Ольга.

— Я сам буду твоїм хрещеним вітцем, якщо Полієвкт дозволить.

А ти добре його попроси — він і дозволить. Хіба ні? — втрутилась августа Єлена. Їй також хотілося, щоб ця правителька великої багатої землі стала їхньою доброю сусідкою. Коштовне каміння і вої попливуть тоді до них рікою!..

Ольга, втім, відчувала, що в цій щедрій і дружній запобігливості августійшої родини криється якась таїна. Може, тільки цими почестями й хочуть відкупитися від неї? Здобути воїв і ще чогось... А де ж їхня данина Руси? Вона їм ще не нагадувала.

Кесар і Єлена позіскакували з крісел, заметушились і всі гості.

— Де логофет? — нетерпляче озирався Костянтин.

— Запрошуємо до зали Юстиніана,— випірнув звідкись той.

До Ольги пробився крізь товпище людей Ставро.

— Княгине, не відступай. Хай дають нам невісту.

— Княгиня мусить сісти за стіл для гостів — придворних жінок імператриці,— перебив розмову препозит і взяв Ольгу-княгиню під руку, щоб посадити на визначене для неї місце.— Цей стіл називається усічений, і за нього сідає вся кесарева родина. Велика честь для княгині

сидіти поряд з родиною августійших царів наших! — царедворець улесливо заглядав їй в обличчя... Запобігав ласки і дарунків.

Вона знову розм'якла душею — жодного посла не садять ромейські царі за спільний стіл з імператором. Ця честь тільки для неї! Її віншують тут вище від усіх чужинських послів! Хай бачить це увесь світ!..

Але хвиля гордости змінилась хвилею сумнівів. Ніби чийсь голос всередині застерігав її: щоб ця честь не принизила в тобі доброчесности й глузду, щоб не зігнула твою гідність! Стережися!

Ольга сиділа за обіднім столом навпроти августи Єлени. І раптом помітила, що Святослав із Свенельдичем і Асмудом пробирається до виходу. Там ще купчилися її посли і служниці, очікуючи, доки і їм вкажуть місце за столом.

— Запрошуємо гостей до Хризотриклину! До Хризотриклину! — верховодив і тут той же препозит.— І ви також... Тут лишається тільки княгиня-володарка.

Та Святослав не зважав на розпорядника церемонії. Зі своїми людьми він зник за дверима зали. Що ж надумав? Бачила — хлопець украй ображений. Кесар відмовляє їм дати невісту... Вважає їх нижчими людьми! Чого було їхати? Щоб почути оте приниження? Княгиня вперто буде домагатись династичного шлюбу, але даремні зусилля! Був певний, що мечем, тільки силою меча потрібно себе утверджувати! Ось лиш дочекається, доки візьме кермо держави до своїх рук. Хай запам'ятають його ім'я...

Але бунт Святославової гордої душі погасила палацова сторожа, яка твердо й німо стояла при дверях й не випустила Святослава з палацу.

Довелося сідати за стіл у Золотій залі разом із послами, купчинами, родаками, служками. Княгиня непокоїлась — де ж подівся Святослав?

Раптом відчула, що навколо неї залягла очікувальна тиша. Десь ніби зашарудів віддалений шерхіт шовків, легкий поступ багатьох ніг. І в якусь мить, коли той шерхіт і топтання завмерли, з піднебесся зринув тихий кришталевий спів. Він посилювався, розпружувався, розповнювався силою, розтікався срібними струмочками, бився потужними крилами під осяйним мозаїчним склепінням, поміж колон. Ольга не відразу здогадалась, що то лине спів великого хору, який непомітно розосередився попід стінами, поміж колонами. Логофет, що стояв за її спиною, нагнувшись до неї, повідомив, що то півчі від церкви Апостолів і від святої Софії співають для неї і для гостей імператорські гімни. Тож недарма на неї звернули погляди всі, хто сидів за цим столом. Костянтин і Єлена вдоволено усміхались — вони таки домоглися свого: здивували київську правительку величним прийманням її.

В очах княгині Ольги забриніли сльози. Ба й справді, велику честь їй та її державі віддає імператорський двір могутньої Ромеї. Чи ж хтось із інших володарів світу здобув тут такі пошанування? Далебі, ні. І якось крізь туман осяйного піднесення ледве почула слова логофета:

— ...а місяця октября в день вісімнадцятий ми будемо раді тебе знову бачити тут, княгине. Будемо стверджувати харатью про мир і любов поміж нами!..

* * *

І був місяць октябрь, що у полян-русів називається жовтень, і був день вісімнадцятий — у неділю. Знову зустрічали княгиню Ольгу в прохолодних сяючих залах царського палацу придворні й урядовці, і красуні зости, і сам Костянтин Багрянородний та його жона Єлена. Логофет сам підніс княгині на золотій тарелі, оздобленій великими перлами, купу срібних грошей — було там п'ятсот міліарісіїв. Кожному з її посольства також дали гроші, відповідно до його чину при княгині: родичі і посли дістали по тридцять і по двадцять міліарісіїв, тлумачі і писці княгині — по дванадцять і п'ятнадцять, служки і люди Святослава — по п'ять міліарісіїв.

Тепер усе те згадувалось, як у паморочливому сні. Далеко вже був златоглавий Царгород з його палацами і храмами. І свята Софія ніби розтанула у голубому мреві, де маленький старий чоловік у золотій рясі з рідкою борідкою осіняв її хресним знаменням і кропив святою водою.

Патріарх Полієвкт доживав своє дев'яносте літо. Розумом ще був швидкий, як і в рухах рвійний, хоча ноги ледве тримали його сухе, згорблене тіло. Він висвячував київську княгиню ретельно і святочно, хоча, читаючи над нею молитовник, хилився від безсилля набік. Тоді двоє молодих дебелих священиків підхоплювали його попід руки і знову встановлювали рівно на підлозі. А він, ніби й не помічаючи того, читав далі зі сльозами у великих карих молодих очах, і благав Господа Ісуса Христа, і покладав руку їй на голову, і біля грудей, і на чолі викреслював у повітрі горящою свічею по три хрестики.

— Поможи їй, володарці великого народу, зберігати, о Господи, твої заповіді, бо вони подають життя. Запиши її ймення в книзі свого життя і приєднай до отари своїх спадкоємців, щоби в ній прославити святе ім'я Твоє і Твого возлюбленого сина, Господа Ісуса Христа, і Твого животворного Духа... Яке ймення святе хочеш взяти? — раптом звернувся Полієвкт до Ольги.

— Єлени, яко і звали матір великого Костянтина...— Хотіла ще додати, що так уже її нарекли колись при хрещенні дитиною: Єлена вона, Олена... Але патріарх думкою витав високо, слухав лише себе і був увесь у своїй справі.

— Споглядай милосердно на Єлену, рабу свою, і вислухай її благання... і дай відчути радість у своїй праці і в нащадках своїх...

Ольга слухала патріарха і ледве впіймала мить, щоб повернути його думку в інший бік.

— Велика твоя молитва, владико. Нехай продовжаться твої дні під небом. Яке твоє слово, щоб узяти київських. християн під покров Ісуса Христа і Пречистої Діви, Богоматері його? Звели, владико, митрополитом у Києві наставити мого пресвітера Григорія.

Полієвкт задумався. Йому було важко спуститись з небес до земних справ. Мабуть, уже душею жив іншим, потойбічним життям, через те нелегко було відразу й збагнути земні справи. Мабуть, в таких випадках його заміняли оті двоє мовчазних священиків. Один з них одразу і відповів їй:

— Княгине, патріарх наш з радістю візьме під свою руку київських християн. І висвятить на митрополита гідного пастиря. Ось отець Фока уже готовий взяти на себе сю працю!..

На ті слова другий священик чемно і низько вклонився їй. Звідки він узявся, такий спритник, отой Фока? Бач, не хочуть Григорія наставити!.. Свого підсовують!.. Які ж влазливі ці ромеї!..

— Дякую Господу Богу і патріарху Полієвкту за милість до наших християн. Ми... будемо у себе радитись з боярами про отця Фоку...

Священики перезирнулись, Це було так несподівано! Ольга смиренно опустила погляд, ніби й не помітила їхнього спантеличення. Але ж знову були у неї... справи до патріарха!..

— Владико, прошу за сина свого. Поможи кесаря умовити, щоб дав моєму Святославу жону.

Полієвкт заперечливо похитав головою: то не його справа. Священики мовчазно торжествували.

— Проси у Бога. Він зглянеться,— патріарх знову хитнувся так, що його ледве встигли підхопити й повести до царських воріт.

Ольга-Єлена сам на сам лишилась із Господом Богом і своїми нездійсненними намірами. Якби Святослав тут також охрестився!.. Інакше б говорили з нею. А може, так само,.. Хтозна!.. Але ж він і слухати про це не воліє! Асмуд, і Свенельдич, і Чуриня, і Рулав — затяті вої, уперті мужі, міцно тримаються своїх кумирів. Що їм благо державця чи держави? Їм передусім в очах власна вознесливість, власні жадання і зручності. І ніхто з них не збагне своїм простим умом, що коли хочеш піднятись над іншими, мусиш відмовитись від власної гордині і зручностей для себе. Мусиш міряти все високою мірою майбутности своїх вчинків. Так, мусиш і зазнавати поразок, але вміти ці поразки перетворювати згодом на перемоги...

Їй гірко, що ніхто, окрім неї, не збагне її намірів. Косують оком знишка: пощо хрестилась ще раз? Пощо віру наших пращурів ставиш у залежність від ромейського Бога? Бачить, що після того її хрещення і служниці, і веслярі, і купчини, і посли-бояри якось віддалились від неї, стали підкреслено шанобливими, стриманими. Але скільки зневаги в тій стриманості! Горнуться більше до княжича, до Святослава. Горять його образою, ловлять кожен його порух, кожне слово, відданими поглядами обігрівають його душу.

Святослав ще більше затявся в своїй ненависті до ромейщини. Ось вона, матінка-княгиня, хрестилась там, з рук самого патріарха прийняла істинне хрещення. А що це їй дало? Нічого! Окрім приниження перед отим престарим Полієвктом, котрий уже й не чоловік, а міх із кістками. А що дало хрещення її болгарській землі? Залежність від ромейських кесарів і патріархів. Наслали до стольної Преслави своїх людей, обплутали увесь двір і всю державу своїми урядовцями, ченцями, навчителями, управителями, які все тягнуть до своєї столиці — і людей розумних й освічених, і церковне срібло, і хліб, і воїв, і славу прадавню болгарську топчуть... Тож, мати-княгине, не тужи і не хили голови, не гнися від зневаги. Либонь, люди правду мовлять: що не трапиться, все во благо!..

Сумніви розпинали душу княгині: може, Святославова правда правдивіша, аніж її. Може, прадавня віра країнців-русів згуртує народ більше, аніж нова, хоч і вища, і благосніша віра? Бо в нову віру, в нового Бога ще треба повірити і прийняти в душу. На все це потрібен тривалий час...

Шумує-буруниться за кормою лодії туга і холодна дніпровська хвиля. Зустрічний осінній вітер сипле в очі бризки, що віялом злітають з весел. Весело грюкають весла в уключинах. Сіре важке небо клубочиться, крутить сірими хмарами, сіє дрібною крупою. Скоро-скоро завіє над цими безмежними придніпровськими плавнями і степами завірюха. Швидше до Києва! Що там? Як її зустрінуть тепер? Везе вона додому лише високе звання архонтеси свого народу та "дочки" ромейського царя. Як те має цар болгарський... Втім, вона не обмовиться й словом про ці нові титули — вони чужі киянам і ні про що їм не скажуть. Турбує й інше: як там деревляни — під рукою Щербила часом не збунтувались? А київські бояри? Втім, від Гліба не було ніяких гінців, отже, в Києві спокій.

Ольга щільніше загортається в горностаєві хутра, спиною прихиляється до високої корми. За її лодією повільно і важко пересуваються інші лодії. їдуть вони проти течії. Скоро вже й пороги. Там доведеться зійти на берег і тягти лодії волоками, доки обминуть усі великі кам'яні скелі. Імператор Костянтин при другій зустрічі сказав, що знає назву усіх семи порогів, каже, що написав про це в своїй книжці зі слів ромейських купців. Що іще написав цей царственний письмовець про русів-країнців?

Пливе за кормою осінній берег Дніпра-Славути. Пливуть-мережаться і її думки. Заходиться душа, коли уявляє, що скаже вона Житяні й Мальві. А Малкові що відповість? Ніби тої ж миті випливли перед нею його втомлені, пригаслі очі. Глянули на неї сумовито і... глузливо...

Скаже вона усім: невісти не дали; данину пообіцяли віддати згодом, а нині тільки харатью написали; а дали їй хрещення і високий титул

архонтеси свого народу і дочки імператора. А вони їй у відповідь: маєш і без того високе ймення великої княгині Країни Руси — і від бояр, і від купчин, і від оратаїв, і від рукомесного люду. Пощо так довго сиділа в Царгороді? Які ряди-угоди складала з царем ромейським? І чим будеш платити за оті свої чужинецькі титули, які нічого не дали ані тобі, ані нам?

Вона мусить їм тоді сказати правду: цар обіцяв прислати данину, а вона обіцяла цареві послати багато воїв. Своїми животами вони мусять боронити блиск його золотого вінця. Мають проливати свою кров, усіювати чужинецькі землі своїми білими кістками, аби могутня Ромея і далі вивищувалась над усіма і називала її і її синів варварами, дикунами...

Стукнуло днище лодії об підводне каміння. Схопились гребці з місць, стали веслами відштовхуватись. Нарешті злізли з того камінюччя, причалили до берега. Починався перший дніпровий поріг, якому ромеї дали назву Струкун. Княгиня зійшла на скелястий берег. Вітер рвонув поли її горностаєвого окрила, ударив у в обличчя холодним і мокрим крилом. Позад неї тупцяла її вірна служниця Смілянка, бояри і купці. Хтось ззаду легенько взяв її за лікоть. Її гонець — Ставро! Швидкозорий, прудкий цей виучень Степка, тепер вірою і правдою служив княгині руській. Ніби через нього промовляв до неї інший чоловік, Степко! — такий же ставний, світловолосий, синьоокий, тільки от цей мав темні, закручені догори вусики.

— Княгине, київські бояри мають до тебе слово,— чемно й шанобливо промовив до неї. Душа її зіщулилась. Доброго слова від бояр не доводиться чекати... Але Ставро заспокоїв її: — Ми всі дбаємо про твою честь і про нашу державу. Послухай їхньої ради.

— Добре, я вже слухаю,— вона спинилась, начікуючи, коли наблизяться до неї бояри і посли,

— Не можемо увійти в Київ без невісти для княжича. Вели зараз же, княгине, послати сольбу в якусь землю — болгарську чи мадярську — хай знайдуть твоєму синові невісту. І не будемо мати осороми від киян і від усієї землі нашої,— сказав їй боярин Мостило.

— О, так... Мудра ваша рада! — зраділа Ольга. Вона вмить випросталась — вони таки розуміють її! — Де пресвітер Григорій?

— Ось я, княгине. Поруч з тобою,— обізвався Григорій. Він теж ніс у своєму серці образу на зверхність Царгорода. Хоч і знав, що так буде, проте не міг пробачити отого нахабства священиків і содругів Полієвкта, котрі, здається, кермували всіма церковними справами поза його спиною.

— Василевс Костянтин кого найбільше нині боїться?

— Дунайських угрів, княгине...

— Чи далеко звідси до Пешта, отче? І чи знаєш, як туди дійти?

— Княгине! — мало не закричав од радости Григорій.— Я знаю туди шлях. Я ж туди вже ходив!..

— Пощо багато слів, лаштуйте свою сольбу до угрів. Ставро, чи хочеш піти разом із пресвітером?

— Я вже йду, княгине! — радісно метнувся Ставро.

Ольга лиш усміхнулась. Що ж, царю Порфирородний, Багрянородний і ще якийсь там! Руси нині поєднаються з тими страшними твоїми ворогами ще міцніше. Ти зневажив соуззя з великою Країною Руси і тепер дістанеш не содруга, а ворога в ній!

Бояри і посли збуджено загомоніли. Швидка й дотепна на розмисл їхня княгиня. Справді-бо, тепер Київ стане осібно супроти імперії разом із Угрією. Вони ж пропонували кесарю мир, і любов, і поміч воями, і жадали так мало: аби їхню країну Ромея трактувала як рівну собі, без підлеглости, і щоб сплатила всі борги, в котрих сама зобов'язувалась. Ромея ж возгордилась. Тепер по всьому світові розтеленькає, що їхній василевс, кесар, імператор, цар не захотів родичатися з київським княжим двором, бо він, Костянтин, вищий від усіх правителів і владик, яких купив за золото!..

У відповідь на це Країна Руси протиставить їм соуззя й подвійне родичання з непереможними воями-ординцями!..

Ольга відчула, як повеселів навколо неї натовп ліпших мужів Руси, як вони заусміхалися, і здалося їй, що навіть рвійний осінній вітер став теплим і дружнім і навіть просвітліло низьке похмуре небо над Славутою-Дніпром.

— За старим звичаєм наших пращурів, маємо тут принести жертву,— сказала княгиня. Від несподіванки всі завмерли.

— Чи ж живі наші когути? — звернувся до гребців молодий боярин Кривченя. Весь час мовчав, аж тепер обізвався...

— Живісінькі! Годували ж просом! — весело обізвались ті.— Міх проса склювали!..

Усі засміялись, завернули до великого старого дуба і дивувались: їхня княгиня — християнка, щойно вдруге охрещена найбільшим у світі волхвом, намісником ромейського Бога на землі Полієвктом, пропонує відбути старий звичай русів-полян — принести в жертву півнів під отим дубом. Звідки вона дізналась, що кияни і всі слов'яни, коли припливають до цього місця, ідуть до отого крислатого дуба, що на вершині острова, і

приносять кумирові Перуну свої жертви — півнів, щоб випросити у Неба захисту й везіння.

Від того, що княгиня-християнка не відцуралась і сама від їхніх звичаїв, вона стала їм ближчою і зрозумілішою. Ольга йшла мовчки, бо слова тут були зайві. Відчувала себе злитою із цим холодним, буряним вітром, і з розколошканим небом, і з цим веселим і врочистим товписьком людей, які її розуміли, співчували і боліли її болями. Що може бути вищим від такої єдности людських помислів і душ?

А вже хтось випереджав натовп. Коли вона з боярами і послами опинилась під тим гіллястим старезним дубом, побачила, що під ним були повтикані колом стріли. В середину кола хтось кинув шматки хліба і копченини, і якийсь літній гребець, що тримав міх із запханими туди півнями, давав поради:

— Спочатку треба запитати у пращурів, яка їх воля: чи випустити когутів у світ, чи забити в жертву, чи з'їсти всій громаді.

— На волю пускай! — гукнув хтось,

— Почім знаєш? Може, краще засмажити? Та всім нам добре пообідати! — обізвався зі сміхом Ставро.

— Га-га!..

— Випусти, хай живуть, доки прийдемо наступної весни! — закричав дзвінко Свенельдич.

— А як не прийдемо?

— Теперка неодмінно прийдемо. Цар ромейський скоро помочі попросить!

— Звідки знаєш?

— А ось Перун сказав.

Навколо притихли, підвели голови догори. Княгиня також поглянула вгору й завмерла: на товстезному стовбурі дуба під самим чорним верховіттям стирчало два здоровенних ікла дикого вепра. А над ними сяяли два блискучих чорних ока. Не відразу здогадалась, що то було два відгранених коштовних камені, котрі мерехтіли в похмурих сутінках. Від несподіванки здригнулась, коли навколо неї почали падати ниць прибулі з нею люди і головою притискуватись до землі.

В цей момент старий гребець, певно, також упав на коліна і забув, що його міх з півнями був незав'язаний. Півні з криком і шумом випурхнули на волю і побігли, підлітаючи, в сухі бур'яни. А може, й справді такою була воля пращурів?

Бо знали, що не раз іще країнці-руси будуть ходити цим шляхом...

* * *

Усякий труд й усякий успіх завжди викликає у недолужців заздрість і осуд. І коли ці, недолугі умом, зєднуються між собою, — стають тупою войовничою силою, і ніякою мірою не зміряти тоді їхнього віроломства й підлоти.

Бояриня Гордина була щаслива недовго, коли її Чуриня став першим содругом молодого князя. Як тільки київська сольба з княгинею разом полишила почайнівське пристанище, ніби якийсь біс уселився в її вічно бунтівливе серце. У Києві ж бо нікого не лишилось при кермі. Свенельд сидів тихо у своєму теремі, начікуючи свого сина Мстишу Свенельдича з добрами і золотом. Бояри також чекали великої мзди від княгині, бо ж мусила привезти данину Руси. Малко деревлянський пішов у Любеч зі своїми деревлянами, що водив за собою Могута, син Велини-чародіїці.

Воєвода Щербило тримав міцно в обороті непокірні деревсь-кі гради й оселища — забув за Київ. Той самий загадковий, нікому не підвладний Щербило, з яким вона колись у Вишгороді, хоч і недовго, та розділяла щастя і владу. Але, відчувши, що ту владу воєвода потроху перебирає в свої руки, вирішила позбутися його. Тоді воєводу врятував несподівано її вірний пес Ведмедко... Але Щербило здогадався...

Подейкували, що той гордий воєвода мав повну довіру від княгині. Ніби вона німіє, коли бачить його,— ладна робити все, щоб він її покликав. Але він не кличе княгиню до себе. Чому? Княгиня губилась у здогадах, нічого не розуміла. Адже вона відчувала, що давно він таємно глибоко кохає її. По-справжньому! Та ба, щось заважало йому. Княгиня не знала. Зате добре про те знала бояриня Гордина. Він не вірив у любов владних жінок. Гордина показала йому, що вона міняє своє особисте щастя на щастя владарювати над людьми! Тепер воєвода знав одне щастя на землі, яке могло ще його тішити,— це державне кермо, за яке він міг би ухопитись і владарювати сам. Ні, він тепер не хотів ні з ким ділити ні ложа, ні влади. Тільки сам! Бояриня Гордина колись давала йому владу над собою, а до держави не допускала. Княгиня Ольга теж ладна була дати йому владу над собою, може, дала б деяку владу і над країною. Але ніколи не передала б тієї влади цілковито йому. Це він знав напевне.

І він, мудрий, сильний, красивий муж, мав би постійно випрошувати у княгині ласки на владу!.. Скільки б вона йому виділила тієї влади і ласки і чи довго виділяла б? Рік чи п'ять? Допоки ділила б з ним ложе?! А далі? Що зробила б далі? Напевно вигнала б! Як те колись зробила всесильна бояриня Гордина.

Щербило те знав. Тому й намагався не дивитись в мінливі й палкі очі княгині, коли вона кликала його до своїх палат на вечірні бесіди. Тому так холодно і навіть байдуже — до зневаги! — приймав її щедрі дарування. А княгиня, бач, губилась у здогадах, металась душею, рвала в собі серце — шукала причину тієї жорсткої стриманости і навіть... озлоблення.

Гордина, дізнавшись від покоївок княгининих про такі дива воєводи, лише радісно посміхалась своїми блискучими молодими очима, захованими у сіті зморщок, посміхалась нестримно своїм беззубим, запалим ротом: вона ж бо знала, що хоче Щербило.

І ось настав час, коли вона, Гордина, віддасть йому те, чого той жадав ціле життя. У нього велика дружина відважних мечників, за спиною багата й упокорена деревська земля, яка залюбки підніметься проти Києва і його владців; вона ще підіб'є своїх чернігівських бояр та декотрих київських,— вона добре знає, хто яким духом дихає! Знає, що бояри київські терплять Ольгу тому, що вона слабка жінка і тому мусить опиратись на них, годити їм. Ці боярове як сліпці, проте не бачать, що в тій слабкості і сила княгині. Бач, Ольгу терплять, а її, київську бояриню, свою, не схотіли терпіти колись, бо ніде не цінують своїх мудреців і володарів. Щоправда, і вдача у боярині крута, коли не жорстока. Ольга вміє м'якше ступати і тихо скручувати неслухняні голови.

А ще бояриня Гордина підніме волхвів. Заради віри пращурів, яку топче християнка-княгиня, вони піднімуть народьство київської землі на стань.

Ці слова вона принесла в Іскоростень, у колишній князівський терем, де нині жив і владарював київський воєвода з дружиною. Щербило вислухав бояриню заціпеніло. Здалося, що він давно вирвав із свого серця пекельне бажання влади. Притлумив і свої мрії про княгиню, бо зрозумів, що йому княгиня не віддасть ні себе, ні державного керма. І ось тихо вповзла в його світлицю ця кароока шипуча змія. Невже це колишня красуня? Вона!.. Вона!. . Її красиві вигинисті уста, прорізані глибокими зморшками, її отой беззубий рот... О Гордине! Твоя зістарена постать нагадує і йому про біжучий час, який знищує не лише красу, а й життя... Нагадує, що і його чорні кучері взялися сивим інеєм. Що скоро, може, і його кості забіліють десь у степу безкрайому чи в лісових хащах. Але ні! Та ні ж! Вона йому нагадує, що час минає і треба поспішати, не гаяти хвилі на вагання. По київських вулицях уже пішли волхви. Погрозливо гомонять юрбища на подільських торговищах. Княгиня

запродує їхню старожитну віру ромеям-хрестителям. Київські бояри озброюють загони челяді. Хочуть вирвати силою у княгині якомога більше золота. Але вони легко повернуть свої сили супроти неї, якщо сказати, що княгиня приховала золото, а їм дає лиш невеличку частку... Такого вдалого часу може й не трапиться вже ніколи, А ще: княгиня, відомо ж, продала нашу поляно-руську країну і нашу віру ромеям... Воєвода Щербило може стати визволителем Києва!..

— Але ж... твій Чуриня? — сумнів все ще хитав душу воєводи Щербила. Уже стільки разів ця бояриня кидала Київ ув обійми ворохби!..

— А що, він дитина. Стане мужем — служитиме новому володареві. Своєму.

О, клята бояриня знала, куди спрямувати останній рішучий удар! Він, Щербило,— свій володар, не приходень, не варяг, а свій-таки, київський!.. Струсонулася і ніби прокинулась його душа. Затряслись руки, здригнувся голос...

— Іди на Київ. А я тут зберу дружину, прийду слідом.

— Іду вже, Щербиле. Я вірю в тебе...— Гордина випросталась, ніби вмить скинула з пліч важкоту літ, переможно зблиснули її карі очі. Вона знову немовби закохалась у воєводу, у свого Щербила. І вся змінилася, враз стала красивою, рвійною, нестримною... Такою він колись її кохав. В якусь мить наче злетіли з неї сіточки зморщок з обличчя, а сиві коси, що вибивались з-під високого білого рантуха під білим убрусом, ніби засяяли срібними нитками. Гордина! Ти знову граєш вогнем!.. Але... чи є у нього час на вичікування? Тепер — або вже ніколи!..

Щербило вийшов із княжого терема й попрямував до річки. Річка Уж звивалась і шумувала серед скелястих берегів, оминаючи вирами велетенський плаский камінь... Мовили, що колись з цього каменя боги деревської землі скинули у чорторию якогось київського забороду-

священика, що хотів був їхню віру замінити новою, ромейською. Відтоді ніхто на той камінь не ступав ногою, хоча раніше завжди стояли волхв і князь, розпалювали жертовний вогонь.

Воєвода тепер сам хотів стати на той камінь, щоб з'єднатись душею з кумирами землі й богами неба і набратись рішучости. І виважити все.

Накрапав осінній дощик. Вітер хльоскав по голих вербових віттях, під ногами підгрібав опале жовто-багряне листя. Ніби розчищав перед ним нову стежку в його ж.итті. А може, він уже ступив на ту стежину. Може, Доля судила йому пройти нею цей, останній, відтинок життя. Яким же буде він? Переможним чи зрадливим? Того не відав. Але знав уже, що несила йому відмовитись від мрії свого життя, до якої так довго йшов, якій приніс у жертву всього себе, а може, й тих, кого колись кохав і народив…

Стояв на пласкому білому камені, дивився, як вирують навколо нього водоверті. В них колись загинув священик, загинув за те, що приніс сюди у серці своєму добро. І загинув — безславно і безслідно. Ніхто тут навіть імени його не знає. Що ж уготовано йому? А коли згине на цій землі, що лишить після себе? Синів не викохав. Нащадків не нащадив. Від свого роду давно одірвався і вже й не знає його. Жив і працю свою тяжку клав заради єдиного: слави. Вона могла б прийти до нього лише в одному випадку, коли б він ухопив руками кормо влади в Київській країні.

Без влади на цій землі немає ні шани, ні добробуту, ні слави. Що ж має робити він зараз? Година нині справді слушна!.. Але… звідки вона взялась, ця віроломна бояриня? Звідки прилетіла, ніби відьма на мітлі, і в яку ціль мітить вона? Адже болить їй не його жадання влади і слави, а свої потаємні наміри. Чи не задумала розправитись з ним, щоб потім позбутися його яко ворога княгині, а самій потім вершити суд правди над ними? Та в її словах міцна правда: нині настала слушна година. Отож і Гордина, що кружляє, чатує, яко ворона, побіля Києва, видивилась і дізналась про це. Княгиня і її сольба затримуються.

Ромейські купчини принесли звістку, ніби вона взяла хрещення від самого кесаря і патріарха. Непевні пошепти поповзли по всій землі. Народ збурюється: боїться згубити віру пращурів. Поміж. людей ходять волхви і ворохоблять. То чого ж він іще вичікує?..

Київ ще спав, коли дружина воєводи Щербила увійшла в град. Спав і новий київський тисяцький — молодий Претич. Сторожа на градських валах упізнала Шербила і впустила в місто. Спала і Княжа Гора. Воєвода велів міцно зачинити ворота і нікого не впускати.

— Нікого не впустимо. Хіба що княгиню, коли повернеться.

— Княгиню теж не впускати! — суворо гримнув Щербило. Дозорець лиш рота роззявив.— Чув?

— Еге ж... Але вона, мабуть, рікою прибуде. До Почайни.

— Там її зустрінемо ми,— твердо пообіцяв Щербило.

— Осторожник-дозорець тільки язиком прицмокнув.

— Тривожний стукіт кованих кінських копит розбуджував

осінній ранок. Густий туман притлумлював цокання, огортав верхівців у сірі сувої. Не відразу в Києві здогадались, хто велів міцно зачинити ворота, хто розклав велетенські вогнища біля Княжої Гори, чиїм повеленням на чисту гладінь Почайни-річки випливли сторожові човни й перетнули її нешироке плесо рівними шерегами.

Через два дні до Щербила прибули ватаги озброєної челяді київських бояр. Щуміли подільські торговища. Щербило велів не впускати княгиню до града! Сам жадає владарювати! О-о-о...

— А вона вже його задобрювала — більше від усіх!..

— Чула в ньому зраду...

— Чому зраду? Він же наш, простолюдин. Хай нами і кермує.

— Кістка наша, та обросла боярським м'ясом... Он уже бояри йому підмогу прислали. Кажуть, що сама ота відьма Гордина до нього на мітлі прилітала!..

— Ото вона й колотить, людоньки.

— Та вона з тим Щербилом ще у Вишгороді чогось не поділила — хотіла отруїти. Як ото Степка нашого...

— І де воно те зілля родить?

— Серед нас, людоньки, серед нас!

— А що та княгиня — ромеям нас заклала. Хрестителів навела... Віру нашу ламає!

— Ніхто вас насильно до нової віри не гонить.

— А ще заженуть, яко отару.

— Вона школу відкрила для наших діток. Лад навела в країні. І бояр тримала в оброті.

— Руками ж Щербила! А тепер він її тримає!..— зареготав хтось лукавим реготом і шурхнув у натовп.

— Ба, ходять тут усякі лакузи, підслуховують, жару підсипають в наші душі,— здогадався якийсь кожум'яка з червоними набряклими пальцями.— Скажу вам, братове, що не хотів би, аби нами кермував наш простолюдин, що вибився на Гору. Бо кермування мудра річ, якої треба вчитися ціле життя. Лиш багаті й можуть вчитися тієї науки, а бідний чи простолюдин іншу науку мусить знати, як, приміром, ліпше горшки ліпити, чи хліб сіяти, чи шкуру ведмежу зім'яти... Кожній людині дано талан на свою науку.

— Але ж Щербило свою науку добре знає— мечем орудувати!

— Мечем махати — то не землею владарювати. Мечем може й дурень крутити!

— Щербило не дурень! Он як розбагатів!

— Бо знає добре свою науку. За те й ощедрювали. Нехай боги нас помилують від його кермування, В його ж серці тільки жорстокість і захланність!

— Звідки знаєш?

— А брата його — Гомона — забув?

— А що ж князь Гліб? Либонь, замкнули його в теремі бояри! — раптом здогадався хтось. А ходімо на Гору, подивимося!..

— Гліб — наш заступник. Не дамо його скривдити! А де Свенельд і варяги? З ким вони сьогодні?

— Шукаймо, люди, Маломира. Хай веде нас!..

— Гомоніло, крутилось-вирувало товписько на торговищі

подільському та й посунуло на Гору. І скоро спинились: ворота Княжої Гори, які ніколи не зачинялись і не охоронялись, були глухо забиті.

— Отакої! Побачили? Що робитимемо?

— Гліба не дати в обиду. Він дітей наших навчає.

— Пали ворота. Видирайте кілля — певно, час погуляти.

А коли зібрали хмиз та почали роздмухувати під воротами вогонь, раптом вони розчахнулись, і звідти вилетіли просто на товпище людей озвірілі комонники, тримаючи списи перед собою.

— О-о-о! — застогнало людське товпище.— Оце вже чуємо руку воєводи Щербила! Він, злодіюка...

— Рятуйтеся! — люди з криком розбігались по узгір'ю. Залишився стояти тільки бородань у білій сорочці і в ногавках, стояв босоніж серед осінньої багнюки, зіпершись великими червонястими руками на патерицю. Коли на коні вилетів з-за воріт Щербило, старець враз підняв свою сучкувату палицю й щосили крикнув:

— Стій!

^ Щербило зопалу здибив коня. Спинився перед старим.

— Пощо на своїх руку підняв? Забув, чий син?

— Ти хто?

— Я той, хто рятує тебе від ганьби і від помсти Неба. Забув своє весілля?

Щербила ніби обухом по шиї вдарили — він аж зігнувся від подиву. Враз у пам'яті спалахнуло його весілля з Веселиною. і наїзд Олегових дружинників, і віщування волхва Сивулі. То це той самий віщун?

— Це ти, волхве?

— Згадав… А мої слова викинув із пам'яті?

— О, ні.

— Бачу все ж таки, що забув. Гординя таки осліпила твою душу. Гинеш, Щербиле!

— Що мелеш? Іди звідси, чародію!

І хльоснув старого по сивій голові пужалном. Волхв затулив обличчя долонями. Стояв серед калюжі, оббризканий копитами баского коня воєводи й ніби онімів.

А Щербило сліпо летів назустріч своїй Долі. Лишень одна думка палила його: зараз, або ніколи! Або ніколи…

Лодії княгині та її людей причалили до берега вночі. Сторожові човни супроводили її з обох сторін. А лиш княгиня та сольба ступили на берег, вартові з човнів вихопили мечі й повели усіх на Княжу Гору.

Ольга нічого не знала, не могла нічого здогадатись. Онімілі її стольники, купчини, служки разом зі Святославом лишались на березі.

— Що тут вчинилось? Яка біда? — допитувавсь хтось із челядиніків княгині у супроводжуючих. Ті мовчали. І княгиня слухняно ступала крутою стежиною до своїх палат. Перебирала в пам'яті свої світлі й чорні дні на цій бунтівній землі. Як тільки який володар залишить Київ на

тривалий час. так тут і змови, і ворохба. Скільки їх уже пережила вона! Їй здавалося, що вона затишила землю назавжди. Усіх задобрила, усіх нагородила. Навіть Гордину — адже її син Чуриня був зі Святославом. Висока честь, якої вона домагалась! Тоді ж хто цього разу здійняв над Києвом меч?

Коли опинилась у дворі біля своїх палат, біля вогнищ, першого, кого побачила, це Щербила. Не вірила собі. Не може бути!

А він ішов їй назустріч усміхнений, впевнений. Таким його не бачила ніколи. Дивився їй в обличчя, розвів руки, ніби хотів упіймати її в обійми.,. Що це?..

— Княгине, ми тебе чекаємо.

— Бачу,— сухо мовила,

— Народ київський жадає тобі сказати свою волю.

— Чого хощеш, Щербиле?

— Слабкі твої руки, княгине. Хощу стати поруч з тобою і... підперти тебе! — докінчив трохи невпевнено.

— Підперти мене чи взяти моє кермо?

— Так, забрати кермо,.. Досить жоні кермувати. Се справа мужа. Його рука міцніше тримає меч.

— Державою кермують не мечем. Головою, Щербиле!..— розсердилась Ольга.— І знаннями. Чи знаєш цю науку? Де бував, у яких краях? Чого навчився доброго?

— Не бував... А ти будеш мені допомагати. Хіба ти цього не хотіла?

Княгиня мовчала. О, вона колись таки того жадала. Але нині, коли її полонив цей її вигодуванець, вона цього не хоче. Вона мусить вирватися з його полону й полонити його.

— Чому ж... мовиш про це тепер? А раніше мовчав.

Щербило не знав, що відповісти, бо й справді не знав. Чому гордість його не дозволяла йому тоді взяти частину влади від княгині. Він хотів сам насильно забрати це державне кермо у неї, щоб принизити її назавжди за ту муку, яку вона завдала його вознесливій душі. Зараз він уже не міг відступити від своєї мрії — і не міг ось так рішуче рубонути мечем.

— Я не знаю, княгине... Я знаю одне, що нині вже не відступлюсь.

— Від чого не відступишся?

— Від тебе, княгине,— Щербило лукавив перед собою.— Будемо разом, коли хочеш, правити Країною Руси. Як ти колись хотіла.

— Для цього ти виставив сторожу і взяв мене в мечі?

— Ні, то від боярської челяді тебе... охороняю...— О, прокляття! Під її пильним, гострим поглядом він не міг зробити останнього рішучого кроку, задля котрого ішов на цю Гору ціле життя.

— Добре. Ходімо в палати. Треба все обміркувати.

— Ходімо,— він несподівано ніжно торкнувся ліктя її руки і пішов за нею. На дворі палахкотіли вогнища, навколо яких сторожко стояли його вої. Десь у темряві хрипіли на конов'язях коні... А там, під Горою, на

подільських вуличках, клекотало невідоме йому життя. Здалося, що в тому клекоті він чує знайомий голос волхва: "Я той, хто рятує тебе від ганьби і помсти Неба". О Небо! Допоможи йому цієї останньої миті боротьби. Адже він так тяжко повз, звивався скелястою стежиною життя, щоб досягти тієї висоти. І ось вона — лишень один крок!..

Княгиня Ольга відчинила двері, зайшла до виталища. На довгому дощаному столі у глиняному підсвічнику в трьох ріжках горіло три свічі. Жодної людини. Раптом почувся дзенькіт ключів і легкі кроки. Світлокоса тоненька дівчинка притьмом кинулась їй на шию, Малушка! Дитино!.. Перелякана, тремтлива. Княгиня й забула за неї за тими царгородськими клопотами. І тут ось радість!..

— Не бійся, мамо. Я все розповіла Претичу. Він тут,— прошепотіла їй у вухо. Раптом грюкнули двері, аж здригнувся увесь дім, ніби десь обвалились стіни. Лемент і крик заповнили світлицю.

Малуша поцупила Ольгу за руку в якусь кімнату. Розгублений Щербило вихопив меча й застиг в очікуванні ворога. Але вої Претича лише щільно оточили його.

— В'яжіть його! — дзвінко крикнув молодий воєвода.

Щербило пригнувся, як загнаний у кут бобер, крутонув у руках свій тонколезий меч.

— Та не бійтеся його! В'яжіть!

Але цеї миті Щербило випростався і всадив меч у свої груди. Претич надто пізно перехопив його руку.

У цю мить до світлиці повернулась княгиня і заклякла на порозі: на її очах Щербило звалився під ноги Претичу. Його обличчя біліло, сіріло, зеленіло.

— Не треба його в'язати,— тремтячим голосом промовила Ольга.— Віднесіть його до челядницької.

— Віднесіть! — повторив Претич своїм мечникам наказ чи прохання княгині.— І станьте на чатах. Коби не вона! — щасливими очима воєвода зиркнув у бік Малуші, яка виглядала з-за Ольжиного плеча.— Ми замкнулись, княгине, в твоїх палатах, як тільки-но Малуша нам сказала про зраду.

— Спаси тебе небо, Претичу. І тобі, Малушко, хай доля вділить щастя,— втомлено промовила Ольга.

— А Малко Любечанин і Добриня засіли в чагарях на Почайні...

Де її вірні порадники й захисники, де вороги, а де други — усе переплуталось, усе змістилось в уяві. Може, й раніше так було, та вона недобачала, де справжнє, а де спотворене, де живі джерела, а де — багнисте болото...

— Гайда на подвір'я, розженемо цих м'ятежників боярських! — гукнув Претич.

Ольга вже не дослухалась, що діється там. В її душі вирували незбагненні вири цього незбагненного життя...

— Скликайте віче київської землі, хощю говорити З народьством,— промовила княгиня до Претича.— Будемо усі судити ворохобників і заводіїв.— Може, більше відчула серцем, ніж збагнула розумом, що її сила в народі, а не в милості царгородських владик чи лукавих бояр.

О, який же тяжкий труд державний звалився на її старіючі плечі, яко хрест Спасителя людського. І не сміла скинути його з себе — треба до кінця нести!..

* * *

Що Божий день, то й новий клопіт.

Навесні з великою водою у ріці прибилася і велика сольба з Царгорода. Від самого кесаря. Велів передати княгині Ользі: багато я тебе обдаровував, і ти обіцяла, коли повернешся у Країну Руси, прислати мені челядь, і віск, і шкіру, і воїв у поміч. Обіцяла ж, а не шлеш. Отож сольба прибула до княгині, аби нагадати їй про обіцянку. А найперше — про воїв. Надто потребує їх Ромейська імперія. Знесилюють її нападники-сарацини, тиснуть на суші і на морі. Слабіють руки його легіонерів. Шли, архонтесо, своїх воїв, адже тобі даровано високий титул — єсть бо... архон-теса!.. Найвища володарка свого народу, хоч народ той зовсім не потребує, щоб його володарям якісь інші царі давали свої вищі чи нижчі титули. Та й не розуміє той народ, що воно таке, отой титул, і слово те чужинське йому невідоме. Бо не потрібне!

Посли ж ромейські ґречно вклонялись, довгими рукавами і полами своїх шовкових одяганок підмітали мостини, очікуючи на відповідь. Затяжне мовчання київської архонтеси, загадковий усміх, що миттєво торкнув її тверді бліді вуста, віддалися холодком по хребтах. Від того вклонялись ще нижче, ще ретельніше підлітали довгими рукавами підлогу. Мовляв, велику шану тобі складаємо, архонтесо Ольго!.. Зваж!

Ольга незрушно вичікувала, коли ж їм уже набридне вклонятись. Ніби закам'яніло, сиділа на високому стільці, що був засланий хутром із куниць, під іконою Богоматері, котру привезла із Царгорода. Одягла на себе найліпше своє вбрання — червоний навершник із шовку, обшитий перлами. По праву руку від неї стояв Святослав з молодою жоною — чорнокосою кароокою угорською княжною, яка ще взимку прибула до Києва з Григорієм. По ліву руку стояв Гліб зі своїми найдотепнішими виучнями. Стояли воєводи, стольники, тлумачі, покоївки. Нарешті посли випростались і вперлися поглядами в незрушне обличчя архонтеси. Чого ж вона мовчить? Що скаже їм?

Ольга вчепилась пальцями в бильця крісла:

— Передайте моєму хрещеному батечку, а своєму кесареві: тако же простоїш у мене в Почайні, яко я в Суду стояла...— слова були ніби й неголосними, тихими, та послам здалося, ніби над їхніми головами вдарила громовиця. Та бачили й те, як заясніли обличчя київських гордецiв, як сяйнули їхні очі.

Святослав переступав з ноги на ногу, переможно зиркнув на свого дядька Асмуда, котрий стояв побіч нього і скрушно хитав головою. Круто, круто повертає княгиня. Але — й по справедливості. Відомстила вознесливому кесареві за зневагу, хоч вдала тоді, що ніякої зневаги не було, чи просто вона, та зневага, не пристає, не прилипає до неї.

Посли повтягували голови в плечі, збились докупи. Нечуване зухвальство!.. Варвари ще ніде так не обходилися з ромеями, скрізь були запобігливими й принизливо улесливими. А тут! Щойно осипана щедротами кесаря і його жони, охрещена самим патріархом, наділена високою гідністю архонтеси, вона осмілюється так поводитися з ними!.. З ними, перед котрими всі околишні народи і їхні володарі падають ниць! І хто — ні полководець, ні володар знатної держави, а жінка, яка навіть... не вміє тримати й меча в руках, а говорить так, ніби завтра вже готова повести свої легіони супроти кесаря. Чи думає вона про майбутнє своєї держави? Далебі, жіночому розуму недоступно думати наперед...

Посли потупцювали і почали виходити зі світлиці, наштовхуючись один на одного... Усі, хто стояв тут, враз заворушились, заговорили, закричали, замахали руками. Вони не пригадують такої рішучости від київських владик! Але чи варто отак різко... Чого буде більше від того — зиску чи напасти? Напасти чи зиску?

Княгиня вж.е не слухала тих розмов. Відразу пішла до своєї ложниці. Ледве зачинились двері за нею, як на порозі почувся погук постельничого:

— Княгиня просить до себе Асмуда і Ставра.

— За кілька кроків ці обоє вже стояли перед нею.

— Асмуде, ти вірний навчитель мого Святослава. І ти, Ставре, здобув добру науку київських навчителів і царгородських логофетів. Ми вам і доручаємо...— вона поглянула на Гліба, той схвально кивнув головою.— Доручаємо поїхати, і не гаючись, до столиці далекої Германії, до града Кведлінбурга, до короля Оттона.

— Чули за такий град! — сказав Ставро.

— Нині, мовлять, польські князі увійшли в соуззя з великим Оттоном. Країні Руси теж був би вигідний ряд з Оттоном. І ще: треба попросити, щоб Оттон дав Києву єпископа. Християнство зростає в нас, храми постають. Священиків не вистачає. Не хочемо брати їх від Ромеї. Хощемо мати свого єпископа, щоб висвячував священиків. І своїм хрестом пов'язав Русь із західними землями,

— Проти Ромеї? — засміявся Ставро, блиснувши з-під хвацьких чорних вусиків вологими білими зубами,

Княгиня посміхнулась, нічого не відповіла на те.

— Кого хочете, того й беріть із собою. І коней візьміть із моїх стаєнь, і вівса. І мечів якнайбільше — дорога далека...— трохи подумала і сказала до Ставра: — Якщо не хочеш, аби київська земля потрапила у полон до ромеїв, яко болгарська, приведіть гідного єпископа від Оттона. То наш рятунок.

Ставро аж рота розкрив. Он воно що! Високо над землею ширяє розмисл княгині Ольги.

— Зробимо все, княгине, що велиш.

Асмуд тупцював на місці старечими зажирілими ногами — не для нього такі далекі мандри!.. Але ж не відмовлятись йому від такої чести. Ані княгиня, ані Гліб не помітили його неохоти. Зате Ставро аж підстрибував від радости. Його чорні вусики ворушились у посмішці, на смаглявих вилицях зарожевіли плями, русявий чуб не слухався, сповзав на високе чоло й прикривав широкі темні брови над синіми очима. Бравий хлопець, цей Ставро, виучень Степка Книжника!..

У цю мить за спиною княгині щось грюкнуло, стукнуло й покотилось. Всі водночас озирнулись і побачили зачервонілу до вух Малушу, яка вронила з рук тацю з келишками. Либонь, цей чародій Ставро вусом своїм накликав на дівчину переляк! Він першим же й кинувся допомагати Малуші збирати срібні келишки. Тепер, коли Святослав узяв шлюб з угорською князівною, молоденька ключниця-княжна стала вабити серця найліпших київських залицяльників. Чому б і ні? За її спиною слава стародавнього князівського роду деревської землі і вся та земля цього великого й нескореного народу. Хтозна, може, Ставро — чи якийсь інший женишок — мріє відновити князівський стіл у тій землі.

Княгині не сподобались ці її власні припущення. Але хіба така думка не могла б зародитись ще в когось, окрім неї? Ось, приміром, у цього швидкого на розум Ставра. Чого ото він так припадає біля Малуші та допомагає їй визбирувати дзвінкі срібні келишки?

Ольга уважливим, настороженим поглядом оглянула зніяковілу Малушу. Навіть не підозрювала, що тримала в своїх палатах отаку небезпеку! Ану ж бо отой Ставро накине на дівчину своїм чіпким оком! А руки в нього хвацькі, розум меткий... Знає, куди цілитись.

Щоб приховати свою раптову збентеженість, голосно сказала:

— Маємо з'єднати, Ставре, Країну Руси з усім світом. Іди й готуйся до від'їзду. А ти, Асмуде, збери добру дружину.

— Буде зроблено, яко велиш, княгине! — вихопився Ставро і вилетів за двері. За ним почвалав старий варяжин. Перевтомленому від походів вою не до сольби. Хай би вже син його, Рулав, пішов. Болять його ноги, ломить поперек від довгого сидіння в сідлі. Але як сказати княгині, щоб не розгнівалась? І що придумаєш, коли він уже не потрібний Святославові? Княжич змужнів, має жону. Ох, ця угорка! Ані словечка не розуміє по-слов'янськи. Дивина, та й годі, бо угри посіли в Подунав'ї давні слов'янські землі. Та не злилися з ними, як болгари, а тримаються осібно. Від того такі горді й незбагненні. Бідний Святослав! Може, краще було б йому брати шлюб з Малушею... Був би щасливим з нею, міг би хоч інколи поговорити. А з тією безсловесною угоркою — як з німою!..

А вже що Малуша тліє душею... Втім, молода ще, роки перемелять і в її душі вогонь любови. Дивись, якийсь соколик і вихопить спадкоємницю деревлянської землі. Який же? Чи не Ставро?.. Здається, і княгиня думала сьогодні про це...

Раптом Асмуд спинився. А чого б княгині не послати до Оттона Щербила? Позбудеться його з честю на кілька років: ніби й довіру йому виявить, і з града випхне. Го! Це він добре придумав. Повернувся до княгині.

— Княгине, чи не краще замість мене послати до германів Щербила? Він муж кебетний та й... радий буде заслужити у тебе прощення.

Ольжина душа захолола. Чого про це заговорив старий варяжин? Чи не криється за його словами якийсь підступ?

— Щербила мають судити кияни.

— А що кияни? Вони засудять, чи, може, й ні. А тобі користи від того ніякої. А так прислужиться Києву і Країні Руси. І тобі буде спокійніше на душі. Га? — примружив до неї хитрувато свої світлі, вигорілі очі.

— Роби, що велено.

Асмуд невдоволено буркнув у сиві вуса і вийшов. Боїться княгиня у Києві залишати багатьох значних варяжників. Стала надто обачна... Але їхати в таку далину йому до крику не хотілося...

Кияни мають судити Щербила. Княгиня сподівається, що винесуть смертний присуд. Даремні надії! Для киян він свій і родом, і вірою. А княгині щодня потрібно доводити своєю працею, що вона по правді кермує в київській землі і що кращого керманича їм не знайти!.. Як і їм, усім цим варяжинам, що мусять також відробляти відданістю за свої землі й погости.

— Не треба судити Щербила! — раптом перед княгинею постав Святослав. — Відпусти його на волю, княгине-мамо.— Він говорив трохи несміливо, тому й почервонів. Либонь, це було його перше прохання до матері-володарки. Від того, як вона зважить на його слова, він і всі навколо довідаються, чи визнає Ольга державне змужніння свого сина, чи він уже вирвався з-під твердої опіки своєї владної матусі. Мабуть, несила вже йому зносити її владу над собою — скільки сорому набрався у Царгороді! Не лише за себе, а й за неї. І потім — оце одруження його поспішливе. Вона у нього навіть не запитала, чи бажає одружуватись з кимось. Того шлюбу він не хотів. Ледве умовив Асмуд. І тепер йому вже несила було терпіти материну владу над собою, його плечі вже зміцніли, руки згрубіли від меча, а душа поривається на волю, яко орел! Гей, скільки ж тієї волі довкола і вільної землі! За ціле життя не обійдеш. Він пригорне до Києва стільки, скільки зможе обійти за своє життя. І доведе усім царям і царятам, що він вищий за них, виніжених і випещених, що вміє здобувати славу собі не чужим, а своїм мечем, що зможе розбудувати свою країну від моря до моря... Ох, матінко-княгине, відпусти-но його швидше у світ... І він візьме з собою і того невдатного Щербила.

— Але ж він готував зраду! — княгиня суворо поглянула в зніяковіле лице Святослава.

— Він... лише проти хрестителів ворохобив. Не хотів пускати їх у град. Тих, що прийшли з Царгорода.

— Хрестителів? Хто се сказав?

— Він сам сказав так.

— Кому?!

— Мені! — Святослав почервонів, але зухвало розправив плечі. В його очах тремтіли сльози гніву чи на себе за ніяковість, чи на матір за суворість.

— Але ж він... у порубі! — здивувалась Ольга.

— Я... ходив до нього...

Отаке утнув! І головне, їй ніхто про це не сказав!.. Чому? Хто се намислив звести Щербила і Святослава? Хто риє провалля між нею і сином? І чому вірна її челядь ані словечка їй... Уже вважають її володаркою в минулому? А так, одружила сина, значить, дозрів яко муж. І владу час передавати йому до рук... Хоч розумом ще юнак. Куди поведе його незрілий палкий розмисл? Хто кермуватиме ним?

Ольга ніколи не могла схилити сина на свій бік. Над ним завжди тяжіли оті варяги-дружинники і їхні забаганки. І тепер, певно, їм не терпеливиться дорватись через молодого князя до керма держави. Та й не тільки їм. Он за спиною Святослава маячить постать Чурині, а власне, його матері-боярині Гордини і її соумисленіків серед боярства. Недарма люди кажуть, що в безмісячні ночі кружляє вона на мітлі над Києвом. Тривожить жадання і грішні помисли зачаєних бояр. Знає Ольга про це! Хто ще там стоїть за спиною її палкого і щирого серцем Святослава?..

Важким, пекучим зирком обвела людей у своїй горниці. Погляд її спинився десь там... за стінами палат, на високому даху терема, що тремтливо світився всіма вікнами і гудів бражними голосами. Невже то Свенельдові сіті зметнулись і над головою її сина? Невже?.. О недосвідчена, щира душе твоя, дитино... чи відаєш, що робиш? Чи знаєш, скільки горя і сліз в її серці від того клятого Щербила і своєї власної довірливости? І зараз навіть... і тепер... як він дорогий її серцю... Ця її любов, ця непізнана радість її ще живої душі.

По суворому обличчю княгині потекла гаряча сльоза. Що вона скаже синові? Розуміє, що Святослав поставив на лезі ножа свою гордість і честь. Вона ж поставила майбутнє держави. Чому віддати перевагу? Пощадити синову гордість чи... зберегти спокій у Києві і в державі... Її ніхто не збагне. Осудять усі...— і за те, і за інше...

Треба виграти час... Але ж дивиться на неї натовп людей, що переповнив її виталище. І Гліб, і Григорій, і бояри, і покоївки. Весь Київ дивиться на неї. Від її слів зараз залежить, у кого завтра буде влада у граді і в державі — у неї чи в Святослава; у християн чи язичників. Святослав — з язичниками. Щербило — також з ними. І всі кияни, і вся дружина, і всі варяги з ним...

А ти, княгине, знову сама...

Вона звелася, оглянулась на ікону Богоматері і швидко вийшла на подвір'я. За її спиною німував і насторожено дихав її двір...

Лиш холодне лунке повітря церкви могло вгамувати її душу. Бачить Бог і свята його Мати, що не тримається вона влади. Заради держави, заради спокою всіх отих людей — щирих душею і хитрих, добрих і лукавих — вона мовчки відмовила Святославу. Недозрілий розумом державний юнак... кипить, бунтує в ньому запальність воїна, що, як молодий сокіл, сліпо рветься ввись. А чи порахував, скільки там ширяє орлів?..

Що Божий день, то й новий клопіт у неї, у володарки великої Країни Руси. І чим вище котиться її життя, тим важчий тягар обов'язків вгинає її плечі...

* * *

Гуділо небо й здригалась земля. Усе зміщувалось, усе кудись рвалося й кудись неслося — і розшматовані важкі сизі хмари, що торкалися верхівок дерев, і завихрені снігові кучугури, що накрили дахи хат по вікна. Крізь буряне, розгойдане небо час від часу вискакував місяць і, здавалося, теж кудись тікав, то стрибав по хмарах, то пірнав у їхню бездонну глибінь. Шалені вихори, що крутили височенними сніговими хвостами, завивали, немов голодні вовкулаки, звиваючись навколо хатин і теремів, пригинаючи додолу голе віття верб і тополь. Такої бурі не знав старий град Кия.

Та здавалося, що це і не буря,— якась незвідана, нестримна лиха сила вихопилась з якоїсь безодні неба й почала нещадно й жахно гудіти й завивати, трощити й піднімати в небо все, що можна було зірвати, зламати, знести з землі — солом'яні дахи хатин, струхлявілі паркани, копички сіна чи соломи, гілляччя дерев.

За весь свій довгий вік Житяна не пам'ятала такої напасти. Сиділа біля згасаючої печі, ловила останні подихи тепла, що видихало з себе жаровиння. Дослухалась, як гуде-виє у комині лиха сила, як люттю дихає на жар, і тоді він спалахує синім вогнем, сипле довкола іскрами, не пускає в світличку непрошеної біди. Хатинка її ніби тремтіла. Стукотіла клямка на дверях, щось гугоніло на горищі. І тоді вона клала на себе хрест, шепотіла молитву.

Враз ніби щось писнуло, завищало в кутку під лавою, а далі ніби зітхнуло й гупнуло. Невже домовик приліз ближче до печі, щоби погрітись? Відсунула вбік свій стілець, нехай теплом дихне і на вірного сторожа її дому. Хоч отець Григорій застерігав усіх християн, що їм не

годиться вірити у ті прадідівські забобони, що. окрім Бога Ісуса Спасителя, немає на цьому світі ніякої сили, котра допомагає людині, вона таки вірила в старих добрих охоронців дому і духів. Авжеж! Ісус Спаситель — найсильніший на небі і на землі. Але ж давні кумири й духи слов'янського народу ніде не поділись, вони так само живуть з ними, як і раніше, і так само живуть під Богом великим і творцем світу за законами свого життя: одні чинять добро, інші — зло чи з жадання власного, чи з чийогось злого примусу. Для Житяни, як і для всіх, так само існували домові, русалки, перевертні, мавки, уся та сила-силенна животворящих духів та істот, що споконвіку співіснують з людиною.

Через те була доброю до них і шанувала давній звичай своїх пращурів. Русалкам і мавкам у їх свята виносила шмат хліба і глек молока, домовикові слала м'яку постіль із сухого сіна в кутку під ліжком, перевертнів і злих відьм відганяла від обійстя, рятувала дім і двір від бід. Хоча що їй до тих бід? Усе, що мала найдорожчого в житті, втратила. Нині найбільшими святами її душі були могили Гомона і Степка. Збиралась Житяна скоро зустрітись з ними на тому світі. Але чомусь її душа тужила за тим, що мусила лишити сей світ таким невлаштованим, тісним для волі, зануреним у свої вузькі потреби. Мало хто думав тепер про всіх людей і про свою країну. Лиш про себе дбали. Тому Житяна частіше молилась до неба і до земних кумирів за Київ, і за киян, і за Ольгу-княгиню їхню, щоби сили божеські дали їм мудрість і спокій, щоб Ольга й далі облаштовувала дбайливістю всю землю. Усім віддавала мзду по заслугах і по честі. Це добре, що в княгині немає в душі зла навіть до своїх ворогів,— лише суворість. Знає, певно, що зло не знищиш злом, лиш добром. От і Маломир живе собі у Любечі, і діти його хоч і бранці, але не зганьблені ані смертію, ані обидою. Але немає тій добрій княгині шани від бояр і від чужих волостелів. А це ж найперша сила, яка живить снагою будь-якого керманича. Бо легше стояти під тягарем державних клопотів, коли тебе розуміють і віншують содруги, а не ворога, що цілять в твоє серце... Це Житяна розуміє.

Мовлять, що і в Царгороді, хоч і пишно приймали, обійшли честю — не дали невісти з царського гнізда. Це ж і добре для Києва, але княгиня

дуже вже перейнялась образою. А тут іще варяги з отим невгамовним Свенельдом своє удільне князівство влаштували, горнуть до себе її сина Святослава, налаштовують його проти матері. Поспішають, криводушні, доки Святослав не визрів юним розумом, прибрати до рук. Як се матері бачити і пережити? Був би Степко живий — того не сталося б!

Журилася стара і добра Житяна не своїми та й своїми клопотами. Забула і про бурю за вікнами. Та враз здригнулась від жалісливого нявчання — мабуть, вітром прибило до дверей чиюсь кішку, бо своєї не мала. Сердито сказала подумки: "А годі вже тобі, вітрище, бавитись над Києвом! Згинь-но зараз же!.." І пішла до сіней, відсунула засув — завірюха в цю мить почала якось раптом вщухати.

Важко дихали від бурі сніги, намети курилися невисокими сніговими хвостами. Небо де-не-де вияснялось — збігали пріч ошалілі хмари і повний місяць ніби зачепився за гілляччя між двома високими, яко свічі, тополями. Неподалік від нього зблиснула синіми променями зірка — і згасла. Ніякої звірини під дверима не було. Певно, почулося їй. Хотіла вже знову причинити двері, як раптом, глянувши на небо, побачила якусь рухливу тінь. Чи то збігала хмарина якась, доганяючи череду хмар, чи душа чиясь спливла над втихомиреною землею. А може, то й не буря була, а якесь чарування відьомське... Хтось напустив на Київ такий гураганище! Либонь, чи не шабаш відьомський починається на Лисій горі поза Києвом. Либонь, який то сьогодні буде день?

Вдивлялась в нічне небо — і чомусь здалося їй, що місячне світило почало гаснути, щось ніби насувалось на нього великою і важкою тінню. Перехрестилась раз, і вдруге, і втретє. Таки й не здалося: тінь на місяці побільшувалась. І вже видко було на блідому колі глибокі чорні провалля, а над ними миготіли тіні якихось літунів. Завважила, що в цю мить на землю враз упала глибока тиша.

Житяна здогадалась: так і є! Оця — буря провіщала нашестя відьм та відьмаків, вовкулаків, упирів та перевертнів... Ондечки ж вони й

летять, мов чорне вороння, на своє гульбище — на Лису ж таки гору злітаються.

Глипнула в бік Княжої Гори і знову дала себе в полон Диву: на вершині Гори, побіля старого урвища, стоїть високий рукатий чоловік — ну просто ж над їхньою гончарною вулицею — і розмахує довжелезними ручищами, немов крилами, наче хоче злетіти. Ніби до місяця щось підкидає, потім ніби щось із нього стягує на землю... Леле!..

Приклала руку до очей — ох, як сльозяться старечі очі від напруги, хоч бачили зірко і далеко. Таки ж той чародій і стягує до Києва всю оту нечисть — і відьмаків, і вовкулак, і перевертнів, і нав'їв, і Морану з Нежитовицею і Мором. Тьху! Ану ж вона його прожене своїм хресним знаменням. Ступила крок, другий, здійняла правицю. Піднесла руку — а рука в неї заклякла, мовби скам'яніла. Хотіла крикнути — сила з грудей вилетіла. Ну й сильний же чародій повеліває тепер над Києвом!..

Вона впала, притулилась усім тілом до засніженої землі й розкинула руки. Земле-матінко, всеперемагаюча доброта твоя! Всесильна і всемогутня! Дай їй сили добратись до того чоловіка, що не знає, що робить... Хто він і чого проклинає наш град? Дай силу її ногам і її слову...

Щось іще благала Житяна, але мусила підвестись і поспішати, доки той волхвище ще стояв над урвищем і не зник в темені ночі.

Хутко опинилась поблизу нього, стала на дні того урвища, над яким чародій чаклував. І враз побачила, як від його рук ніби простяглися широкі темно-багряні пасмуги чи промені до великої хмари, що саме в цю мить насувалась на місяць. Тими своїми променями він наче тягнув ту важку снігову хмару донизу. Вона гойдалась, пручалась, аж підстрибувала, а він знову й знову обвивав її своїми променями-повивачами, загнуздував, як баского коня, і вже вона, та хмара, розгойдувалась над Княжою Горою. Бо чародій щосили розгойдував її,

ніби жадав вдарити нею об Гору... Над урвищем грізно гримів його вже осиплий глас.

— Сюди!.. Бий об землю тут! Об цю Гору!.. В це гніздище гордині... Сваволі і зла!.. Погибель правди!.. Зневаги чести... Так! Іще!.. Трохи ближче! Бий!..— кричав чародій до хмари, як до живої істоти. Широко розставив ноги й міцно упирався в землю. Вітер, що на Горі ще зривався вихором, шарпав його розхристаний кожух, тіпав довгим волоссям, як повісмом...

Житяна все збагнула. Стиснулась душею і крикнула до нього:

— Обірви свої повивачі! Обірви! Я кажу тобі — обірви! Я не дозволю тобі! Згинь, злая сило!

Руки чародія здригнулись. Він почав озиратись — звідки іде цей дивний наказ? Хто посмів заважати йому помститись над Києвом?

— Це я тобі кажу, Житяна! Я ось тут, внизу. Ти хто? Ти звідки?

Чародієві руки знову здригнулись, ослабли і ніби випустили багряно-темні повивачі, що зірвались з його рук і помчали в небо. А він озирався довкола себе, в нічній пітьмі хотів побачити ту жінку, яка спивала його силу в цю останню, ошалілу мить його чародійства, котре повинно було покарати гніздище зла — Княжу Гору. Він розлютився і закричав до неба:

— Я заклинаю тебе, хмаро сніговая, буряна відрадо, розбий це місце зла і неправди! Не тікай же!.. Стій! — несамовито захрипів чародій.

— Я не дозволю тобі це зробити... Не йди! Розсійся! — закричала у відповідь Житяна з розпачем, вчепившись поглядом у хмару.— Тут люди! Тут мудрість!.. Життя не губи!.. Хмаронько, спинись! Розсійся в полі! Розвійся над лісами!..

Чародій знесилено опустив руки. Знову зникли багряні повивачі, що промінились від його рук. Хмара ж наче звільнилась від полону, підстрибнула, гойднулась — і понеслась до плавнів.

— Звідки ти взялася? — сердито гукнув чародій.

— А звідки ти тут об'явився? Хто ти? Чому твоя мати не навчила тебе добра?

— Я — Могута!

— Могута! Іскоростенський чародій?

— А так! Звідки знаєш?

— Знаю тебе. І твою матір Веселину знаю,— Житяна сплеснула в долоні,

— Мою матір називали Велина.

— То у вас вона стала так називатись. А коли жила в Києві, була Веселина. Усяк її знає.

Могута мовчав. Стояв ніби знесилений і спорожнілий. Ця жінка, яку він лише чув знизу, вирвала в нього душу разом із злістю і жадобою помсти,

Та не було в нього злости проти неї. Десь у глибині душі розумів її правду, І ніби злякався від думки, що вона може дізнатись, з якою метою він прийшов на цю кручу над урвищем.

— Стій, не йди! Я спущусь до тебе,— сказав Могута.

Застебнув поли кожуха, натягнув якусь повстяну шапчину на голову і клубком скотився по снігу з кручі. Підійшов до Житяни.

— Я тебе також знаю, Житяно. Колись ти просила княгиню за нашого князя Малка.

— Еге ж, ходила. А тебе хто сюди кликав?

Могута винувато обтрушувався, тупцював на місці. І був тепер схожим на злодійкуватого мужа, котрого впіймали на гарячому.

— Біда покликала, Житяно. Хіба не знаєш?

— З ким? З княгинею?

— Та ні! З нею нічого. Малуша помирає…

— Як? Від чого?

— А від того… ось. Святослава оженили на іншій… А в них була любов…

Житяна сплеснула в долоні. Помирає Малушка!..

— Та нині княгиня хоче віддати її за Ставра. А Чуриня й собі женихається що має сил… Сказав: силою забере — і край. А за Малушею — сама відаєш — уся земля наша деревська як віно дістанеться котромусь загребущому бояринчику… Та ще й ніби Свенельдич примчав сюди заради Малуші…

— Леле!.. Нерозумно вчинила княгиня…

— Го! Зле вчинила! Відьма Гордина аж сичить від радости, що ніби Малуша дала слово Чурині! Ото й збирає вона до Києва всіх волхвів і чародіїв, аби хоч на мить вони причарували серце Малуші до Чурині. І все своє відьомське плем'я скликала на Лису гору сеї ночі. От я і прийшов сюди... Хотів розтрощити хмарою Княжу Гору. А ти... Ех!..

— Хотів убити Малушу?

— Та ні — я Малушу забрав. Ондечки вона побіля Волосового капища. Одведу до Іскоростеня. Треба її сховати від усіх женишків.

— Ох-хо, нерозумні твої наміри. Хіба ж від чар заховаєшся? Знаєш-бо, що ніколи!..

— Що робити, Житяно? — втомлено прохрипів Могута. Поглянув на неї і ніби не впізнав. Не була вона цієї миті ані старою, ані скарлюченою, якою пам'ятав. Зморшки на її обличчі розгладились, очі молодо блищали, і навіть руки не були такі висохлі й покручені. Далебі, Житяна має не одне життя — мабуть, знає якісь чудодійні сили, що наснажують її тіло й душу. Тими силами вона й обірвала його могутню сув'язь із Небом, коли він жадав помститись над княгинею за Малушу і за деревську землю.

— Ходи-но до моєї хати. Ондечки, на кінці вулиці, видніє дах. І Малушу приведи. Знайдемо для неї порятунок. Серце молодого князя буде з нею! — Житяна загадково усміхнулась: хіба це вже такий великий клопіт привернути до дівчини серце коханого й відкинути Чуриню та всіх отих боярчуків? Задля добра людей і землі вона це зробить залюбки. Ніхто з богів не відмовить їй у цьому!

Вона впевнено випросталась, владно тріпнула головою, і Могута враз повірив їй. Бігцем кинувся по сипучому снігу до Волосового капища. Там стояли сани з трійкою притихлих коней, під кожухами дрімали його

содруги-деревляни. Вони чекали від Могути знаку, щоб помчати свою князівну в лісові нетрі деревської землі.

— Гей! Там! Ходіть сюди! — ще здаля гукнув до них Могута.

А Житяна дибала до своєї хатини. Очі її сяяли, серце грало. Перехрестилась на ікону, що висіла на покуті, запалила соснову скіпку, поставила в стільник; застелила чистою скатеркою стіл. У мисочку налила води, а поряд поклала буханець хліба. Так робили свідущі знахарки-відунки, так робили ще її бабця і матір. І хоч Житяна ще ніколи не бралася до того вміння, проте сьогодні вона загорілась бажанням допомогти закоханим серцям. Робила це не з користи, не для блага однієї людини, а для великого майбуття землі і країн. Малуша — деревлянська княжна, за нею велика деревська країна, мир і спокій її людей. Святослав — князь Країни Руси, від нього залежить доля полян-русів.

Княгині Ользі стачило мудрости затишити землю деревську, силою підбити під Київ. Але не вистачило розмислу закріпити сей мир назавжди. Сьогодні Чуриня і Гордина будуть прагнути відібрати гордих деревлян у Києва, завтра — хтось інший, може, Свенельдич... І знову прокинеться давня ворожнеча між сусідами.

Радили ж княгині, благали: дай Малушу у жони Святославу! Не послухала — погордувала. Подалася до Царгорода. А тепер що? І Святослав, мовлять, страждає, і Малуша гине. І деревські чародії накликають на Київ біду, і гордини та чурині плетуть навколо Києва свої підступні, чорні сіті.

Отож і доведеться старій Житяні все полагоджувати самій. Вона помолиться Богу, попросить у нього прощення за гріх, якщо він є за нею, і попросить животворящої сили і від Бога Творця, і Сина його, і від Матінки-Землі, щоб зробити так, аби всім було добре: нехай серце молодого князя повернеться до Малуші. Святослав має взяти кохану

дівчину в жони. Він це може зробити, бо не християнин, і через те по закону, покону і обичаю пращурів може мати жон, скільки захоче. Поможіть же, сили Неба й Землі, з'єднати серця! Закріпити ними мир і злагоду на землі. І відігнати від Києва злі намисли, мсту, прокляття, чародійства...

Житяна запалила в печі ще одну соснову скіпку, окреслила нею вогняне коло навкруг столу. Витягла з рушника, що висів над віконцем, велику голку й поклала її на стіл поряд з мисочкою і хлібиною. Потім зі скрині дістала торбинку з травами, почала вибирати сухе зілля, корінці, цвіт. Все те напхала в горщик, залила водою й засунула в піч. У хатині скоро запахло всіма трунками весни й літа.

Напар уже був готовий, коли на порозі загупав постолами Могута зі своїми деревлянами. Попід руки вони тримали ледь живу Малушу.

— Дитино моя! — сплеснула в долоні Житяна. Вона не чекала побачити таку кволість. О злая доле, пощо катуєш чисті душі дітей людських?! — Посадіть її сюди... До столу... А самі вийдіть.

Житяна здійняла руки вгору. Очі її бачили небо крізь стелю і дах, крізь хмари і зорі. Те небо було мінливе, блакитно-рожеве, грало живим іскристим сяянням животворящої сили.

Могута стояв біля сінешних дверей, чувся винним перед доброю жінкою і перед усім світом. Бо приніс до Києва у своїй душі зло, а не добро. Хіба ж не знав, що лише добро може зарадити будь-якій біді! Простіть його люди, коли зможете. Прости, моя добра мамо Велино. Надто багато болю він узяв у своє серце, аж осліпло воно від того. Тепер ніколи не впустить у свою душу жадання помсти...

А Житяна тим часом відламала кусник хліба і кинула його в мисочку з водою. Губи її ворушились у великій і щирій молитві. Очі були прикриті повіками...

— Візьми, доню, випий сю воду і з'їж цей хліб. До крихітки!..

Житяна підійшла до печі. Вклонилась до сходу сонця. Вона знову стала молодою. Щоки її зрожевіли.

— Хтось приїхав до двору! — гукнув знадвору Могута.

— Нікого сюди не пускайте!

— Це ж... Святослав!..

* * *

У день на Купайла до Почайни збирався увесь рукомесний люд київського Подолу, а надто парубки й дівчата. Старші молодиці з осторогою напучували синів і дочок: аби не були такими довірливими, та щоб трималися вкупі, та щоб ближче до вогню. Бо на Купайла збирається вся ота нечисть навісна, що намагається пошкодити людині. Що вже тим людям, коли й тварин людських вона нищить! Найбільше перепадає коровам, здоюють, капосні відьми, усе молоко. Нічого для сім'ї не лишається; господиня тягне-тягне за тугі дійки, молоко ледь цярпається з кривавицею або синє, немовби водою розведене. Бо відьми вже зцідили його.

Оті нечисті молодиці й до хлопців лестяться, і дівчат заманюють в очерети або в лозняки. І там, ошалілі від успіху, змушують отих нещасних переймати їх звичаї. Для цього треба пролізти крізь утробу здохлої корови чи коня, або з'їсти жаб'ячого м'яса чи дохлу гадюку під жахний регіт і стогін зловісних відьм.

А ще напучували матері та бабусі, аби дівчата не ходили в хащі по цвіт папороті.

І-і-і... Що робиться на тих галявах, де в цю ніч купальську зацвітає папороть! Той цвіт нетривкий — лишень до світанку. Але хто зірве його — той сягне таїн мудрости й уміння.

Та що робиться там! Ще звечора відьми спивають з неба місяць, щоби темно було вночі, а тоді зграями прилітають на мітлах і розбігаються поза кущами. Нишкнуть, ніби розчиняються в темряві, очікують, коли зблисне синім чи жовтавим вогником рідкісний цвіт папороті. І тут же притьмом кидаються до кущів. Зривають той цвіт, розрізають свої долоні і запихають його під шкіру. Щоб усе знати і вміти!.. І лиш потрап на очі тим знавіснілим відьмам,— враз наведуть причину, заберуть пам'ять. Стережіться, дівчатонька! І ви, хлопці-молодці!.. Дивіться в усі очі, аби яка відьма не прикинулась красунею й не зманила у високі трави. До вогню ближче будьте, бо вогонь очищає все від нечистої сили і захищає людину. А будете вертати додому, заховайте вуглинку з купайлівського вогнища за пазуху чи в гаман, аби теє вогниво захистило вашу душу. Немає такого свята, як оте Купайло, коли б отак навісніли відьми!..

Хіба що взимку таке було, коли деревський чародій Могута розлютився був на княгиню та почав скликати до Києва усе нечисте плем'я. Тоді, мовлять, бачили, як бояриня Гордина, осідлавши мітлу, хотіла зірвати місяць з неба. Та не встигла. Житяна відібрала злість у Могути, сповила його силу добрим словом. І бояриня загубилась у хмарах. Потім, кажуть, Могута каявся перед усім людом київським і просив прощення — Житяна змусила. Простили йому кияни, авжеж. Хай здоров буде та благо робить людям. Але він таки домігся свого: молодий князь тої ночі прибіг до Малуші й упав перед нею на коліна. Крикнув:

— Любове моя!

Ожила тоді князівна-бранка. І вже не повернулась у палати Ольжині. Так і лишилась у Житяни. Була радісна й щаслива. І була вже скоро з дитям за поясом. Слава ж вам, боги роду полянського! Сталось те, що давно просили в княгині й кияни, і деревляни: аби з'єднали свої закохані

серця Святослав і Малуша в своєму дитяті, а відтак вовіки з'єдналися б два великих слов'янських роди: полян і деревлян. Так нарешті воно й сталося.

Княгиня Ольга мовчала. Не хотіла, щоби Святослав узяв Малушу в жони — не по-християнськи мати кількох жон. А ще тому, що та угорка його чорнокоса народила йому вже сина. Сидить нині сама в теремі, замкнулась, нікого не пускає до себе і нічого нікому не каже. Та й що скаже? Муж її не християнин, поганин. Живе за своїми поконами й звичаями. Коли хоче лишитись київською княгинею, хай терпить усе, що втне її муж-князь, та пестить свого сина Ярополка — законного переємця Київської держави.

Святослав же був з Малушею недовго. Зманили його Свенельдич і Чуриня до себе. Перед самим Купайлом у Києві об'явився Ставро з Асмудом. Прийшли вони з далекої германської країни й привели отця Адальберта. Було в нього два десятки челядинів, багато повозів, коней, хрестів, ікон, лампад, кадильниць й усякого дрібного добра. Княгиня врочисто зустріла гостя, дала йому частину свого старого терема, а для челяді віддала новий терем Щербила. Той захланець хоч і вирвався з поруба, до свого обійстя не повернувся — заховався у Свенельдовому дворі. Боявся княгині, знав-бо свій гріх перед нею. Тепер запобігав ласки у Святослава: зрештою, час княгині минав.

Новий гість Києва швидко розібрався, хто і що бажає тут щось робити. Розселившись і відпочивши, почав скликати під свій хрест киян. Найперше, звісно, бояр, купців, варяжинів та рукомесників. Почав їх підводити під хресне цілування й називати новими іменами: Людовіками, Карлами, Фрідріхами, Оттонами... У Києві спочатку здивувались, потім почали тихо ворушитись ремісничі вулички. Як же інакше — з'явилась ніби якась нова нечиста сила, що хоче підбити під себе їхнє життя, висотати з них пам'ять про свій рід, відібрати багатства — і все те за якісь нові незнайомі імена незнайомої і далекої країни... Де ж наші волхви — хранителі свого народу та його покону? Де чародії й

чарівниці, котрі вміють захищати свій рід, закони і звичаї від чужинецьких зайд? Задля чого княгиня покликала оцього латинина?..

Хрестили багатьох киян чорнорясі святителі Григорія, їм трохи втяли загребущі руки. А нині об'явився жвавий та прудкий герман, і вже, дивись, зникають Родослави, Володимири, Туряки, Кривчені, з'являються якісь чужаки, що тягнуть з них нитки їхнього життя і багатства задля чужої країни і возвеличення чужих володарів і чужих храмів.

І що воно таке — всяка нечисть підступом чи підлістю налазить на світлий град Київ, на тиху й мирну землю полянську, аби пригорнути багатства й тишу добрих хліборобів-слов'ян!.. Доки воно буде оце?

Першими кинулись до Адальберта варяжини. Але хреститись не захотіли. Щось їм також не до вподоби виявилось. Мовили, єпископ зажадав від них служби своєму королеві Оттону. Вони ж хотіли служити лише собі. Святослав же не пішов до Адальберта. Щербило також. Десь сидів у кутку, гриз свою душу образою на княгиню. Його, вірного їй воєводу, кинула до поруба. Хотіла згноїти живим!.. Тепер ще й двір його віддала чужакам... Забула, як він своїм мечем колись тримав її на київському столі!.. Скреготав зубами, ворушив щелепами. І сивів, сивів...

Ольга ж забула за Щербила. З подивом спостерігала жвавого Адальберта, через котрого хотіла зв'язати Київ з Германською країною. А він з усієї сили кинувся з хрестом до киян і намагався перетягнути їх до свого Бога. Про державні справи і не мислив розмовляти з нею. Про союз і мир Руси зі своїм королем не збирався й думати. А вона ж так сподівалась на цього посланця Оттона!..

З усіх боків обступали її клопоти. Мовили, що десь Святослав кохається з Малушею потай від неї. Цю таємницю знав увесь Київ, про неї гуділи всі торговища. Її думки кружляли найбільше навколо цієї витівки сина. Заспокоювала себе: зрештою, від цього нічого не

міняється в Країні Руси. Святослав має законну жону з княжого роду, має уже й спадкоємця — сина Ярополка. Їй новий клопіт — треба охрестити дитя... Невістка не проти, а що кохається там з кимось — діло молоде. Нехай та бранка-рабиня дістане дрібку кохання від чужого їй мужа. Менше женихатись будуть оті боярчуки — Чуриня, Ставро та Свенельдич. А особливо Чуриня. Мабуть, мати його постійно напучувала, бо так упадав коло дівчини, що вже й княгині не соромився. Простоював під Малушиними вікнами, бувало, цілу ніч. Одного зимового ранку його знайшли її покоївки ледь живого. Насилу відтерли хлопця снігом. А Малуша тільки й думала за Святослава. Аж злягла, коли в нього народився синок... Нині таки домоглась кохання молодого князя...

Та ще гризла Ольжину гордість давня царгородська обада. Якби вознесливий кесар тоді дав їй невістку — якусь царівну зі свого роду, не було б нині у неї клопотів зі Святославом. І хлопець, чує її серце, зачаїв у серці образу: його не визнали врівень з царським родом, вважали дикуном, нікчемою, варваром, збитошником, ненавченим дітваком, пісним слюнявцем, котрий не гідний стати поруч із царівною царгородською!.. Бо єсть нехрещений, яко скотина на стайні... Вона розуміла сина, і їй ще більше пекла та давня образа. Тому й прощала Святославу все. Тому так й сподівалася на приїзд єпископа Адальберта: мріяла з'єднати в союзі Країну Руси з Германським королівством супроти Ромеї. Оце й була б її найліпша відповідь гордому Царгороду.

Германський король Оттон на той час уже захопив Північну Італію, розгромив войовничих угрів. І, наперекір усім владикам світу, вінчався на трон своєї нової держави — Священної Римської імперії. До нього тепер горнулись польські князівства, Данія, Болгарія, Чехія... Країна Руси мала б також зв'язатись з ним і бути в спільниках і соуззі проти натиску Ромеї на Європу. О, як тоді закрутиться царгородський імператор на своєму золотому троні...

Єпископ Адальберт був невисокий, вугластий в плечах, швидкий у рухах чоловік. Безвусий, безбородий... Дивно було дивитися в його голе баб'яче лице. Ніби і не муж, обличчя — як у жінки. Та ще оте ситеньке

підборіддя, що, як м'яке тісто, аж качається на грудях. Прости, Господи!..

Княгиня ледве стримала себе від тих грішних думок, щоб не засміятись йому у вічі. А проте він посланець великого імператора великої імперії на Заході. І ця могутня держава належно вшанувала її сольбу і прохання. І вже ось він перед нею, чемно хилить голову і мимрить якесь славослів'я... Ставро та Асмуд один поперед одного переказують їй ті слова вітання і величання "королеви русів" від самого Оттона...

— Гаразд... Дякую...— швидким позирком оглядала Адальберта й велику громаду його пресвітерів. Чималенько священиків прихопив отець Адальберт. Мабуть, збирається багато храмів своїх тут поставити і монастирів.

І враз утямила, чому Святослав не з'являється їй на очі: не може зносити тих довгополих проповідників, яких повно найшло в Київ з Болгарії, Моравії, Царгорода, а тепер оце ще з Кведлінбурга. Гліб також нічого їй не каже: певно, затамував на неї образу за цього Адальберта. А вже що православні отці священики!.. Григорій, кажуть, зліг у постіль, помирає від образи і від старости.

В обличчя їй війнув якийсь холодок. Якийсь тяжкий здогад війнув їй в лице і в серце — здогад про ще не усвідомлену зраду... Виходить, що від неї через цього Адальберта відсунулись усі. Вона лишилась сам на сам на голій стрімкій скелі, що зіп'ялась над безоднею, котру можна назвати — влада...

Відійшли від неї її сини, грецькі священики, котрі щільно обступали її тут зі своєю християнською громадою. Поховались у шпарини роздратовані варяжини. Язичники-поганини тісніше обступали Святослава...

І виходить, ніхто не розуміє її державницького жадання — спільно з Оттоном і його прибічними країнами витіснити владарювання Ромеї над іншими державами, поменшити її зневагу й зазіхання щодо інших земель, визнати Країну Руси рівною своїй державі.

А що ж кияни? Звісно, їм недоступні ці її жадання й наміри. Вони бачать тільки цього латинина, його священиків, котрі тільки й мріють витіснити звідси ромейського бога і поставити свого — латинського.

Чужа вона, отже, всьому Києву. Її наміри нікого не цікавлять. А вона ж це хотіла зробити задля них, задля їхнього майбуття... О люди... Чому ваш розмисл повзає по землі, а не злітає ввись соколами? Чому дбаєте тільки про день сьогоднішній і забуваєте прозирнути в свій прийдешній день?

Чи, може, ви довірили той труд своїм володарям? Мабуть... Простим людям вистачає праці — сіяти ниви, ростити хліб, пестити дітей. Тож виходить, кожен має нести в цьому житті свій хрест і свою корону.. . Її корона тяжка, яко кам'яний хрест... І ти, княгине, тяжкість її хотіла б перекласти на когось іншого? Ні, мусиш нести її сама...

Адальберт, відкланявшись, спогорда поглядав на київську княгиню-королеву. Чув себе тут потрібним і бажаним, чекав високої подяки і високої честі.

Інакше не могло й бути. І все оповідав, оповідав... Він-бо посланець великого Оттона, сина знаменитого короля Генріха Птахолова. Його король — знаменитий лицар усіх великих лицарських турнірів, благочестивий і милосердний до народу, котрий підніс свою державу над світом. Він переміг повсталих чехів і венедів, підбив під себе м'ятежних баварських та франконських герцогів, переміг невдячного свого брата, заколотника Генріха, котрому допомагали король французький, герцоги Франконії, Лотарінгії та Майнца!.. О, його володар — сильний і справедливий владика, бо його возлюбив Бог!

Оттон підкорив собі Італію, усмирив своїх повсталих синів, переміг жорстоких угрів і відібрав у них баварські землі. І на початку цього 962 року від народження Христа коронувався яко імператор!.. Так він створив Священну Римську імперію германської нації!.. Великий Бог, істинний Бог вказує йому дорогу в світі — він має перевищити владу всіх на землі. Тож на подяку Богові імператор Оттон в підкорених ним краях ставить храми й монастирі, створює нові єпархії. Уже постали такі обителі і в землі польській та руській.

— Чекай-но, владико... Чекай! — нарешті м'яко перебиває його Ольга.— В руських землях великий Оттон ще не встиг поставити жодної церкви, бо не підкорена ним ця земля. Та й польської не підкорив. Хіба не так?

Адальбертове обличчя почало братися плямами досади, масніти, червоніти.

— Але ж буде, княгине! Буде!..— єпископ підніс догори вказівний палець. Рожево-білий, випещений перст отця— пресвітера. З довгим, округло загостреним нігтем. Глузливо посміхався в лице княгині. Княгиня вдала, що не помічає того глузу. Гм... Він готовий уже тут відкривати цілу єпархію як у підкореній землі...

— Не поспішай, владико. Пригляньсяся до наших людей.

— Збагни їхні старі обичаї. Сьогодні в Києві велике свято — Купайла. Красиве й велике свято. Молоде свято кохання. Чи є у вас такі? — намагалась обережними порадами збити пиху самовпевненого германа. Не накоїв би лиха! Надто поспішливий у своїх забаганках цей посол великого західного імператора. Треба його примусити вивчити сей народ, полюбити його і тоді вже братися за справу. Але чи здатен він на те? Чи здатен поєднати в соуззі їхні країни? Щоб вистояти супроти Ромеї... щоб не повторити згубної долі Болгарії... Чи здатен владика Адальберт піднятися на таке розуміння державницьких потреб? Їй

здається, що його думки не сягають того розуміння, його цікавить суто своє— церкви, єпархія, де він сам буде владарювати.

— Язичницьке свято? Негоже християнину шанувати й вивчати язичницькі забобони! — суворо й повчально промовив.— Істинний Бог — Ісус Христос.

Отже, Адальберт навіть не збагнув обережного застереження княгині. Нетерпляче позирав навсібіч, ловив на собі цікаві й допитливі погляди двірських людей та челяді, був вдоволений: був певен, кожне слово його тут ловлять на льоту. І він прибув сюди для великої місії, щоб усіх людей перетягти в свою віру, під владу свого короля.

Римський папа Іоанн Тринадцятий напевне ж наставить його тут архієпископом... І возстане нова руська єпархія, яку очолить він, Адальберт...

— Як знаєш, владико. Але не поспішайся. Обживись у Києві. А ми тим часом пошлемо до твого короля-імператора дари — хай Бог благословляє й далі його діяння і його труд,— Ольга говорила тихо й спокійно. Та думки її бігли вже іншими дорогами.

Адальберт вклонився. Стріпнув головою й величаво поплив до виходу. Присутні мовчки відступали вбік, утворюючи довгий прохід для цього дивного гостя. Прийшов у Київ владарювати над душами народу, але не жадав пізнати той народ!..

Коли почесний гість опинився за порогом, враз усі відчули якусь полегкість. Люди заусміхались, розправили плечі, зітхнули, заговорили пошептом, потім загули... Обличчя княгині зробилось зістареним і пісним. Згасла синява в очах, міцно затиснуті вуста окреслились підківками глибоких зморщок. Ніби щойно втратила свою найвищу потаємну надію, якою жила і цвіла до цієї миті.

— Княгине-матінко...— це підійшов Гліб.— З чим прийшов цей посол короля Оттона?

— З честю від короля. Чув, нарік себе імператором Священної Римської імперії. Нашій державі віддає шану. Честь нам єднатися з тією імперією.

— Уже єдналися з ромеями,— якось болісно скривився і відійшов. А їй самій треба було проковтнути цей його справедливий докір...

Ні, усі сліпці! І Гліб також. І Святослав — тим паче. А ці люди, що виповнили її світлицю? Товписько, тлум. Ніхто з них не думає про державу, ніхто і не гадає, з ким їхній державі єднатися, а з ким роз'єднуватись. Щоб не розчинитись серед сильніших і нахабніших...

Далебі, кожен, хто тут є, і Гліб також, думають тільки про себе і свою користь, про сите животіння. Не буде вона на них рівнятись! Вона ж бо володарка, повелителька, керманич, і їй дано вести за собою цей натовп, просвіщати його і підносити.

Вийшла із світлиці на подвір'я. Сонце сліпило й бризкало в зіниці плавленим золотом. Кияни поспішають до Дніпра-Славути й Почайни. Скоро Ярило-Сонце поверне до заходу — і почнуться гульбища, веселощі, ігрища... В подунайських землях слов'янських немає такого свята. І які там імператори чи королі в головах цих щирих, добрих людей? Про яке майбуття держави мріє жона, дівчина чи муж і парубок? Це їй Доля наклала важкий кам'яний вінець на чоло, котрий стискує ось бугом їй голову, давить у скроні — вінець людської довіри.

— Купайло! Купайло! — Вже котиться по київських кручах і луках.— Іде до нас Марена! Несуть до річки Марену!..

На березі Дніпра, де Почайна зливає своє плесо з великою рікою життя, вже стояли ряди високих розряджених опудал — то Марени,

зроблені із соломи, пекучої кропиви, колючих гілок глоду та терну. На них навішані сплетені із квітів вінки, намиста, стрічки. Дівчата збиралися в зграйки, бралися за руки й побіля найвищої Марени водили хоровод:

Ой на Купайла-Купайла

Купалася ластівочка, При

бережку сушилася, Дівка

Малуша журилася... Ой бідна

моя головонько, Що я

рушників не напряла, Та вже

князя собі сподобала!..

Отакої, людоньки добрі! Уже за Малушу пісню співають, про князя Святослава згадують. А людей все прибуває, яко повінь до берега. Хтось із юнаків прориває ться крізь дівочий ланцюжок хороводу, хапає в оберемок опудало — Марену — і тікає до свого гурту. А тут хлопці швидко дають раду тій ляльці — розривають на шмаття і топлять в річці...

Утонула Мареночка, утонула.

Та наверх кісонька зринула!

Оце тобі, водо-ріко, подарунок,

Щоб Купайло не топив наших дівок...

Ту жертву — Марену — приносили річці-воді, щоб та не шкодувала поїти землю, коли на ній зріє врожай. А колись, дуже давно колись, люди й справді топили в річках найкрасивіших дівчат, щоб задобрити володарів урожаю — землю і воду.

Та минули ті часи. Замість дівчини тепер топили наряджене опудало. Але від тих часів лишилися тужні пісні, що нині співають дівчачі хороводи:

Дівоньок мати громаду збирала,

Громаду збирала, усім заказала;

"Не беріте, люди, у броду води,

Що й у броду вода — дочки моєї врода,

Не ловіте, люди, у Дунаї риби,

Що в Дунаї риба — то доччине тіло,

Не косіте, люди, по луках трави,

Що по луках трава — то дончина коса..."

Дівчата й собі розламують Марену, аби кожна дівчина принесла додому гілочку, щоб поставити на грядки з огірочками. Ростимуть і родитимуть щедро!..

Сонце уже сховалось за втомлені сизі хмари. Парубки почали розпалювати високі вогнища. Нуртує гульбище. Хлопці все ближче кружляють побіля дівочих зграйок, приглядають собі пару — з ким схоче він перестрибнути через те вогнище? А то вже натяк і на шлюб.

Хвилюються, посміюються дівочі голоси. Розбрелися берегом парубочі гурти. А тим часом дівчата одна за одною підбігають до Дніпра й кидають на хвилі ріки свої вінки. В який бік попливе — звідки й судженого виглядати. Та коли хвилею приб'є до берега — леле! Краще й не бачити такого!..

І в цей напружений, темний простір, упоєний чарами, ворожіннями і надіями, жагою кохання і сподіваннями, звідкись падає загін вершників. Підняті вгору мечі сяйнули проти високих вогнищ. Хто се? Відьмаки? Оборотні? Вовкулаки? Звідки об'явилися? З неба зіскочили?! Випірнули з підземних Пекових глибин?!

Вони хапали всіх, хто трапив під руку, накидали на шиї мотузки, збивали з ніг й волочили кудись у пітьму. Спочатку подумалося, що то хтось жартує, але вереск і зойк, що розлігся над рікою, нажахав усіх. Гульбище розсіювалось.

А коли верхівці зникли і до вогнищ вийшли обережно ті, хто сховався у ближніх чагарях, німо дивилися один на одного: хто се? Хто посмів зруйнувати щасливий трунок чудодійного вечора, коли єднаються пари, коли люди очищаються від злих замислів і їхні душі стають чистими й чесними... А земля і води, упокорені й ублажені людською шанобою і жертвою, м'яко розкривали їм свої обійми.

Хто се постав проти людського в людях? Хто посмів зламати волю Неба?

Певно, знову на Київ хтось накликав у цей чародійний вечір нечисте плем'я, котре і сіє сум'яття та ворохбу між людьми. Хто се — латинянин?

Будьте ж обачними, людове!..

* * *

Перунові громи стрясали над Києвом небо. Гарячі зливи зринули на землю животворящою силою. Настали горобині ночі. Полохливо попискували пташки під дахами хатин і клунь — не спали ані вдень, ні вночі. І людям на душу впала тривога: чи не запалить Паликопа уже дозрілі в полі хліба? Тож молодиці заходилися пекти шуляки з маком, висилали дочок до річок, щоб ті задобрили водяну стихію: нехай своїми надмірними щедротами не згноїть врожаю! А ще обсипали свої вбогі житла маком-видюхою — то від капосних відьм найліпше зілля. Всі хитрющі чарування злих відьом втрачають силу.

Нарешті вщухли небеса. Висохла земля, зазолотились ниви. Люди кинулись у поле — треба поспішати знести врожай на подвір'я. Злива — то перша вість, що літо закінчується, що гряде осінь, а за нею довгі-предовгі зимові ночі й дні.

Людність клопоталась своїми щоденними клопотами. Призабулись весняні ігрища, наскоки невідомих верхівців, Малуша, котра, мовили, вже народила сина. Проте не могли забути латинського пресвітера Адальберта. Він все ще жив у теремі Щербила й щосили намагався відбити давніх київських християн від болгарських і руських священиків. Старий Ольжин пресвітер Григорій тяжко роздумував — що робити? Княгиня його забула. Не було кому заступитись за християнську громаду киян перед латинином. Молодші священики були віддалені від Ольги, та й побоювались їй щось говорити: адже це вона його закликала до Києва. Лише Гліб ходив зажурений та розгублений, Мовчки кусав кінчик свого золотистого вуса й стежив за тим приходнем. От і з'єдналися з великою імперією! Як і Ромея, Германія стежила тільки за тим, аби якнайбільше багатих земель урвати для себе, якомога більше добр і набутків перебрати собі... Втім, Царгород несподівано опинився перед міцним заборолом, що створили держави у Європі, тісніше з'єднавшись між собою. Ромейський імператор тепер мав рахуватись як із Кведлінбургом, так і з Києвом.

Але новий отець-місіонер так розкрутився, що й зупинити його було годі. Уже готував утворити тут свою єпархію. Що тоді робитимуть

численні руські та болгарські священики? Що він, Григорій, робитиме тут?

Княгиня Ольга також грішила перед церквою, коли не перед Богом. Хрещена-бо в лоні грецької віри, а закликала латинина від римського папи. Звісно, він, отець Григорій, знає, що це був її виграш перед Царгородом, але люди цього не розуміли й осуджували княгиню. Хто з киян знав чи вболівав за тим, що Болгарська держава була знищена ромеями тихо й мирно і ось-ось мала впасти під ноги Східно-Римської імперії. Ольга шукала для Країни Руси іншого виходу.

Та вийшло так, що Адальберт був необачно нетерплячий й нетерпимий. І тим відштовхнув од неї і давніх київських християн, і язичників, і варяжинів. І його, старого її пресвітера Григорія... Думав, що ж робити.

Покликав до себе Чуриню. Боярчук цей люто зненавидів Ольгу за Малушу. Княгиня відмовила йому в жениханні. Коб не та відмова, ще навесні відбубнили б весілля й дістав би Чуриня у віно за Малушею всю землю деревську! Го! Ким би він був тепер?

Тепер боярчук гриз нігті, вовчиськом завивав од княгининої кривди. А Малуша гойдала в колисці Святославового сина. Назвали його Володимиром. За звичаєм вона жона молодому князеві. Ховається по людях. А Святослав чи й знає, як зростає його дитя... Сидить все з варягами.

Тому отець Григорій сказав Чурині:

— Велику неправду вчинила княгиня над киянами, сину. Маємо боронитись від того знахабнілого Адальберта.

Чуриня скинув на пресвітера погляд своїх красивих карих очей.

— Як боронитись від нього?

— Латинин хоще занапастити душі киян. Хоще забрати хором, котрий над Киянкою-річкою.

— Отой, що дядько Гомін ставив? Навіщо?

— Хоще свою церкву латинську там відкрити. Кажуть, княгиня дозволила...

— Не бути сьому! — скипів Чуриня.— Я зроблю заклич на всю землю київську! Підніму все народьство!.. Не віддамо свого храму!..— Чуриня грізно трусонув своїми предивними чорними кучерями.

Отець Григорій не помилився. В жилах цього боярчука тече палка кров його матері — боярині Гордини.

Пресвітер схилив голову у мовчазній згоді. Так, проти Адальберта треба підняти людей...

— Як гадаєш,— обережно запитав у Чурині,— Святослав і його задруги-варяги до кого пристануть?

Чуриня на мить замислився. По його страдницькому обличчю розлився миттєвий розпач. Аж поблідли вилиці й закрайки твердих уст.

— Вони пристануть до... вони будуть проти латинина. І... проти княгині.

— Навіщо ж проти неї? — переполошився пресвітер. Бо коли княгиню-християнку стягнуть із київського стола, де буде тоді він, Григорій, і вся його братія?

Але це для Чурині було вже нецікавим. Його голову взяла в полон гарячкова думка: швидше, швидше бігти до киян і робити заклич!.. І піднімати ворохбу проти латинина! Пощо хоче привласнити наші старі храми? Пощо творить поглум над вірою пращурів? Пощо забрали терем у славного воєводи Щербила? О воєводо, Чуриня і кияни порятують тебе! На волю його!.. На волю!..

Чуриня вже біг вулицею й кричав:

— Гнати латинина з Києва!.. Занапастив наш град!.. Оскверню наші храми!..

Хтось вигулькнув з-за воріт, хтось сахнувся від нього, хтось став йому на перепутті — і всі почули той заклич Чурині. Леле! Уже й храми відбирають їхні... Дожилися... І все то княгиня накликала біду!.. Отой латинин і дівиць та юнаків хапав на Купайлове свято, його служки роздягали бранців у кущах і пускали голими на осраму!.. Тепер відбирає храм... Хіба вони ставили його для чужого Бога? То храм їхніх богів. Там упокоїлись душі їхніх пращурів — і Гомона-здателя, і Степка Книжника... Не дамо осквернити наші святощі!.. Не дамо!..

Доки Чуриня збігав Боричевим узвозом і завертав на Боричів Тік, пресвітера Григорія покликала княгиня Ольга.

У світлиці, переповненій барвистими променями сонця, які щедро лилися крізь кольорові шибки вікон, сиділи якісь мужі. Бородаті, вбрані в ошатні позолочені кунтуші, у високі боярські шапки. Ромеї не ромеї, а люди значні. Либонь, болгарини. Якась сольба...

Княгиня радо кинула втомленим поглядом до пресвітера:

— Сольба від боярина Шишмана... і від Сурсубула.

— Так, від Мокра Шишмана,— підтвердив один із них.

— Мовлять, цар Петро і його двір колись на догоду кесарям відмовився мати свою рать. От їх і шматують мадяри. І на Ромею вільно тоді йдуть. А кесар тепер погрожує: не зупините мадярів, прийду у вашу землю, поб'ю мадярів і повоюю вас. Бояри просять у нас ратної помочі.

— Супроти Царгорода? — здивувався Григорій.

— Виходить, що так,— зітхнула Ольга.— Гадаю, не можемо дати ратей болгарам. Це підніме Ромею і проти нас...

— Княгине! — палко заговорив старший посол.— Але ж болгарська земля — твоя отчина. Твій син Святослав може по закону перейняти царський вінець Петра. Хай прийде нині і візьме свою отчину він. А ми йому дамо підмогу.

Ольга напружено усміхнулась. Бач, згадали, де її отчина, добросерді бояри! А коли її, беззахисну сироту, вивозили з тої отчини від хворої матері-нені, коли всевладний Сурсубул боявся й тіні нащадків Симеонового сина Михаїла, гнобив їх, де були вони, оці улесливі бояри? Яко лакузи, повзали перед всевладним царедворцем, у котрого було більше жадання влади, аніж розуму, щоб тою владою мудро скористатись!.. І ось — розплата. Яка солодка їй ця мить розплати настає для Сурсубула, для цього тирана й убивці! Тепер, коли він завис над проваллям влади, тепер великий грішник, може, згадає Симеонових нащадків, котрих вибивав і відсилав геть? А нині просить у них помочі... Яко жебрак... А втім, це просьба і боярина Шишмана. Чому ж він просить для Сурсубула підмоги?

— А чому Шишман просить за Сурсубула? — запитала Ольга.— Вони хіба содруги?

— О, ні! Навпаки. Але Шишман хоче порятувати Болгарію. І Сурсубул хоче, щоби Болгарія не впала і не підім'яла його.

— Шишман і Сурсубул бояться, і ми також, що Ромея тепер підгорне під себе нашу країну і зробить з неї свою провінцію. А Шишман об'єднує сили, що хочуть захистити Болгарську державу. Відродити славу великого Симеона! Дай нам свого сина!

— У вас досить на те своїх сил і своїх синів.

— Святослав — нащадок давнього болгарського роду князівського, як і ти.

— Святослав — київський князь. Володар Країни Руси. Дай, Боже, йому снаги й мудрости стати добрим волостелем тут. Чи я так кажу, пресвітере?

— Так, так, Ольго. Мудро речеш...— поспішив погодитись Григорій. Хоча... Коли б його воля... Втім, Ольга, мабуть, правильно сказала: не треба повертати проти Руси ромейську силу... Не треба...

— Дозволь нам самим зустрітись із молодим князем,— визивно крикнув старший боярин.

— Навіщо, боярове? Святослав — ще молодий державець. Його легко привабити славою. Гадаю, вам краще поспішити назад та готуватись самим до боротьби...

— Що ж сказати Шишману?

— Хай лаштує своїх синів до тої праці. Чи є в нього сини?

— Аж чотири.

— Не оскуділа земля болгарська! Навіщо просити інших?

— Бо Святослав...

— Святослав має на своїх плечах Країну Руси... Як гадаєш, отче?

Григорій ствердно підтакує:

— Авжеж... ще не зрілий юнак...

— Княгине! — схилилась до Ольги покоївка.— Сторожа передає, що з Подолу сюди йде ворохобний люд. Ідуть приступом на Княжу гору,— стривожено прошепотіла їй на вухо.

— Хто веде? Чого хощуть?

— Не відаю. Ніхто не відає того...— покоївка стривожено побігла на подвір'я.

— Коли б се не Чуриня,— здогадався Григорій. Промимрив сам собі: — Кому ж іще?

— У Києві чорний люд непевний, схильний ворохобити... Потрібна постійна велика дружина і тверда рука князя, боярове,— сказала послам Ольга.— Ось і зараз кияни ідуть приступом на нас...

Бояри перезирнулись. Ні, княгиня не жартувала, хоч говорила спокійно й тихо. М'ятежі чорного люду завжди мають непередбачений кінець. Треба швидше звідси зникати!..

А тим часом розбурханий натовп киян уже трощив кілля високої огорожі, що відділяла палати княгині від урвища над Подолом. Повсталий люд рукомесний ішов до княгині, аби захистити від її гостя свої храми і своїх богів.

— Геть чужака-латинина! Стачає своїх чародіїв і волхвів... і попів-святителів!.. Женіть германа кознивого!..

Натовп попрямував до Щербилового терема, де тепер жив Адальберт із челяддю й охоронцями.

Але там його зустріли стрілами й мечами осторожники Адальберта. Подоляни повернули назад. Та отець Адальберт наказав негайно пакувати свої речі — вони покинуть цю непевну країну, де так нечемно поводяться із запрошеними гостями. Як тільки стемніє і народ угомониться, можна буде безпечніше вискочити за вали Києва...

Справді, збудження людей скоро вляглось. Всі пішли до Гомонового храму, оточили його кільцем, розклали вогнища. Тепер ніхто не захопить святилища київського люду. Бо воно будувалось не для чужаків, котрі прибули сюди, щоб ганьбити їхню віру, надію і любов.

І раптом хтось голосно запитав:

— А де ж наш Чуриня? А де Щербило?

— Щербило у варягів сидить. Чуриня пішов його кликати. Ходімо й ми!

— Закличте Щербила!..

Не встигли дійти до варягів, як побачили і самого воєводу. В брудній сорочці, забрьоханих ногавках, босий, геть зсивілий воєвода Щербило люто зиркав довкола запалими очима й захекано спішив до свого двору.

Схопив обома руками ворітницю, крутонув в один бік, повернув у другий — ворітниця з воротами похилилась.

— А тепер піддай! — гучно крикнув до мужів, що спостерігали на відстані, як чоловік виганяв із себе лють. Десяток дужаків налягли плечима на ворота, вони тріснули й похилились. Щербило вихопив у когось кілок, кинувся до дверей терему.

— Ану виходь, нечиста сило, з мого дому! Геть! — хтось дужим поштовхом викинув із дверей Адальберта, аж свиснули довгі чорні поли його сутани, немовби крила велетенського темного птаха. За ним висипали його охоронці, кинулись бігти вниз, до Дніпра.

Розлючений воєвода погнався було за втікачами, але загальний регіт мужів, що раптом вибухнув у нього за спиною, зупинив його. Хіба ж не смішно! Яко чорний крук, вилетів з чужого дому зайда-єпископ, котрого кияни так зненавиділи і так побоювались. А за ним побігли його перелякані охоронці. Он скільки їх! Десятків зо два! Слідом же погнався один лише босоногий чоловік з голими руками... І від нього так шалено тікали чужаки.

— Звідки прийшли, хай туди і йдуть. А ми самі собі будемо князювати. Виберемо собі нового князя.

— А що? Наш воєвода Щербило — подільський рукомесник, рід його знаємо. Виберемо його. І брата його знали й шанували.

— Котрого він осліпив?

— Та замовкни!.. Хай буде свій князь.

— А хіба чужі князі ліпші?

— Княгиня наша за нас добре дбає.

— За свій рід вона дбає, а не за нас! За Святослава і його варягів печеться.

— Не те мовиш, брате. Нема того! Святослав сам у полоні в них. У Свенельда лукавого.

— Бути в Києві князем воєводі Щербилу! — загукав хтось голосно. Інші засміялись.

Де було таке в київській землі, аби ці люди обрали свого провідника з-поміж себе. Чужих завжди пртймали любіше.

— Он волхв прийшов, Сивуля наш.

— Волхве, скажи своє слово. Хощемо на князя Щербила нашого! Чим не захисник для Києва і киян?

Випхали наперед волхва. Щербило, у котрого від несподіваної радости підгинались коліна, впізнав його. Колись цей волхв скаламутив його весілля. Волохаті сиві брови нависли над зіркими сивими очима. Скільки перебачили вони на своєму віку! І хтозна, скільки ще побачать...

— Коли просите, скажу своє слово...— заговорив Сивуля.— Тільки чи вмієте слухати і розуміти почуте?

— Кажи! Розберемось!..

— Тоді так...— кахикнув у кулак волхв.— Мовлять сві— дущі, що колись жило на землі велике й добре сонце. Ходило поміж людьми, обігрівало так, що не було ні зим, ні морозів. Завжди цвіли рожеві сади. А тільки коли воно влягалось трохи поспати і небо робилось бузковим, на ньому спливало нове далеке біле Світило. Казали, ніби те біле Світило було також Сонцем, а жило далеко і через те здавалось завжди чисто білим та осяйним. І ось хитрий Лис вирішив перевірити, хто ж мудріший на землі: він, Лис, чи Людина.

Сказав людям: хай люди оберуть собі єдиного володаря, котрий був би їм до вподоби всім, милував би око і захищав од напасти.

Зійшлися люди й почали думати: кого ж їм обрати? Є у них своє Сонце, але воно своє, знають його рід і прарід, та й плямисте обличчя в нього якесь, і ніс облуплений та підпечений. Не милує ока те своє Сонце. Хтось із мудреців, проте, сказав:

— Та воно ж із щирого золота, через те й плямисте. Так викував його старий небесний коваль Сварог.

Почули те люди й кинулись до свого Сонця — й ну відламувати та одбивати від нього шматки золота. За півдня й рознесли його до цурки. Повіяло холодом, пішов сніг, ударили морози. На землю раптово упала ніч. Люди почали просити Небо повернути їм їхнє ласкаве Сонечко. А його вже не було!.. Розпач охопив малих і старих. Змилувався над дітьми старий Сварог і покотив по Небу оте далеке чуже сонце. Воно й донині котиться по небесному полю. А тільки вже так далеко відкотилось, що не досягти його людям. Можуть лишень чекати від нього ласки...

Волхв обірвав свою мову й пірнув у натовп. Люди спочатку мовчкували, сором'язливо опустивши погляди в землю. Потім всі враз заговорили.

— А так, у свого видко і який ніс, і які зубія. Чужак здаля звабливіший.

— Давно відомо: немає праведників у роді своєму...

— Чим вам, браття, не догодила княгиня?

— Вона добра, да не своя. Свого князя оберемо — Щербила. Пощо чужаків навела повен град? Геть княгиню! Геть варягів Святославових!

Маємо свого вічем обраного князя! Щербило — князь віднині!.. Веди нас!..

Щербила підштовхували в плечі, й він усіх повів до Ольжиних палат. Коли вже народ київський викричав його на вічі князем, чого йому огинатися? Хіба не його руками кермували прийшлі київські волостелі? Чи не така кров у його жилах? Чи голова росте з іншого боку?!.

На ґанок Ольжиних палат вийшов отець Григорій. Зиркнув на збуджене товпище й зник. Зсередини гримкотнули засуви. Він злякався: Чурині серед ворохобників не було...

Люди ж не хотіли розходитись — почали таборитись. Літом то найлегше. Ліг на траву-мураву, кулак під голову підставив — і жди. Чекай, доки в тих, хто опинився в облозі, урветься терпець і вони щось запропонують. Під вечір ворохобний табір почав танути. Поспішали до господарки. Либонь, у кожного і курка, і порося чи теля — не до війни.

Проте воєвода-князь Щербило вперто залишався біля княгининого ґанку. Ольга має по закону віддати викричаному народним вічем князеві владу в Країні Руси.

Та кияни розходились, розпливались. Знову випірнув з натовпу волхв Сивуля. Говорив щойно він про своє сонце чи про свою правду. Як збагнути мову цього дивного мужа... Він вважав своїм сонцем Щербила чи когось іншого? Може, Ольгу? Бо кермувала тут, в усій країні, дуже давно. Усім давала волю у вірі, і в торгівлі, і в господарці. Он ще давніше втихомирила деревську землю. Давно вже стала своєю. І не здогадатись киянам, яке сонце їхнє.

Треба подумати над тими словами мудрого Сивулі. Справа хоч і не складна, а все ж метикувати треба добре.

Розходилися в сумнівах. Чи правдивого князя викричали собі?

* * *

Княгиня Ольга постала перед Щербилом зненацька. На подвір'ї ще лишались ворохобні подоляни, але вона не взяла з собою осторожників. Лише стара сива покоївка Смілянка тихо постала за її спиною.

— Чого хощеш, воєводо? Пощо бунтуєш людей? — голос її був сухий, ламався на кожному слові. Щербило заскочений був від такої несподіваної її появи. Сама до нього вийшла! — Я тебе слухаю, говори.

— Віддай мені державне кермо. Я єсть законний князь! Мене сьогодні викричало київське віче.

— Бери, воєводо, коли маєш таке жадання. Я вже втомилась від тої клятої влади,— вона простягла до нього руки, припрошуючи до палат.— Бери й тримай міцно, якщо зможеш.

— Але ж... твій син Святослав!

— Його тут нема. Тобі треба буде його перемогти.

— А варяги? Свенельд і Карло?

— Їх теж треба буде побороти.

Щербило мовчав. Кого ще йому потрібно буде здолати? Ромеїв-святителів і бояр, що від заздрощів завтра вранці схопляться за свої мечі й примчать сюди зі своєю челяддю збройною!.. З ким же він буде перемагати їх усіх?

— Віддай мені свою дружину, Ольго.

— Ти ж забрав мою дружину і зрадив мене. Я кермувала без мечників. Доброю волею і добрим словом.

— Мені, мабуть, це не вдасться...

— Спробуй, може, й вдасться. Ти ж свій — киянин.

— Своїх завше більше ненавидять, знаєш-бо.

— Але... чому ж тоді береш те, з чим не можеш справитись? Навіщо тобі ця влада?

— Я все життя хотів сидіти тут... яко володар...— очі його радісно зблиснули з-під сивих брів.

Вона про це здогадувалась! І жаліла його. Підгодовувала його гординю — давала землі, мечників, владу. А він, невдячний, усе те підгрібав і жадав ще більшого. Хотів бути вищим від неї.

І ось натовп викричав його за його муки і страждання в порубі. Вона віддає йому владу з легкістю в душі і просвітленим серцем, віддає тягар, котрий мусила нести протягом цілого життя волею Долі і Бога. І він, беручи ту владу, раптом перелякався.

Що є в нього, окрім жадання влади? Що має робити, сівши на високий стіл давніх Києвичів? Звісно, розпочати війну проти всіх, хто буде проти нього. А проти нього буде цілий світ! Отой розкричаний, розбурханий натовп — його опора — уже розбрівся по домівках і забув, що зробив його найнещаснішою людиною на землі: давши владу, не дав ніякої сили, аби її утримати.

Але відмовлятись від влади в цю мить у нього немає змоги. Нині він володар Княжої Гори, Києва і Країни Руси. На мить, на одну солодку, щасливу, хмільну мить він є володарем!.. Він, син простолюдина, котрий

ціле життя терся побіля владців, служив їм в усьому вірно й мовчки, котрий своїми догідливими вчинками домігся і багатств, і слави... і кохання володарки Гори... і її любови, гордої княгині Ольги. О, він знає, як вона колись знемагала від того почуття до нього!.. А він відмовив їй в усьому. І собі — також. І все задля цієї миті, коли влада сама упала йому до рук. Ні, він не відмовиться від керма!

— Я йду в твої палати, княгине! — він радісно переступив поріг відчинених дверей. Ольга і її покоївки посторонились, дали йому дорогу. Він пірнув у сутінь високих світлиць.

— От і добре,— сказала Ольга.— Ходімо, Сміляно, звідси.

— Куди ж, Ольго?..

— Либонь, до Гліба. Тут найближче.

— Але ж... може, до сина — до Святослава краще?

— Він мені уже не син, а мій князь. Київський князь! Володар Країни Руси.

— А Щербило? Святослав його повісить!

— Зрадників завжди потрібно карати. Бо вони зраджують завжди і всіх.

— Як страшно...— прошепотіла Сміляна.

— Страшно... і боляче, сестро... Як боляче...

Ще не добрались до Глібового двору, як зачули неквапний перестук кінських копит. Огледілись — Святослав зі Свенельдичем!.. Спішились

перед палатами Ольги і вскочили в сінці. За кілька хвиль витягли зв'язаного... Щербила!.. Він шалено крутив головою, ревів утробно, бо в роті був запханий кляп із ганчір'я.

Ольга здригнулась. Блискавкою перед її очима змигнуло лице Щербила. Не цього, сьогоднішнього, ні, а того давнього, котрий умів так пестити ласкавим поглядом її обличчя, шию, груди, котрий умів дотиком лише одного пальця зачепити її за лікоть чи зап'ястя. О, в ті хвилини вона ладна була віддати йому все!.. Але воєвода Щербило брав лише землі й села...

І ось на його страшному обличчі меркне погляд. Вона більше ніколи, ніколи, навіть уві сні, не побачить його й отаким — сивим, змученим, жорстоким, жадібним до влади і переповненим нею.

— Стійте! — рвонулась вона назад.— Стійте! Він і сам не знає, що коїть... Він сам... відмовиться від влади, я гадаю.

— Досить пощад, княгине-мамо. Чи ти мало прощала усім?

Голос у Святослава був спокійний і розсудливий. Голос її сина, київського володаря. Доріс! Ось уже порядкує сам — бере владу в свої руки. Та навіщо ж кров? Бач, Щербило на це не відважився... Він ішов до влади шляхом мирним і кривим, але без убивств...

У цю мить згадала, як вона брала владу до своїх рук. Теж ішла по крові... Щоправда, тоді була війна, мужа-князя було жорстоко вбито... Так, тоді теж боролися за владу. Як і нині. Або вбиваєш ти, або вбивають тебе. У Святослава вибору немає, коли хоче бути владцею...

Але ж вона не хотіла смерти Щербила. Втім, хтозна, може, Щербило занесе меч над головою Святослава!.. Отож і вибирай: син або воєвода... Звичайно ж, вона за сина. Але коли уб'ють воєводу, умре і її серце, і її

життя — те, котре минуло в щасливих надіях і котре ще лишилося для неї, якась дрібка того життя...

Вона не могла вибирати. Стояла й не рушила з місця. А в цю мить до її палат хтось ніби котився, біг — і так повільно чомусь наближався. Хто це?

— Княгине! Княгине! Біда-а-а! — розправився перед нею якийсь сірий клубок і заскрипів старечим голосом. Та це ж... стара Житяна! — Малушу украли... разом із дитям... Чуєш?

Ольга зблідла. Хтось забрав у свої руки сина молодого князя!.. Хтось хоче за його спиною сховатися, щоби потім... щоби колись нанести удар у груди Святославу...

— Святославе!.. Біжи! Шукай! Украли твого сина!..

— Хто? Де? — Святослав уже вскочив у сідло, а за ним Свенельдич.

На ґанку сиділа згорблена Житяна — така стара, суха і нужденна, що, здається, вже й на людину не схожа, тільки тінь.

— Житяно, це ти?

Стариця закивала головою. У неї не було сили для голосу. Так бігла, так поспішала сюди, що й ціпок свій загубила і десь в бур'янах злетів з ноги один постолець...

— Спочатку я не здогадалась. Якийсь чорнявий верхівець спинився біля воріт, вскочив у мою хатину — і до колиски! Зірвав колиску з гака і бігцем на вулицю. А Малуша за ним! Та в крик!.. Я до нього — а він мене в груди ногою... А другий верхівець підхопив Малушу, поклав поперек сідла і поскакав... Здалося, ніби Чуриня... А то вже дивлюся, ніби вовкулаки помчали. Украли їх...

Чуриня украв Малушу і її Володимирка. Горе! Житяна ще щось оповідала, але Ольга вже не чула її.

— Гадаєш, куди могли вони їх заховати?

— Деревська земля глибока. Ліси, пущі. Болота непрохідні. Хто їх там зловить? Треба перейняти.

— Святослав полетів...

— Полетів соколик, та пізно. Треба Могуту попросити... Хай перепинись їм дорогу... Ось трохи відпочину, наберуся сил... І покличу Могуту. А ти, княгине, винна в усьому... Не захотіла взяти в невістки Малушу... Покайся зараз!.. Дай свою згоду, що візьмеш Малушу яко невістку в свій дім!..

Ольга схилила голову. Таки ж винна! Таки ж мусить тепер на цю вимогу погодитись...

— Я тобі обіцяю, Житяно... Малуша буде зі мною... І Володимирка візьму в свій дім... В усьому вони будуть рівні з іншими... По закону і обичаю тутешньому... Але ж я... Як ти покличеш Могуту, коли він в Іскоростені?

— Він, княгине, буде скрізь, куди я його покличу. Охо-хо... Дай-но зведусь на ноги. Підведи мене, Ольго, до тої високої кручі... Я радію, що ти згодилась Малушу взяти невісткою. Це по-нашому. По-доброму... І во благо усіх нас... Спасуть тебе боги, Ольго... А тепер відійди. Я із Небом поговорю.

Княгиня здивовано поглянула вгору, огледілась навкруги... Бідна Житяна, мабуть, розумом потекла... Чемно відійшла. Думала про свою провину... І справді, Святослав же — язичник, по закону цієї віри він може мати кількох жон і багато дітей. І це не гріх. То для християнина

гріх мати багато жон... Хай буде так, як того хотіли кияни... Київська держава і справді навіки замириться з деревською — малий Володимирко з'єднає їх міцно!.. Бідна Малуша... Де ж вона?.. Що з дитям?

Поглянула в бік Житяни. Та здійняла руки над головою, випрямилась і невідривно дивилась угору. Губи її щось шепотіли... Ольга перезирнулась з покоївкою: їй здалося, що в неї над головою закружляли прозорі лапаті сніжинки. Сміляна теж, певно, бачила їх, бо почала ловити їх пригоршнями. Ольга й собі намагалась впіймати хоч одну, що кружляли роєм над її головою, але вони ніби танули, не долітаючи до її рук.

Обом їм враз здалося, що десь там, за дрімучим чорним лісом, де сховалось сонце, на небо випорснули дві жовто-синіх небесних стежини. Вони то сходились, то розходились і ніби прив'язались до рук Житяни.

Нарешті стара жінка повернулась до Ольги,

— Могута уже їх переймає— не втечуть. От і добре... А я вже піду.

— Лишайся тут, Житяно. Пізно вже.

— Ні, Ольго. Мені вже час. Бачиш, усі сили вичерпались з моєї душі. Пора спочити. Прощай... Ще радісну вість скажу подолянам — за Малушу...

Припадаючи на босу ногу, з якої згубився постолець, Житяна покульгала вниз, на Поділ. А перед Ольгою постав старий конюх.

— Князь полишив зв'язаного воєводу. Що накажеш робити?

— Розв'яжи. Я поговорю з ним.

Щербило важко звівся на ноги. Віддихався. Гордо стріпнув сивим, аж білим чубом... А колись же був чорний, як галчине крило!..

— Покайся, Щербиле,— попросила Ольга.

— Не маю за що...— вознесливий голос його дряпонув їй душу.

— Ти зрадив мене двічі. Третій раз не можеш зрадити...

— Я тебе зраджував більше... Я все життя тобі зраджував... А ти не бачила, сліпа володарко...

— Я все бачила, Щербиле. Я тільки воліла бути сліпою. Щоби вижити від болю, якого ти мені завдавав. Щоб не вмерти від твоїх зрад. І тепер я тобі все прощаю. Іди геть із мого двору, нечестивий лакузо. Щоб не зраджував ні мене, ні нового київського князя.

— О, я не піду звідси. Я завоював цю Княжу Гору ось цими руками, цим хребтом.

— Лакузи нічого не завойовують для себе — для своїх хлібодавців усе. А самі сліпнуть від багатств, якими розплачуються з ними... Тепер іди, ти не лакуза, ти — вільний.

— Так... вільний я... Від усього! — Щербило раптом підскочив до конюха, котрий все ще стояв тут із ножем в руках, вихопив у нього той ніж і всадив собі в живіт...

— Вільний я!..— сказав ще раз і тихо засміявся. Конюх кинувся до воєводи, підхопив його, бо Щербило почав хитатись. Обережно поклав на землю.

Ольга заніміла. З її очей потекли німі сльози... Навіщо їй ще й це бачити? Навіщо?..

— Ходімо звідси,— Смілянка поцупила її за руку. Але вона заніміло стояла над Щербилом. Заціпеніла і скам'яніла... А перед очима стояло обличчя відважного воєводи, ні, не цього — нинішнього, а того, давнього — молодого, чорнявого, синьоокого... Навіщо, навіщо гадюка влади вселилась у його відважну душу?..

— Княгине, поглянь на небо. Знову світлі стежки ніби стеляться над Києвом!

Ольга зітхнула, подивилась у вечірнє небо:

— То, мабуть, Малуша повертається до нас...

І справді, світлими сонячними стежками до Києва повертались надії киян і, може, останні земні надії княгині Ольги... Її розіп'ятої життям душі...

Дякую вам, кияни! І тобі дякую, Житяно...

І тобі, Могуто... І тобі... Щербиле...

* * *

Уранці на гончарному кінці Подолу зчинився серед подолян переполох. Біля хатини Житяни зібралися сусіди, бо ще звечора Мальва сповістила: Житяна повернулась із Княжої Гори, умовила княгиню визнати Малушу... Потім лягла на лаву — і відійшла...

Тепер стояли в подиві — покійниці в домі не було. На скрині горіла лоєва свічечка. В хатині підметено, стіл засланий чистою скатертиною.

На лаві, на смугастому новому рядні, лежала маленька подушечка. Певно, Житяна приготувала її собі на смерть. Мабуть, її голова й лежала на ній. Але самої не було й сліду — ніби розтанула в безвісті.

Сусіди кинулись шукати — обійшли всі городи, кущі. Не було й сліду...

Лише приблудний сірий песик сидів біля Житяниної криниці й вигострював вуха. Колись господиня цієї хати підгодовувала бездомну тварину.

Подивувались люди, погомоніли та й розійшлися. І вже наостанку побачили волхва Сивулю.

— Ге-ге, пощо стовбичите? Спізнились на прощання. Ондечки де її душа витає нині! — ткнув пальцем у якусь білу хмарину.— І звідти скоро повернеться знову до вас... Бо то ж Житяна!

Усі те знали, що невмируща вона, Житяна, як і це небо, як і ця ріка...

Київ не міг існувати без Житяни і її доброти. Кияни довго спостерігали ту завислу над Подолом хмарку, дивилися, як її обганяють інші хмарини — рожево-блакитні, то насуплені, то просвітлені, що напливали від Дніпра-Славути й неслися до града... Може, то були добрі душі пращурів, що витали над рідною землею й повертали їй свою снагу і мудрість.

У цій врочистій тиші якось дивно прозвучав голос волхва Сивулі:

— Мабуть, і душа нашого Щербила вже тут. Нашого вічового князя.

— Хіба він помер?

— Щойно. На Княжій Горі.

Від подиву мужі подільські завмерли. Тоді хтось сказав:

— Маємо пошанувати його честю. Його ж силою трималась наша держава.

Гурт подолян рушив на Княжу Гору. На подвір'ї біля князівських палат було безлюдно. Одиноке й самотинне тіло Щербила лежало біля порога князівського терема. А поруч, схиливши голову, стояла княгиня Ольга. Вона не підвела погляду на киян, котрі мовчки обступили мертвого Щербила й постягували з голів у шанобі свої шапки.

— Либонь, сам себе...— хтось із них витяг із його тіла ніж.

— Навіщо ж?

— От вам і вічовий князь. Був — і нема.

— Дорвався до влади — і не взяв її. Чи варто було все своє життя задля неї ламати?

— Але ж чому він це зробив, княгине? Ми ж його обрали князем!

Ольга зітхнула, ніби скинула з себе оціпеніння, підняла голову й тихо мовила:

— Щоб забрати владу, потрібно дуже багато жорстокости мати в серці. Багато крови пролити.

— То хіба це йому в новину?

— Світ виявився надто хижим. Більше, аніж він думав. Більше, ніж ви всі знаєте. Воєвода не зміг переступити останню межу. Не зміг вбити мене... і Святослава.

Ольга повернулась і пішла до палат.

— Куди ж ти, княгине? Не залишай нас.

— Ні, мій час вичерпався. Кожна людина мусить знати, коли вичерпується її час: коли вона вже не може повелівати часом, а мусить іти за ним. Тим паче володар це мусить знати, щоб вчасно відійти від керма. Нині в Києві новий князь — Святослав. Шануйте його.

— Він же ще дітвак! І така велика країна звалилась йому на плечі!

— На вас уповаю, кияни. Поможіть йому.

— А чи захоче від нас брати раду і поміч? Чи зможе стати господарем нашої землі?

— Те залежить від вас. Вибір буде за вами. Чого більше захочете — легкої здобичі і перемог у чужих землях чи миру й багатства у своєму домі від тяжкої праці. Все залежить від вашої волі. Іного немає. Як немає й іного неба над нами, а тільки ось таке воно — київське...

Вона підвела погляд угору, де вже розпростерлась глибока блакить вічного київського неба. Кияни також почали вдивлятись у нього, і враз їм усім здалося, що з високости на весь град, на них, на княгиню зринув золотисто-імлистий сяючий дощ вічних глибин. Він входив у їхнє тіло якоюсь дивною всепереможною силою, наповнював упевненістю і вірою в свою непроминущість...